

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

6 (9)

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Національної Академії наук України

та

Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

МІЖВІСЬКА СТАРОВИНА

НІЖИНОЗНАВЧІ
студії
№5

збірник
регіональної історії
та пам'ятокознавства

Випуск 6(9)

КИЇВ
2008

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)
Н61

Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Редакційна колегія:

к.і.н. О.Б. Коваленко (голова ред. колегії), к.і.н. О.М. Титова (заст. голови ред. колегії), д.політ.н. О.Д. Бойко, д.і.н. І.В. Верба, д.тех.н. Л.О. Гріффен, член.-кор. НАН України, д.і.н. О.П. Моця, д.і.н. А.А. Непомнящий, д.і.н. С.І. Посохов, к.і.н. Н.М. Сенченко, С.Ю. Зозуля (упорядник), О.С. Морозов (упорядник)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК
(протокол №5 від 22.04.2008 р.)*

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 6 (9) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2008. – 207 с.

У шостому випуску наукової збірки “Ніжинська старовина” вміщено ряд ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування.

Окремий розділ видання присвячено 80-річчю від часу Ніжинського повстання червоних партизан, присутні розвідки з історії Ніжина й Ніжинщини козацької, імперської та постімперської доби; традиційно об'ємним є розділ персоналій визначних ніжинців – цього разу розвідки присвячені Ю.С. Москаленку, О.І. Покровському, Є.Ю. Спаській, М. Мотонісу, О. Кониському тощо; друкуються добірки архівних документів.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

ISBN 978-966-8999-16-1

© С.Ю. Зозуля
© О.С. Морозов

Ç İ ² Ñ Ò

ÃĀ 80-ð³±÷ÿ Ā ³æēĭñüēĭĀĀ ĩĀñòāĭĭÿ ÷āðāĭĭēò ĩāðòēçāĭ

Семельянов В. (Ніжин) Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизанів:
передісторія, історія, доля учасників 5

Õðĭĭ³ēà ēĭçāòüēĭ; āĭāē

Токарєв С. (Чернігів) Боротьба з проявами епідемії чуми
в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст. 21

²ñòĭð³ÿ Ā ³æēĭ ùēĭē ³ĭ ĩāðñüēĭ; òà ĩĀñò³ĭ ĩāðñüēĭ; āĭāē

Зозуля С. (Київ-Ніжин) Ніжинські контакти академіка Агатангела
Кримського (за матеріалами епістолярної спадщини вченого) 27

Дудченко О. (Ніжин) Загальні засади формування та діяльності колегії
Ніжинської районної державної адміністрації в 90-рр. XX ст. 35

Конончук І. (Ніжин) Крути: погляд крізь роки 46

Лейберов О. (Ніжин) “Побужденные чувством верноподданнической
преданности и восторженного умиления...” Участь населення
Ніжинського повіту у Кримській війні 1853-1856 років 58

Сидорович О. (Ніжин) Із історії споживчої кооперації
в Ніжинському повіті на початку XX ст. 64

Ā āĭ 'ÿòēē

Дмитренко Н. (Ніжин) Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження
церковних коштовностей у 20-30 роки XX ст. 71

Морозов О. (Ніжин) Маловідомий опис Ніжина 1766 року 79

Ãēāāòĭ³ ĩ³æēĭō³

Ю.С. Москаленко (1918-1986) Від упорядників.
Біографічний нарис О. Москаленка (Ніжин).....91

Москаленко Ю.С. Ніжинський замок 96

Москаленко Ю.С. Старовинна площа 99

Москаленко Ю.С. З часів минулих 101

Москаленко Ю.С. Шляхами через Ніжин 103

Москаленко Ю.С. Листи з сімнадцятого віку 105

Гордієнко Д. (Київ) Μεμνησθαί αλυστειν — наукове кредо професора
Олексія Покровського (*Київ*)..... 107

Коваленко О. (Чернігів) Забутий ніжинський любомудр 118

Непомнящий А. (Сімферополь) Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської..... 124

Самойленко О. (Ніжин) Трагічна доля видатного славіста
(до 70-ї річниці зі дня смерті Григорія Андрійовича Ільїнського) 134

Страшко Є. (Ніжин) Георгій Кониський в історико-культурній
спадщині України..... 139

Абб'яі³ çí àб³аèè

- Ситий І. (Чернігів)* «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. 145
Дудченко Г. (Ніжин), Шпитяк В. (Ніжин) Ніжинська фельдшерсько-акушерська
школа у 1941-43 роках (за архівними матеріалами) 154
Коростильов Т. (Київ) Духовна єдність зі свободою особистості:
три тексти професора І.Г. Турцевича 172

Дбб'яі ç³, аèèèè³, іі³аіі èáí іу

- Ростовська О. (Ніжин)* [Рецензія]. – (Рец. на: Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.
Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII-
XVIII ст. – Ніжин: Вид-во НДУ, 2007. – 241 с.) 181

Èдб°çí àâ÷à і іçàìèà

- Лисий І.** *(Конотоп)* Битва під Конотопом (історично-краєзнавче есе) 191
Онищенко Н. (Ніжин) Запах червоної калини і стиглих королівських груш
Мані-Лейба 201

І аø³ ààòìèè 207

²íòíòì àб³у аèу і аèáòòí³ò ààòìè³à 208

* * *

У збірці використані графіка та світлини
з фондів Ніжинського краєзнавчого музею,
з фотоальбому “Нежин на порозі ХХ века” (Ніжин, 2007),
приватного зібрання упорядників,
а також надані авторами публікації

* * *

На обкладинці: фрагмент плану міста Ніжина 1773 року

ДО 80-ї РІЧНИЦІ НІЖИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАН

Віктор СМЕЛЬЯНОВ
(Ніжин)

Нотатки про Ніжинське повстання червоних партизан: передісторія, історія, доля учасників

ПРИМАРИ МИНУЛОГО

В історію громадянської війни 1918-1920 років на Ніжинщині вони увійшли як “червоні партизани”. Створена більшовиками держава упала наприкінці цього ж сторіччя, а разом із тим пішли у небуття ті, хто намагався в ті далекі роки під фальшивими більшовицькими гаслами добути собі шаш-ками свободу і землю. Нам же у спадок вони залишили свою трагічну історію обдуреного покоління.

Початок червоного повстанського руху в нашому краю бере свій початок із 1918 р. – часу великих політичних потрясінь.

Після більшовицького перевороту восени 1917 р. в Петрограді на Українську Народну Республіку рушив, згідно наказу Леніна, Муравйов зі своїми бандами і з однією тільки метою – задушити вільну і незалежну Україну.

У 1928 р. їх командири згадували: “Солдати являли собою натовп досить дивно одягнених людей, недисциплінованих і обчіпляних зброєю. Між окремими командирами постійно виникали суперечки, скандали, зіткнення. Боездатність цієї армії у мене завжди викликала великий сумнів. Але вона досить успішно просувалася вперед, бо ворог був повністю деморалізований... Справжнього опору з боку військ Центральної Ради не було. Тільки біля станції Крути наполегливо билася військова частина сформована з київської націоналістичної молоді. Близько двохсот чоловік загинуло, завдавши нам істотного збитку” (Лапчинський). “Був швидкий розпад військ Центральної Ради. Це ми спостерігали, перш за все в Ніжині, де офіцерство вночі втекло до Києва” (Щербатов).

У фондах Ніжинського краєзнавчого музею зберігаються спогади колишніх червоних партизан, які дозволяють з певною точністю реконструювати події початку 1918 р. в Ніжині і знайти відповідь на неоднозначне і складне питання – чому війська Ніжинського гарнізону не змогли зупинити муравйовців

під Крутами і, таким чином, змінити всю сучасну історію України. Тютюнников (запис 1935 р.) згадує: “Коли з Росії наступала Червона гвардія, то за ініціативою фракції більшовиків Ніжина мені і Тарасенко було доручено скоординувати зі штабом Муравйова їх майбутній наступ на місто... Повернувшись до Ніжина, ми з нашими людьми захопили майно дивізіону і роззброїли козацький курінь “Тарас Шевченко”. Свідчення Хоменка (запис 1957 р.): “За два дні до вступу Муравйова до Ніжина в нашому місті з’явився військовий представник Центральної Ради і став агітувати офіцерів виступити проти більшовиків на їх стороні. Відразу ж із цього приводу почався мітинг і тієї ж ночі в гарнізоні відбувся більшовицький переворот. Частина офіцерів була арештована, а решта розбіглася”; Лінника (запис 1959 р.): “Ми разом із солдатами оточили штаб бригади і увірвалися з гранатами в руках до кімнати, де проходила офіцерська нарада. Роззброїли офіцерів і відправили їх до в’язниці”. Ось так Київські студенти залишилися наодинці з муравйовськими бандами і чесно наклали головами під Крутами в ім’я незалежності України.

Червоні вступають до Ніжина, але тут їх чекає вельми холодний прийом – на загальноміських зборах ніжинська інтелігенція різко виступає проти диктатури пролетаріату, особливо, як згадував Лінник у 1959 р., викладачі технічного училища на чолі з їх директором Львовчкіним.

Це був останній спалах демократії в нашому місті, через декілька днів тут починається червоний терор. На залізничній станції розстрілюють усіх арештованих офіцерів, у тому числі і Ніжинського військового начальника – полковника

Гудиму. На знак протесту проти знищення цієї прекрасної і чесної людини його співробітники кидають робочі місця і розходяться по будинках. Подібні розстріли супроводжуються нестримними грабунками – це все стає звичним явищем для Ніжинщини початку 1918 р. У селах майбутні червоні партизани типу Січкаря з Веркіївки швидко орієнтуються в ситуації, що склалася, відкрито грабуючи своїх земляків. Захоплено згадує в 1959 р. свою бойову юність Й. Шумяка з села Безуглівки: “За наказом Сівкова я створив революційний загін для підтримки революційного порядку, а якщо бути точніше, то ми виловлювали агітаторів Центральної Ради й офіцерів. Останніх, наприклад, ми затримали в селі Дорогінка в кількості 8 чоловік. Коли вони спробували бігти, ми їх сильно побили і розстріляли”.

Брали участь майбутні червоні партизани і в кривавому муравйовському погромі Києва. Це була страшна класова наука ненависті, пройдена ними, суть якої виклав знову-таки муравйовець, – цього разу якийсь Мурашевський: “Хоча наш наступ великого військового ефекту не мав, проте, мав колосальне політичне значення для Лівобережжя. Тільки з того часу громадянська війна набула рис відвертого терору проти поміщиків і буржуазії... До нашого проходу тут його взагалі не було, а після проходу наших військ почалися розстріли контрреволюціонерів і, що найголовніше, реквізиції і конфіскації – ці необхідні супутники революції, “без білих рукавичок”. Ось так – не більше і не менше!

“Червоний полковник”
М.Г. Кропивянський
Фото кінця 1910-х років

СЕРПНЕВЕ ПОВСТАННЯ

Наступає весна 1918 р. Радянська Росія укладає Брестський мирний договір із Німеччиною, що відкривав її військам шлях на Україну, яка на той час уже сповна відчула на собі більшовицький терор. Змітаючи на своєму шляху червоногвардійські загони і при мовчазній підтримці місцевого населення, кайзерівська армія стрімко просувається вглиб української території. У Кремлі безпорадно спостерігають за цими подіями – для відкритої боротьби з Німеччиною в більшовиків немає сил і поки вони обмежуються наданням притулку на своїй території комуністам, що втікають з України.

Ніжинські ревкомівці, дізнавшись про наближення німецьких військ до міста, під вогнем повстанців покидають його двома ешелонами, прихопивши з собою міську казну. З Бахмача їх шлях лежить на Донбас, де більша частина ніжинських червоноармійців вливається в Червону армію. Лише невелика група в кількості 35 чоловік готується до нелегального повернення на батьківщину для участі в майбутньому повстанні проти німців. І в цьому не було нічого дивовижного і спонтанного.

Отримавши мирний перепочинок, радянський уряд у Москві став гарячково шукати вихід із тієї ситуації в Україні, що здавалася на перший погляд патовою. Втрата України для Кремля стала важким ударом. По-перше, звідси перекрився потік хліба в голодне більшовицьке царство, а по-друге, не дивлячись на Брестський мир і важкі бої на західному фронті, Німеччина, використовуючи український плацдарм, у будь-який момент могла обрушитися на Росію. Ленін чудово розуміючи всі ці небезпеки бачив тільки два виходи їх запобігання – підготувати й успішно провести повстання в Україні або дочекатися революції у самій Німеччині. Якщо друге до певного часу було вельми проблематичним, то перше – цілком реальне. Про це цілком відверто говорив своїм однопартийцям Ленін: “Ми Україну не продали, ми допомагаємо чим можемо... Революційна війна ще попереду. Завдяки магістралям, що збереглися, ми надаємо допомогу Україні”.

Тут справді залишилося багато комуністів у підпіллі, які чекали своєї години, і саме на них розраховував вождь світового пролетаріату. А поки в Москві для керівництва майбутнім повстанням створюється компартія і радянський уряд України.

Німецька влада, що ствердилася в Ніжині, 5 березня 1918 р. наказала всім громадянам і селянам повіту добровільно здати зброю і пригрозила стратою у разі непокорі. На початку подібні розпорядження не викликали особливого роздратування в наших земляків, що сподівалися на наведення твердого ладу та законності. Але досить скоро стали виявлятися дійсні причини приходу німецьких військ в Україну – вилучати всюди хліб й інші продукти харчування для виживання в самій Німеччині, причому за всяку ціну. На практиці це вилилося в новий і безжальний грабунок селянства. А тут на нього впала ще нова біда. Гетьман України Скоропадський, прийшовши на зміну Центральній Раді, повернув поміщикам уже розділену між селянами землю. І у котрий раз український селянин опинився між молотом і ковадлом. Проклявши все на світі, він бере в руки гвинтівки і йде до лісу, де його вже чекають більшовики зі старими обіцянками про вічний рай в майбутньому. На Ніжинщині знову запалали пожежі та заговорили гвинтівки.

Зі спогадів веркіївського партизана – майбутнього воєначальника – М. Кирпоноса: “Пам’ятаю наші збори, на яких було прийняте рішення про початок терору, і дійсно,

через кілька днів у центрі Веркіївки повстанці серед білого дня застрелили справника Калашникова. Це був тільки початок і одночасно в навколишніх лісах ішло стихійне формування партизанських загонів. Тут не вистачало тільки чіткого політичного і військового керівництва цим процесом. Цю проблему вирішує Москва – на Ніжинщині з'являється Микола Григорович Кропивянський – “Червоний полковник”, як його охрестили більшовики”.

Майбутній ватажок ніжинських повстанців народився 5 грудня 1898 р. в селі Володькова Дівиця. Заможна козацька сім'я зуміла дати йому освіту в Чугуївському військовому училищі, яке він закінчив в 1913 р. з відзнакою. І ось тут молодий офіцер отримав перший удар по своєму самолюбству. Замість гвардії, куди йому відкривав дорогу такий диплом, його направляють до провінційного піхотного полку. Підвело соціальне походження.

Перша світова війна відкрила перед такими як Кропивянський великі перспективи і він не упускає свого шансу. За три роки війни Кропивянський 200 разів ходить у штикові атаки, в нього 9 орденів, Георгіївський Хрест IV ступеня, Георгіївська зброя за хоробрість і 16 поранень. З 1917 р. – він вже підполковник. І це в 19 років!

І ось тут самий час відповісти на одне дуже важливе запитання – що привело такого офіцера в партію більшовиків? На думку автора, у Кропивянського з ними було декілька точок перетину, з яких ми спробуємо виділити тільки дві основні. Перше – сам Кропивянський, не дивлячись на свої нагороди і погони, в душі залишався вільним козаком із вічною мрією про власну землю. У цьому він отримував підтримку від своєї численної сім'ї. Друге – перемога Росії у війні перед такими, як Кропивянський, відкривала великі перспективи, аж до генеральських погонів. Поразка всі ці надії зводила нанівець і потрібно було шукати собі нове застосування. Тут більшовики були більш, ніж доречні зі своїми пропозиціями. Кропивянський доводиться їм до двору і він починає “червону” кар'єру з посади командира 12-го піхотного корпусу, а потім – начальника штабу 2-ої Революційної армії.

Із таким послужним списком він з'являється в московському готелі “Дрезден” перед Бубновим, секретарем із військових справ радянського уряду України. Пропозиція Кропивянського використовувати його для підготовки майбутнього повстання в Україні відразу потрапляє на сприятливий ґрунт і він виходить від Бубнова у якості Уповноваженого Радянського

Объявление.

— 1. —

18 августа в гор. Нѣжинѣ по случаю войны разстрѣляны в каторжн. ствѣ бандитов слѣдующія лица:

из с. Безусловки	Илья Ткаченко
Гавриил Сиренко	из с. Талалаевки
Андрѣй Черного	Сергей и Григорій
Василій Муромец	из с. Ходичи
из с. Бакаевки	Павел Небагатый
Василій Шевченко	Дюда Луцкий
из х. Загребельнаго	Игнатій Потычак
Талалаевской вол.	
Георгій Олейник	

— 2. —

За поимку предводителя банд
КРАПИВЯНСКАГО назначена
награда в размѣрѣ **50000 руб**

Награда в размѣрѣ 5000 руб. назначена
13 сего августа в силу этого отнаест.
Германская Района Канцелярия
подписано: Малор ГОТ

Оголошення про розстріл учасників
Ніжинського повстання та про винагороду
за видачу М.Г. Кропивянського

уряду України з організації Центрального військово-повстанського штабу Чернігівської і частини Полтавської губерній. Перед відправленням на батьківщину зі спеціальною групою Кропивянський відвідує відомого більшовика Аралова, на той час начальника оперативного відділу, для уточнення термінів перекидання засобів для повстанців України, зокрема Чернігівщини.

Через декілька десятків років Аралов пригадає цю зустріч: “Володимир Ілліч уважно стежив за українськими справами і зобов’язав нас у всьому їм допомагати”. Кропивянський повністю виправдовує надії Москви, роблячи на Чернігівщині все для успішної підготовки повстання. В першу чергу намагається навести залізну дисципліну серед партизан, не зупиняючись, навіть, перед розстрілами за невиконання бойових наказів. Так само легко він відправляє на той світ і гетьманських офіцерів, один із яких кидає йому в обличчя за хвилину до своєї смерті: “Дивися як вмирає російський офіцер!” Але “червоному полковникові” вже не до сентиментів – він повністю поглинений розробкою майбутніх військових операцій”. Колишній полковник генерального штабу і майбутній радянський письменник Мстиславський ніколи не приховував свого захоплення Кропивянським: “Людина виняткової сміливості ... ідеальний партизан ... користувався величезною популярністю...” ” Тим часом політична ситуація в Україні, у тому числі і на Чернігівщині, різко загострилася. Змучене нескінченним німецьким терором українське селянство було готове стихійно піднятися на повстання, приречене без чіткого військового керівництва на поразку.

Настає момент, коли Кропивянський починає чітко розуміти, що не дивлячись на всебічну допомогу Москви, аж до переправлення звідти на Чернігівщину фальшивих грошей, він зі своїм штабом просто не встигає за подіями, що розгортаються. Треба було поспішати, тим більше, що делегати першого з’їзду КП(б)У в своїх рішеннях просто жадають повстання, немов манни небесної, особливо – іноземні гості з’їзду, переслідуючи при цьому свої політичні інтереси.

Отже, опинившись під тиском об’єктивних і суб’єктивних причин Кропивянський виконує наказ Москви про початок повстання на Україні. Але тут у найвирішальніший момент у його справи активно втручається гетьманська контррозвідка – “Варта”. Її агентура активно стежить за партизанськими діями і, нарешті, виходить на активні дії. Спершу заарештовують зв’язкового Кропивянського – Безкоровайного з наказом “найчервонішого полковника” про початок повстання на Ніжинщині. Через декілька днів новий удар гетьманської агентури – арешт у повному складі чернігівського підпільно-революційного комітету. Таким чином, Кропивянський залишається наодинці зі своїми проблемами, але ще більші неприємності його чекають попереду.

У ніч із 5 на 6 серпня 1918 р. він віддає наказ, про штурм Ніжина. Пізніше він так пояснював свої наміри: “Візьму Ніжин. Упевненості утримати його не було, але наліт можна було зробити. Потім проведу мобілізацію і на Київ”. Початок повстання, неначе, складався для його учасників цілком вдало. Вони вибивають німців із Верківки, а в Ніжині захоплюють залізничний вокзал і рухаються до центру міста вул. Мільйонною. І ось тут Кропивянського чекає велика неприємність: він чекає підтримки й удару в тил німців ніжинського підпільного озброєного загону, не підозрюючи, що він уже розгромлений німцями, а його керівник загинув. У результаті, після перекидання крупних військових частин до Ніжина, партизанам завдають поразку і ті відступають

в заміські ліси. Звідси починається їх “міграція” до так званої нейтральної зони, розташованої між Україною і Росією, куди відправляється і сам Кропивянський. Не краще йшли справи в інших губерніях України. У сум’ятті всіх цих подій Ленін, як свідчить Аралов, не забув про Кропивянського: “Доставили нам в цей час німецьке оголошення про нагороду за голову Кропивянського в сумі 50000 крб. Ленін наказав зберегти його як свідцтво героїзму чернігівських партизан”.

У нейтральній зоні Кропивянському відразу ж знаходиться нова справа: до нього немає претензій щодо поразки повстання з боку керівництва компартії України і він починає формувати Першу Повстанську Українську дивізію. Без сумніву, він би дуже добре виконав нове завдання, але в результаті інтриг Щорса, Боженка і Примакова, що заздрили його славі, Кропивянський змушений був піти з цієї посади і у подальшому впродовж громадянської війни командує іншими підрозділами. В 1920 р. “червоний полковник” отримує першу і останню радянську нагороду – орден “Червоного Прапора”.

Після закінчення братовбивчої війни, доля вцілілих червоних партизан склалися по-різному. Одні залишилися в Червоній Армії, менша частина посіла керівні посади в Ніжинському повіті, а основна маса їх повернулася до своїх сіл до господарства. Політика непа, прийнята в 1921 р., сприяла розвитку економіки країни. Голод і холод стали відходити в минуле і, здавалося, нарешті наступило нормальне життя. Цим ілюзіям не судилося виправдитися, незабаром вони розвіялися як уранішній туман.

Колективізація, що невблаганно насувалася, вимагала від партійного керівництва України пошуку майбутніх союзників у цій страшній справі. Колишні червоні партизани безумовно зараховувалися до таких, адже їх, на думку партапаратчиків, можна було легко нацькувати на чергових “ворогів”. Одночасно, ті ж самі партапаратчики чудово розуміли, що в даному випадку одними гаслами вже не обійтися і потрібно було пообіцяти матеріальні блага тим, хто беззаперечно виконуватиме їх накази. У лютому 1928 р. з нагоди святкування десятирічного ювілею Червоної Армії така можливість представилася. Рада Народних Комісарів УРСР видає ухвалу “Про пільги і переваги червоним партизанам і червоногвардійцям”, у якій була розроблена ціла система всіляких пільг тим, хто продовжував підтримувати “лінію партії”.

Але вже наприкінці 1920-х років серед тих, хто зі зброєю в руках відновлював радянську владу, стала наростати невдоволеність колективізаторським розбоям, що захлиснув наші села. У чекістських документах ретельно фіксувалися ці, украй небажані для місцевого партійного начальства, настрої колишніх червоних рубак і нальотчиків. Зокрема, із с. Кукшин сигналізували: “Колишній червоний партизан Левенко заявив, про те, що наступного року ніхто не піде в артіль, бо немає більше дурнів батрачити на державу. Його підтримав колишній червоногвардієць Прокопенко: “Державна не виконала своїх зобов’язань”. У доповідній записці начальника Ніжинського ГПУ значилося: “У Веркіївці населення складає 1200 чоловік. В основному це заможні середняки, із значним куркульським прошарком... Населення наполегливо чинить опір всім заходам радянської влади”. Відповідь чекістів непокірним була жажливою. Після їх цинічної провокації, 200 веркіївців назавжди зникли у сталінських таборах. Але навіть після цього населення Веркіївки продовжувало чинити опір колективізації, під керівництвом колишніх червоних партизан Фурси, Маруні й інших. Це спонукало голову Ніжинського окрвиконкому Зеленську, під прикриттям озброєних чекістів і сол-

датів, наказати вночі переорати в єдине поле всі селянські наділи. Наступного дня більшість морально зломлених селян вступили до колгоспу.

Відкрито збунтувалися проти колективізації і колишні червоні партизани села Кукшин. Начальник Ніжинського ГПУ доповідав: “Актив села, в який входять всі колишні партизани стоїть у стороні від процесу колективізації і категорично відмовляється вступати в колгосп”. Колодій, колишній червоний партизан заявив: “Колгосп – є дармова робоча сила”. Його підтримав Кусій: “План колективізації для дурнів і що в органах радянської влади сидить контрреволюція, яка хоче знищити селянство”. Подібні розмови відмічені серед усіх селян цього села. Тому, якщо місцева влада хоче вдатися до масових репресій, то в цьому селі можлива поява бандитських угруповань”.

Могила розстріляних 18 серпня 1918 р. учасників
Ніжинського повстання червоних партизан
(цвинтар Вознесенської церкви (на Овдіївці) в Ніжині)

За тим, що відбувається на батьківщині уважно спостерігає Кропивянський із Москви. І коли над його заможною сім'єю починають згущуватися хмари – сім'я героя миттєво перевтілюється, за наказом місцевої партійної влади, в сім'ю куркуля. Але “червоний полковник” рішуче виступає на захист. Справа дійшла до того, що Кропивянському довелося, щоб захистити своїх рідних від репресій, звернутися до народного комісара робітничо-селянської інспекції УРСР Котовського і голови ВУЦВК Петровського. І лише окрик згори врятував родину Кропивянських від виселення до Сибіру. Сам же Кропивянський не боявся негативно висловлюватися, при тому – публічно, проти колективізації. Партійне керівництво Ніжинського

го округу було дуже сильне стурбоване поведінкою свого недавнього кумира і, навіть, із цього приводу провело спеціальне засідання партбюро з наступним рішенням: “Доповісти про поведінку Кропивянського в найвищі партійні органи, а його самого ізолювати від тих, хто були партизанами, оскільки він на них негативно впливає”. Виникає закономірне питання – чи міг цей “негативний вплив” перерости в що-небудь істотне?

У Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області зберігаються спогади колишнього червоного партизана Донця про його зустріч із Кропивянським в 1930 р. Сам Донець через чотири роки після цієї зустрічі був засуджений “за контрреволюційну і націоналістичну пропаганду” і провів в таборах більше двадцяти років. Але повернемося до його спогадів, написаних у 60-их роках ХХ ст., де немолодий гулагівець згадував, як він, разом із Кропивянським, написали анонімний лист Сталіну, в якому натякнули вождеві на можливість селянського повстання у відповідь на колективізацію. Так, дійсно, селяни вже були доведені до останньої межі. Але чи міг Кропивянський очолити їх повстання? Безумовно так! Але не захотів. Він не боявся,

він просто став людиною тогочасної радянської системи. А може – просто вірив, що все зміниться на краще. Важко сказати твердо, але ясно одне: він упустив свій останній шанс стати справжнім народним героєм.

У самий розпал конфлікту із сім'єю Кропивянського вже згадувана Зеленська була викликана до Москви, де їй повідомили про ухвалене рішення нагородити невелику групу колишніх червоних партизан Ніжинщини орденами з нагоди десятого ювілею розгрому денікінських військ. Ось тут все і почалося. Орденів було мало, а охочих їх отримати – багато. Між колишніми партизанами розгорілася справжня боротьба за володіння державними нагородами і в цих суперечках використовувалося все: доноси, наклеп, публічні образи тощо.

Найбільший скандал розгорівся навколо Остапенка, колишнього командира партизанського загону в 1919 р., звинуваченого своїм колишнім підлеглим у дезертирстві. Зеленська змушена була з цього приводу провести збори, на яких майбутні орденоносці з'ясовували між собою відносини. Втім, її хвилювала не стільки ця – чергова – партизанська гризня, а справи більш важливі. І про це вона відразу категорично заявила: “Мене турбує тільки одне питання – чому колишні партизани не йдуть в колгоспи? Навколо цього питання треба розвернути роз'яснювальну роботу”. Відтак, цілком логічною є резолюція цих зборів: “Треба провести чистку тих, що були партизанами, щоб залишилися тільки ті, які гідні звання партизана”.

Так почався черговий етап розправи з неугодами, під час якої ніякі бойові заслуги в розрахунок не бралися. Вирішувалося все по-більшовицькому просто: підтримуєш лінію партії конкретними справами – зберігаєш звання колишнього партизана., ні – ворог, якого позбуваються. У с. Безуглівка були відібрані партизанські квитки у Головка за “невиконання суспільної роботи”, у Носенка – “за заняття приватною торгівлею ” тощо. Сценарій цієї процедури був у всіх селах практично однаковий. Багато колишніх партизанів не розуміючи, що відбувається навколо них і за що їх позбавили квитків, намагалися добитися справедливості. Із заяв до окружної комісії у справах партизан: “Мене здивували ваші виводи з приводу чистки червоних партизан. Де ви брали підстави, напевно зі стелі, не подивившись той матеріал, який у вас є. (Підпис нерозбірливий)”; “Що це виходить, що одна і та ж влада видала людині посвідчення, а потім передумала і кинула цю людину в страшну безодню... Я все віддав справі соціалізму. Я рвав себе на роботі і останнім часом спохватився, що маю третю стадію туберкульозу... Я конаю у страшних злиднях... Кириченко”; “Прошу відновити мої партизанські права... Є люди, які абсолютною мало брали участь в повстанні, проте, багато говорять, щоб захопити чужі заслуги”.

Під час цієї чистки посилено утілювалося в життя гасло: “Жодного колишнього партизана поза колгоспом!” В умовах колективізації партизанські висуванці поводитися по-різному. Одні, як Тютюнников, наприклад, прокравшись і боячись розплати, втікали до міста. Інші прямо зі шкіри лізли, щоб догодити начальству, але часто за таку завзятість отримували сповна. Так, один із колишніх партизан Куксенко заявляв: “Під час проведення компанії по хлібозаготівлі двоє підкуркулів спробували її зірвати і мені довелося дуже важко... В результаті мене паралізувало... Немає шматка хліба немає засобів для існування... Якщо є Радянська влада, – дайте мені пайок...”

До весни 1932 р. чистки партизан закінчилися і ті, хто її пройшов стали слухняним інструментом у руках партійного керівництва. Тим часом почався голод 1933 р., який накрив усіх. Ось витяги з чисельних звернень колишніх червоних партизан: “Прошу мені видавати хліб зі спецмагазину, інакше помру з голоду”; “Дякуємо Вам за те, що Ви кинули нас у прірву... Жерти нічого... Партизани села Кулешова”. Голова окружної партизанської комісії Куськало доповідав начальству: “Сільські колишні партизани впали в крайню потребу ... перебувають у жахливому стані”. Один із партизанів, навіть, писав Сталіну: “Як можна жити з сім’єю на 200 гр. хліба на день... Я боровся за Радянську владу, а зараз сидимо голодні...” Подібні заяви і листи назавжди залишилися в архівах, а в могилах 1933-го лежать разом як жертви, так і їх кати, і, як не дивно, серед тих і інших – “червоні партизани”. В тому є певна історична справедливість, адже за все свого часу треба платити. Решту ж партизан, що пережили голод, чекав 1938 рік...

РОЗПЛАТА

Репресії 1937 р. широкою хвилею прокотилися Ніжинщиною, змітаючи все на шляху. Природно, що так або інакше, вони мали зачепити й колишніх червоних партизанів, і не тільки тут, на Чернігівщині, але й в Україні загалом. Їх черга наступила навесні 1938 р.

На той час на Кропивянського вже було заведено таємну енкавдеєєвську справу № 82117, куди акуратно впродовж кількох років підшивалися певні документи. Зокрема, у відомостях про “підслідного” зазначалося: “Батько Кропивянського – Григорій Макарович, у минулому куркуль, до революції тринадцять років був волосним старшиною. Сам М.Г. Кропивянський висловлювався, що він посварився з Центральною Радою і тому вирішив помститися Гетьманщині, перейшовши на сторону Радянської влади. Загони Кропивянського були самі по собі, займалися грабунками та єврейськими погромами. В 1921 р. була організована комуна (в Ніжині – *авт.*). Тривалий час сім’я жила за рахунок експлуатації бідняків...”.

Меморіальна дошка на будинку (вул. Мільйонна, сучасна Овдіївська), де проживав М.Г. Кропивянський

У доповідній оперуповноваженому НКВД УРСР Рубінштейну зазначалося: “У 1928 р. Кропивянський голосував проти виключення Троцького і Зінов’єва з партії. Рідний брат Кропивянського Григорій Григорович арештований за слова: “Соціалізм в СРСР не побудувати, оскільки Троцький був правий у своїх працях, що соціалізм в одній країні побудувати не можна”. В Москві, де навесні 1938 р. повним ходом розкручувалася “справа червоних партизан” М.Г. Кропивянський проходив по енкавдеєєвських “розробках” як “нацтроцькіст”.

У 1939 р., за вказівкою Берії були засуджені колишні “єжовці”. В їх число потрапили начальник Чернігівського

обласного управління УНКВС Егоров і начальник Ніжинського райвідділу НКВС Баутін. Під час слідства вони й прояснили повну картину травня-червня 1938 р.

На суді підсудний Егоров (1939 рік) свідчив: “Успенський (нач. НКВС України) проводив нараду шостого травня 1938 року, відразу нам заявив, що на Україні розкривається всеукраїнський центр колишніх червоних партизан на чолі з Дубовим і Яковенком ... Вони проводили велику контрреволюційну роботу серед тих, хто був партизаном, суть якої полягала в створенні повстанських осередків, які повинні підняти озброєне повстання в разі інтервенції проти СРСР. Ці організації стали вже отримувати зброю і створювати таємні склади ... Все було сказано так, що для мене стало ясно, що треба громити колишніх червоних партизан ... Я негайно дав указівки допитувати цих партизан і через деякий час від них були взяті свідчення про те, що в Чернігівській області існує розгалужена повстанська організація, що складається з колишніх червоних партизан”.

Першою жертвою нової чекістської провокації стає виходець із Польщі, колишній червоний партизан Гаранін Степан Федорович. Він був арештований приблизно за місяць до описуваних подій як “польський шпигун”, але слідчі швидко йому змінюють статтю звинувачень і Гаранін стає “українським націоналістом” і “повстанцем”; на його свідченнях надалі будуватимуть слідчі свою брудну роботу, розгортаючи “справу червоних партизан” на Ніжинщині. Ця особа цілком підходила на роль “паровоза” – колишній писар у петлюрівській канцелярії, виключений із партії під час чистки 1921 р., сидів за розтрату казенних коштів. Кращої біографії годі шукати. Та й сам Гаранін уже випробував на собі радянську каральну систему, тому довго пручатися не буде. Чекістські розрахунки опинилися вірними і смертельними для самого Гараніна.

15 липня 1938 р. з цього колишнього партизана вичавили наступні свідчення: “Проживаючи в місті Ніжині я спілкувався з видними учасниками партизанського руху – Остапенком, Тарасенком, Калитою і самим Кропивянським. Всі вони були антирадянськи налаштовані і я прилучився до їх право-троцькістської української буржуазно-націоналістичної організації ... Туди я був залучений в грудні 1937 р. .... Колишній командир партизанського загону на Ніжинщині Остапенко мене повідомив, що Кропивянський працює в Москві і входить до складу право-троцькістського блоку ... Цей блок у тісному контакті з українськими націоналістами готує збройне повстання в Україні ... і що він отримав директиву від Кропивянського приступити до створення партизанських загонів на Ніжинщині з тих, що були партизанами ... Останні, нібито, сильно скривджені радянською владою і охоче підуть на це. За це при новому державному ладі вони будуть не рядовими і цілком забезпеченими матеріально, оскільки Кропивянський має тверду домовленість із цього приводу з московським центром. Він запропонував йому надати допомогу у формуванні цього загону в 1937 р. ...” На наступному допиті Гаранін дає нові “зінання”: “Єфименко повідомив мені про дії в Україні буржуазно-націоналістичної організації, керованій Любченком, Затонським і Гриньком. На Ніжинщині був сформований антирадянський військово-повстанський штаб на чолі з командиром загону Остапенком Іваном Григоровичем. До складу штабу увійшли: Точоний, Єсипенко (м. Винниця), Селенга (м. Київ), Баклан (м. Бахмач), Фесюн (м. Ніжин), Калита (м. Чернігів), Тарасенко (с. Печи), Балагура (м. Маріуполь). Цей штаб був створений у 1928 р. за вказівкою Кропивянського. Всі особи, що потрапили до цього списку, в роки громадянської війни були керівниками повстанського руху на Ніжинщині, найближчі друзі і соратники М.Г. Кропивянського і додаткових

характеристик не потребують”. Слід підкреслити: всі особи зі списку були більшовиками, багато хто – з дореволюційним стажем.

Але повернемося до “справи” Гараніна. Енкавееєсівці наполегливо “вибивають” із нього дані про М.Г. Кропивянського. Він був для них найбільш значимою і яскравою фігурою у всій “справі червоних партизан”, йому готувалася роль керівника чергової міфічної “повстанської організації”. В цьому розрізі Гаранін “дуже вдало” засвідчив: “У 1933 р. Кропивянський відвідав брата в Ніжині і мав зустріч із багатьма колишніми партизанами ... Він висловлював крайнє незадоволення, що вони, нібито, забуті радянською владою; що він не згоден із політикою ЦК, що “привела країну до занепаду”. В даному випадку Гаранін, ймовірно, говорив правду. І ось чому. Легендарний партизан прибув до Ніжина в самий розпал голоду. Люди вмирали прямо на вулицях, у селах були випадки канібалізму. Багато що тоді побачив Кропивянський, почув жахливі подробиці про голод від своїх колишніх соратників і, напевно, не соромився голосно висловлювати свою думку з цього приводу. За п’ять років йому все пригадали. Нарешті, з Гараніна вичавили останнє: “Повстання передбачалося почати в 1937 році”. Після цього його без зайвої тяганини розстріляли.

У Москві вже в 1937 р. закінчили збір компромату на М.Г. Кропивянського. Розв’язку цієї трагедії прискорив донос якогось Моїсеєва, в якому зазначалося: “... на квартирі Кропивянського ночували діти Троцького, він добре знайомий із Мураловим і в своїх розмовах досить часто згадує Любченка...” Резолюція, накладена на цьому документі, гранично ясна: “Прискорити арешт”. Але не дивлячись на це, чекісти вичікували ще цілий рік, чекали зручного моменту. Арешт М.Г. Кропивянського 31 травня 1938 р. в Рибінську співпав із новою хвилею арештів в Україні, де повним ходом розгорталася зазначена “справа червоних партизан”. Тепер все стало на свої місця і для “червоного полковника” почався шлях на голгофу. Його допитують і катують на Луб’янці. М.Г. Кропивянський тримається героїчно, проявляючи твердість характеру і неймовірну силу волі, – колишній партизан виявився міцним горішком для “ежовців”. Він відкидає всі звинувачення в свою адресу. Здавалося: ще небагато – і він вийде на свободу. Про це заявляє рідним М.Г. Кропивянського прокурор м. Києва Руденко (той самий, що за десять років буде головним звинувачувачем на процесі у Нюрнберзі), але в останню мить відбулося непередбачене. М.Г. Кропивянський відмовився покинути в’язницю без суду і, навіть, оголосив голодування. Комісії, що відвідала його, з Москви він заявив, що добивається суду, щоб викрити жах, який діється у в’язницях. Цю заяву комісія оцінила як антирадянську і М.Г. Кропивянський отримав п’ять років таборів. Безпосередньо перед відправкою до Усть-Вимського табору йому дозволили побачення з сином Георгієм. Свої перші хвилини побачення Г.Г. Кропивянський описав так: “Коли в протилежному кутку великої напівтемної кімнати за подвійним бар’єром із сіткою до стелі, я побачив батька, білого як лунь із білою бородою, в спідній сорочці, я збожеволів, став рвати сітку і кричати. До мене підбігли два солдати і витягли мене через двір на вулицю, точніше – на якийсь пустир”. Наступний раз вони зустрілися тільки навесні 1944 р. в Буїнську, де звільнений табірник проживав на той час.

Стан здоров’я М.Г. Кропивянського був жахливим. Окрім хронічного виснаження і цинги, в нього були зміщені, а точніше – були відбиті всі внутрішні органи. Як згадував син М.Г. Кропивянського Георгій, лікар, який обстежував недавнього в’язня, прийшов до висновку, що його пацієнт упав із великої висоти. Звісно, це було не так. Просто під час слідства М.Г. Кропивянського били об підлогу. Вже пізніше сусіди по

камері розповіли його рідним, як “червоного командира” повертали в камеру на ношах і він був чорним, як хромовий чобіт.

Трохи оговтавшись від “табірного курорту”, М.Г. Крапивнянський їде в Україну, до рідного краю, де його – в принципі – нічого гарного не чекало. На Ніжинщині у нього, крім рідних, нікого не було. Колишні соратники або загинули в сталінських таборах, або їх поглинула остання війна. Пропрацювавши два роки лісником, М.Г. Кропивянський повертається до Москви, де його знову вразив напад важкої хвороби. Рідні намагаються полегшити страждання М.Г. Кропивянського, але 27 квітня 1948 р. йому доводять до відома наказ Берії покинути столицю СРСР. Закінчилися страждання колишнього ватажка червоних партизан у міській лікарні Ніжина, де він помер 22 жовтня 1948 р. Місцева влада намагалася не допустити похорону легендарного партизана під червоним прапором, за перемогу якого він віддав все своє життя. Люди наполягли на протилежному і, як згадує син Георгій, його “несли до самого кладовища під червоним прапором ... Мовчки ним благословили, мовчки поховали і мовчки розійшлися”.

У період “хрущовської відлиги” М.Г. Кропивянський був повністю реабілітований (27 березня 1956 р.), але боротьба за повну правду про життя і діяльність колишнього партизанського командира розтяглася на наступні десятиліття і закінчилася тільки наприкінці 80-х років ХХ ст.

ОСТАННІЙ СПАЛАХ

Закінчилася Друга світова війна, винісши на поверхню радянської історії нових героїв (і псевдогероїв також!), у тому числі й партизанської боротьби, що вирувала на Чернігівщині за нацистської окупації впродовж 1941-1943 років. Але тема червоних партизан, на тоді вже далекої громадянської війни, партійною владою в Україні не була забута. Решта з-поміж колишніх червоних повстанців, яким Бог дав довге життя, зачалися, не бажаючи на себе накликати нові неприємності зразка 1938 р. В 1970 р. один із “ветеранів 1918 р.” (так він себе назвав) заявив авторові цих рядків наступне: “До смерті Сталіна червоний партизан Кропивянського асоціювався з поняттям бандит. От так ми весело і жили”. Натомість, у всій історії громадянської війни на території України нероздільно панував міф про Щорса. Про нього видавалися багатотисячні тиражі книг, ставилися п’єси, в кінопрокаті панував славнозвісний фільм О.П. Довженка.

Смерть Сталіна і засудження його культу особи відкрило ворота свободи в’язням гуглагу. Колишні червоні партизани громадянської війни на Ніжинщині, повернувшись додому стали вимагати від місцевої партійної влади відновлення належного їм статусу. Не міг погодитися з такою “тихою” реабілітацією свого батька і Георгій Кропивянський. Він став вимагати від партійної влади країни відновлення повної історичної правди про батька, що автоматично означало відкрите зіткнення з культом Щорса у військово-історичній науці і з тими, хто десятиліттями годувався навколо цього міфу. Останніх, природно, було дуже багато і серед них не останнє місце займав тодішній директор Чернігівського обласного історичного музею Левенко зі своєю сумно відомою дисертацією 1945 р. під красномовною назвою “Український Чапаєв – Микола Щорс”.

Обурення Георгія Кропивянського не було межі, коли він прочитав у цьому історичному опусі таку характеристику діяльності свого батька в 1918 р.: “Він здійснював троцькістське керівництво. Був військспецом-шкідником і сином куркуля. Пізніше приписав собі подвиги Щорса” тощо.

У розвінчанні всієї цієї ахінеї Георгій отримав серйозну підтримку від ветеранів 12-ої армії: Аралова, Антонока, Горбатова, Боварського (всі генерали) і від багатьох інших. Проти сина Кропивянського виступив генерал-майор, а в роки громадянської війни – соратник Щорса, Петриківський, автор виданої в 1947 р. книги “Повість про полки Богунський і Тарашанський”, де було все, крім правди про громадянську війну в Україні. Цей запеклий сталініст у боротьбі проти вже покійного М.Г. Кропивянського пішов відразу з крупних ідеологічних козирів, написавши до ЦК Компартії України наступне: “Сьогодні українські націоналісти знов руками Георгія Кропивянського повели атаку проти Щорса, Першої дивізії і нашої партії”. В унісон йому писала і дружина Щорса Фрума Хайкіна: “Річ у тому, що Аралов, за допомогою свого підручного, покидька і дармоїда Георгія Кропивянського, став на шлях шулерської фальсифікації. Написав Аралов книгу про Леніна дуже погану, хлестаківську, ще й умістив туди свої пасквілі і дурні писання про справи українські періоду громадянської війни. Дали йому по руках”. Проте, радість їх була недовгою. Аралов – відомий і заслужений більшовик – не тільки зумів дати гідну відповідь, але й добився видання своєї книги в 1962 р. під назвою “Ленін вів нас до перемоги”, де переконливо довів визначну роль Миколи Кропивянського в серпневому повстанні на Ніжинщині.

1962 р. став пам'ятним і, одночасно, вкрай важким для Георгія Кропивянського, проти якого соратники Петриківського і Хайкіної спробували сфабрикувати карну справу за звинуваченням його в троцькізмі і націоналізмі (і це вже на початку 1960-х!). Не дивлячись на весь ідіотизм подібних звинувачень, всі ці справи дійшли до слідчого управління Прокуратури СРСР, а потім до ЦК КПРС, де Георгію Кропивянському якийсь Рубан прямо заявив: “Ви в усьому маєте рацію. Щорса ми спускаємо на гальма. Але скандалу нам не треба”.

Тепер все почало обертатися в зворотній бік. Із репертуару театрів були зняті п'єси про Щорса, з центральних газет зникли про нього статті; була, навіть, знята з друку “Збірка документів про Щорса”.

У 1957 р. пустився на пошуки правди про громадянську війну на Ніжинщині Микола Василенко, намагаючись добитися визнання заслуг свого батька, розстріляного німцями в 1943 р. і геть забутого впродовж повоєнної десятирічки ніжинською партійною владою. За декілька років він зумів зібрати спогади старих більшовиків – колишніх червоних партизан, де відбилися, немов у дзеркалі, їх відношення до подій, учасниками або свідками яких вони були. Ось епізоди з цих спогадів.

“Після невдалого нападу на Ніжин ми відступили в село Мильники. Було нас чоловік зі сто. Багато хто відразу ж розійшлися по будинках. Під час наступу німців на це село з нами Кропивянського не було. Після цього бою ми розсипалися хто куди ... У 1922 році я став кандидатом у члени партії, але з вини воєнкома Якубовича що примушував нас виконувати його злочинні накази, був виключений із партії. Тоді своїх партквитків позбулися всі, хто служив в міліції і все керівництво військкомату ... Броварець встиг утекти, але пізніше був убитий біля Мрина під час спроби пограбування. Крисько, який був у нас головою Укому, підіслав до своєї дружини, простої селянки, вбивцю, а після її смерті одружився на вдові розстріляного білого офіцера .... У Ніжині на керівній роботі був Довгопол із Макіївки. Він часто привозив сало і самогон. Ми його наливали в самовар і вдавали ніби п'ємо чай на випадок якщо хто нагрєне” (свідчення Артеменка).

“Купець Зільберман дав 10 тисяч рублів золотом для підкупу німецької охорони ніжинської в'язниці. Так була організована втеча його сина-більшовика і Компанця. Вони, незабаром, разом із Жуковським пішли до Росії” (свідчення Апіфігової).

“Після виїзду Ніжинського полку (1919 рік) до Бобровиці, його солдати збунтувалися внаслідок дезертирства мобілізованих комуністів, зокрема, Маруні Петра і Січкаря Кузьми. Останній повернувся з Росії і став начальником ніжинської міліції. Займався безпосереднім грабунком торговців, шевців. Із партії виключений у 1922 році” (свідчення Хахуди).

“Люди в селах, навіть бідняки, вороже відносилися до більшовиків унаслідок їх заперечення Бога. Відмовлялися нам допомагати зброєю. Коли німці наказали її здати під загрозою розстрілу – виконали це розпорядження” (свідчення Макаренка).

“У час фашистської окупації я викинув свій орден Червоного Прапора, щоб за нього мене не розстріляли німці. За арешти 1938 року багато колишніх партизанів образилися на радянську владу і в цій війні не брали участь” (свідчення Дорошенка).

“Кропивянський довгий час працював відповідальним працівником ГПУ і скільки відправив безневинних людей на той світ теж невідомо. Савченко, що продав ніжинських повстанців у серпні 1918 року, після громадянської війни став головою ревтрибуналу і розстріляв сотні людей. Потім сам був викритий як агент гетьманської контррозвідки і розстріляний” (свідчення Лінника).

“Сівков був справжнім революціонером і більшовиком. Його життя завжди служило нам прикладом. Хоча багато його вчинків були незрозумілі тоді. Наприклад, ще до революції одружився на ніжинській гулящій дівці і дуже багато приділяв їй уваги. Хотів зробити з неї людину. Цей “романтик революції” якщо і пережив громадянську, то, напевно, загинув у сталінських таборах” (свідчення Дементя).

“Я вважаю, що Кропивянський провалив серпневе повстання 1918 року ... Потім пішов в нейтральну зону, кинувши всіх напризволяще. Багато хто був розстріляний німцями”. “У 1944 році я працював головою колгоспу. Якось на дорозі я зустрів старого з великою бородою і в солдатській шинелі. Я, навіть, подумав про те, що нам в село призначали нового попа, а потім придивився і впізнав Кропивянського. Він розповів мені, що відправлений до села на висилку і в нього немає роботи. Я вирішив йому допомогти. Якось ми добре випили і я його запитав: “Миколо Григоровичу! Навіщо ти розстріляв нашого командира Гребенка? Адже він міг стати другим Щорсом. Адже він тобі життя врятував у Носівці?” Кропивянський відвернувся вбік і відповів: “Такий час був” (свідчення Богдана).

Уточнює цей епізод із біографії Кропивянського його брат Михайло: “Його хотіли убити гребенковці в Носівці, коли він не дав їм грабувати місцевого єврея. Особисто

Спільна могила загиблих червоних партизан неподалік від могили розстріляних соратників (вул. Мильйонна, сучасна Овдіївська).

Надгробок зробили нашвидкоруч (ймовірно – до 10-річчя повстання в 1928 р.) з “підручного матеріалу” – дореволюційного надгробку з розташованого поруч Митрофанівського (Овдіївського) кладовища (або з Грецького, нинішнього Троїцького, де таких надгробків було достатньо).

Огорожа більш сучасна

сам Гребенко повернув йому зброю і відправив до Чернігова, де Аралов призначив Миколу командиром 60-ої дивізії. Гребенко був ним викликаний до Чернігова і засуджений до страти. За кілька хвилин до залпу Микола заявив йому: “Ти мене не розстріляв, а я розстріляю тебе”. Після цього брат особисто мені заявив: “Всі мої вороги вже на тому світі. Добре б зловити і розстріляти Петриківського”.

Добрався Василенко і до самого Аралова, не злякавшись поставити відомому більшовику дуже цікаве, як для 1957 року, запитання: “Як примудрялися червоні командири без військової освіти розробляти значні військові операції, наприклад, Фрунзе?” І у відповідь отримав цілком відверту відповідь: “Всі начальники штабів і помічники командуючих фронтів були призначені з колишніх царських генералів і полковників. Вони й розробляли стратегічні військові плани. При Фрунзе всю війну був такий собі генерал Новицький. Він (Фрунзе – *авт.*) багато чому у нього навчився”. Сумлінно зібравши більше сотні таких спогадів колишніх червоних партизанів, Василенко кинувся виправляти місцеву більшовицьку історію, але марно.

На початку 1957 р. чернігівський обком партії вирішив видати збірку спогадів партизанів громадянської війни, і з цього приводу, навіть, було скликано спеціальну нараду ветеранів. На зборах вибухнув справжній скандал між Січкарем і Точеним. Не зумівши поділити минулу славу, вони облили одне одного багном. Не встигли обкомівці владнати цей, дуже неприємний для них, конфлікт, як на горизонті з’являється Василенко зі своєю правдою “про справи давно минулих днів”, яка взагалі не лізла ні в які ідеологічні ворота. Одним словом – йому дають відкоша. Він не заспокоюється. Доходить до головного історика Жовтневої революції академіка Мінца і, за порадою останнього, публікує ряд своїх невеликих статей в “Українському історичному журналі”, – і на тому йому – Василенкові – дали зрозуміти, що пора вгамовуватися. Намагаючись добитися більшого, Василенко пише скарги на місцеву партійну владу в усі можливі інстанції СРСР, звинувачуючи її в пособництві “колишнім петлюрівцям і бандитам”.

Небезпеку становища, непередбачуваність і – головне – небезпечність його результатів, як для самого Василенка, так і для його оточення зрозуміли, передусім, ті, хто ще вчора охоче ділилися з ним своїми спогадами. Один за одним вони починають відмовлятися від допомоги правдошукачеві. Так, один із них, Прокопович, у листі написав: “Більше писати Вам не буду і більше до мене не звертайтеся. Опублікувати матеріали на цю тему ніхто Вам не дасть. Я був червоногвардійцем Ніжинського полку, командиром Дроздівського партизанського загону, є членом партії з 1929 року. За те, що я розповів правду про події 1918 року на нараді 1957 р. мені не дозволили опублікувати свої спогади ... Призначення персональної пенсії петлюрівському бандитові Січкарю є знущанням із пам’яті чесних борців за Радянську владу”. Ще один, Артеменко, писав про те саме: “Докладних спогадів я вам давати не буду, бо це марно. Опублікувати матеріали Вам ніхто не дасть. Зараз між ученими є немало таких, яких треба знищити. Їх треба було, як казав батько Боженко, “ще в колисці убити”. Рано чи пізно і для самого Василенка його пошуки повинні були закінчитися сумно. Так і відбулося. Спочатку його спробували запроторити до психіатричної лікарні, а потім просто пустили плітки про його ненормальність. З цим він і помер на початку 1990-х років.

Подібна доля могла спіткати і сина М.Г. Кропивяньського Георгія. Спочатку йому таланило – використовуючи допомогу впливових знайомих з оточення тодішнього

першого секретаря ЦК КПУ Щербицького, в 1971 р. він зумів добитися відкриття пам'ятника своєму батькові у Володьковій Дівиці (яка з нагоди згадуваного ювілею Ніжинського повстання в 1928 р. отримала назву Червоні партизани).

Зовсім інакше стали розвиватися події навколо Георгія, коли в 1976 р. сам усесильний Суслов заборонив синові “червоного полковника” видавати книгу про батька. Йому виплатили гонорар, але набір розсипали. Спроба Кропивянського-молодшого пробити цю стіну ні до чого не призводить. Йому приписують пияцтво, а потім узагалі в Україні оголошують про його смерть. Невідомо, чим би це все закінчилося, але розпочалася перебудова; потім розвалився СРСР, Україна почала розвиватися як самостійна держава. В середині 1990-х років у підмосковному Звенигороді вмирає Георгій Кропивянський, смерть якого перевертає останню сторінку історії червоних партизан Ніжинщини періоду громадянської війни.

У 1998 р. в Ніжині відзначили сторіччя від дня народження М.Г. Кропивянського – проходить наукова конференція, присвячена його життю й діяльності; на території міської школи № 13 відкривається пам'ятник “червоному полковникові”, а також неподалік від цього монументу – нагробок на спільній могилі загиблих у серпні 1918 р. його соратників. Тут-таки, поруч, на цвинтарі Воздвиженської церкви стоїть скромний обеліск партизанам, яких розстріляли гетьманці після невдалої спроби повстання. Залишилася меморіальна дошка на будинку, де проживав Микола Григорович і його родина, на вул. Овдівській – тій самій Мільйонній, якою загони червоних партизанів штурмували Ніжин. А от вулиця, яка з 1921 р. носила ім'я Червоних партизан із нагоди святкування 1000-річчя Ніжина повернули історичну назву – Московська. Володьковій Дівиці стару назву ще не повернули; здається на одній із околиць цього села, посеред лісу все ще зберігається “штабна хата” тих самих червоних партизанів. Ім'я ж самого “червоного полковника” досі носить колишня Графська вулиця в Ніжині, вздовж якої розташовані старі будівлі держуніверситету.

Ось, зрештою, мабуть, і все, що нині нагадує про колишні неспокійні часи 1918-1919 років, пов'язані з ніжинськими червоними партизанами. Свого часу кожен із них сам обирав свій життєвий шлях і кожен його пройшов. Бог їм суддя, всім – і праведним, і грішним.

-
1. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – Чернигов, 1957. – С. 169, 180.
  2. Второй съезд Компартии (большевиков) Украины. 17-22 октября 1918 года. – К., 1989. – С. 130.
  3. Державний архів Чернігівської області, ф. 6, оп. 2, спр. 65, арк. 141.
  4. Крапивянский Г. Воспоминания об отце (рукопись). – б/м, 1989. – С. 27-35 // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею (далі – НА НКМ).
  5. Лапчинський А. Борьба за Київ. Січень 1918 р. // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 209-219.
  6. Первый съезд Компартии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года. – К., 1988. – С. 125.
  7. Російський державний військовий архів, ф. 3128, оп. 2, спр. 2, арк. 600; спр. 29, арк. 27.
  8. Сичкарь Л. Воспоминания о 1918 годе (рукопись). – б/м, 1957. – С. 44, 51 // НА НКМ.
  9. ЦДАГО України, ф. 12, оп. 2, об.зб. 65, стр.37, 40, 45; од.зб. 32117, арк. 12, 16.

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Сергій ТОКАРЄВ
(Чернігів)

Боротьба з проявами епідемії чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст.

У традиційному суспільстві епідемія інфекційних захворювань була неодмінним супутником життя людей. Відсутність належних знань щодо етіології захворювань, низький рівень гігієни, недосконалі способи лікування та профілактики зумовлювали поширення різноманітних інфекцій. Найстрашнішою з них вважалася чума, епідемія якої іноді набувала характеру пандемії й охоплювали майже всю Європу. Надзвичайно висока смертність від “чорної смерті” призводила до знелюднення значних регіонів.

Від хвороби, яка не визнавала жодних кордонів, часто потерпали й українські землі. Контакти з сусідами за доби Козацької держави приводили до поширення чуми на території України. Проте, на думку спеціалістів, є підстави вважати, що в XVII-XVIII ст. у степах Південної України існували природні джерела інфекції [1], звідки хвороба поширювалася на інші території [2].

Особливо зростала небезпека епідемії чуми під час численних військових конфліктів [3]. Так, у 1650 р. з півдня через Молдавію в Україну проникла епідемія, від якої “люди падали і лежали по дорогах, як дрова”. У 1652 р. військо Б. Хмельницького після перемоги під Батогом почало облогу Кам’янець-Подільського, але через “морове повітря” змушене було зняти облогу. Наступного року “великий мор був по всій Україні, вельми много померло людей”.

Чума не покидала Україну протягом 1661-1664 років. Черговий спалах хвороби було зафіксовано в 1673 р., яка особливо лютувала у Львові й на Запоріжжі. В 1703 р. Україною прокотилася нова страшна епідемія [4]. У 1710 р. знову був відзначений спалах захворювання [5].

Для боротьби з чумою в цей час застосовувалися такі раціональні заходи, як ізоляція заражених міст, будинків, де були хворі, спалювання їх одягу. Тим, хто захворів на чуму, радили давати блювотне, натирати тіло оцтом із сіллю, приймати що чверть години питво з бузку, рути, меду й оцту. Почасти вдавалися до обкурювання будинків та їх мешканців сіркою, додавали сірку до будь-якого питва, горілки, борошна [6].

Найбільш масштабна епідемія чуми охопила Україну в 1770-1774 роках. Виникнувши в Османській імперії під час російсько-

турецької війни 1768-1774 років, хвороба дійшла до Москви, завдавши великих жертв на своєму шляху [7]. В 1769 р. генерал фон Штофель отримав наказ фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського атакувати зі своїм загоном волоське м. Журжу на Дунаї. Це сталося під час місцевої ярмарки, коли турецькі купці завезли до міста свої товари. Місто було взято штурмом, і в ньому почалися грабунки. Фон Штофель не знав про появу чуми і коли полонені турки зі своїми товарами потрапили до Бухаресту, вони розповсюдили хворобу серед місцевих жителів і російських військ. Щоб попередити розповсюдження хвороби, граф П. Рум'янцев-Задунайський наказав генералу фон Штофелю негайно рухатися зі своїм загоном до столиці Молдавії м. Ясси, встановити там суворий карантин, а хворих на чуму розмістити в госпіталі, спеціально для цього облаштованого біля Ясс. Він негайно направив туди лікарів для надання необхідної допомоги хворим. Незважаючи на найсуворіші заходи безпеки, фон Штофель сам заразився чумою, від якої помер у травні 1770 р. Звідти того ж року епідемія перекинулася в Хотин, далі – в Польщу, а в серпні з'явилася у Києві. Поширення епідемії частково співпадало зі шляхом просування російських військ і товарів із заражених місцевостей, а тому чума була занесена в різні регіони [8].

На Ніжинщині чума з'явилася в с. Данине та хут. Шатура в листопаді 1770 р. Перший випадок даного прояву епідемії захворювання безпосередньо в Ніжині був зафіксований 4 грудня 1770 р., коли в будинку місцевого цирульника померли двоє дітей, у яких були виявлені чумні бубони. Через три дні помер і сам цирульник; перед смертю він устиг розказати, що він удома лікував знайому жінку з венеричною хворобою. Пізніше жінка вилікувалася, і виявилось, що в неї бубони не від венеричної хвороби, а від чуми [9]. За розпорядженням міського лікаря І. Гагемана хворі й особи, що контактували з ними, були ізолювані. У зв'язку із шеститижневим карантинном і повною ізоляцією міста, Ніжинський магістрат звернувся до Малоросійської колегії з проханням забезпечити місто продовольством і паливом, оскільки, зазвичай, місцеві жителі купували продукти на базарі й не тримали вдома запасів продовольства. Член Малоросійської колегії М. Мещерський, уповноважений у справі ліквідації епідемії, в ордері до Ніжинської полкової канцелярії справедливо вказував на прорахунки в боротьбі з чумою. Він звинувачував канцеляристів у тому, що, незважаючи на присутність у Ніжині лікаря, канцелярія доручила боротьбу з чумою цирульнику, котрий лише сприяв розповсюдженню хвороби. М. Мещерський повідомляв, що глухівська колегія наказала завезти до Ніжина та найближчих сіл продовольство. Натомість він вимагав регулярно звітувати про становище в місті. Останній випадок захворювання на чуму в 1770 р. був зафіксований у Ніжині наприкінці грудня, і після шести тижнів карантин із міста був знятий [10].

Наступного року Ніжинський полк знову був охоплений епідемією. У середині липня 1771 р. чума була виявлена у Другій та Четвертій полкових сотнях. У серпні хвороба з'явилася у с. Плиски Першої Борзенської сотні та с. Крути Заньківської сотні. Впродовж вересня-жовтня 1771 р. випадки захворювання були виявлені у селах Першої полкової та Веркївської сотень [11].

16 липня 1771 р. у Ніжині знову було оголошено карантин. Полкова канцелярія та магістрат були евакуйовані з міста, а боротьбу з епідемією взяла на себе Малоросійська колегія. На допомогу ніжинцям були направлені лікарі Я. Клінт і М. Мартиновський. Із ініціативи останнього на кошти, асигновані Малоросійською колегією, була створена база для постачання в ізолюванні Ніжин продовольства, фуражу та палива. Місцеві міські шпиталі не могли забезпечити госпіталізацію всіх хворих, тому поблизу міста на хуторі сотника В. Ракушки-Романовського було терміново відкрито новий лазарет, у якому постійно перебували лікар М. Мартиновський та три цирульники з числа місцевих жителів, минулого року вже перехворілих на чуму. Восени з поширенням епідемії на всій території Ніжинського полку в селах Крути, Плиски й інших також були органі-

зовані лазарети, куди повсякчас виїжджали лікарі для уточнення діагнозу. Епідемія досягла апогею у вересні – за місяць померло 600 хворих, в листопаді пішла на спад [12].

Сенатська інструкція, розіслана того часу в українські полки, вимагала проведення суворої ізоляції хворих й усіх, хто мав із ними контакт. Для профілактики слід було “держати кусок камфори величиною с голубиное яйце, положив оныя в кожаний мешочек, повзяся на шею так, чтобы мешочек висел до половины груди <...> Докторы и лекари не должны прикасаться к телу больного язвою, не имея в руках развернутого листа табаку, который бы непосредственно препятствовал прикосновению его руки к телу больного, не теряя впрочем осязания пульса. Посем должен он, брося такой табачный лист и больше его не употребляя, а для каждого больного должен брать новый лист” [13]. Проте, цінність таких рекомендацій видається сумнівною, зважаючи на те, що в період загострення епідемії збудники хвороби передаються повітряно-крапельним шляхом [14]. Не дивно, отже, що за таких заходів профілактики в період найвищого зростання захворюваності на терені Ніжинського полку померло 3400 осіб [15] при загальному рівні смертності 76 % [16].

Незважаючи на спад епідемії, заходи безпеки вживали й надалі. Підставою для цього стали указ імператриці від 31 жовтня 1771 р. та указ Сенату від 19 грудня 1771 р. [17], що були розіслані в усі сотні Ніжинського полку. Відповідно, було організовано інформування населення про хворобу та профілактичні заходи. Так, бахмацький городовий отаман Степан Покотило 14 травня 1772 р. повідомляв предводителя дворянства Ніжинського повіту Григорія Левицького, що інформування простолюду здійснювалося з кінця 1771 р. У недільні та святкові дні перед церковною службою місцевим мешканцям оголошувалися накази про заходи безпеки від чуми [18].

Упродовж епідемії у Бахмацькій сотні, згідно указу сенату та наказів полкової канцелярії, застосовувалися наступні протиепідемічні заходи. Померлих від чуми заборонялося ховати на міському кладовищі. Для них було створене окреме ізольоване кладовище за містом, що перебувало під постійною охороною. Подорожні, які їхали через Бахмач, мушили зупинятися на ночівлю у відведеному для цього житлі на околиці міста. Для контролю над ситуацією в усіх населених пунктах сотні обирався наглядач із представників місцевої старшини. Для більш оперативного реагування у випадку виявлення чуми кожен населений пункт поділявся на три частини, і до кожної з них призначалося двоє наглядачів, котрі мали регулярно звітувати про ситуацію на своїх дільницях. Мешканці були зобов’язані негайно доповідати наглядачам про нові випадки захворювання. Під загрозою значних штрафів родичам померлих заборонялося прощатися з небіжчиками, щоб ті не заразилися самі. Місцевим жителям заборонялося виїжджати із заражених місць та приймати гостей у своїх помешканнях. Настійливо рекомендувалося позбуватися побутових речей, привезених із інших місцевостей. Відлучатися дозволялося лише у виняткових випадках за дозволом місцевих наглядачів. У всіх селах сотні під’їзди перекопувалися глибокими ровами. На усіх головних дорогах встановлювалася цілодобова варта. Заборонялася вільна торгівля продуктами харчування, а міський базар закривався. Найсуворіші заходи вживалися і щодо попередження мародерства. Заборонялося входити у двори та будинки померлих і забирати речі, що залишилися після господарів. Для профілактики жителі сотні провітрювали й окурювали свої житла, а взимку виморожували господарські споруди й побутові речі [19].

Схожі засоби безпеки застосовувалися й у інших сотнях. Так, узимку і навесні 1772 р. в селах Кукшин, Синяки, Липів Ріг, Березанка, Черняхівка, Омбиш, Максимівка і Рожнівка Четвертої полкової сотні також здійснювалося виморожування хат і речей [20]. Значковий товариш Іван Виридарський повідомляв про встановлення караулів у Прохорській сотні на початку квітня того ж року. Значковий товариш Іван

Шрамчевський 8 квітня рапортував про встановлення варти у селах Жуківка, Дроздівка, Авдіївка та Буди Салтиково-Дівицької сотні, застосування провітрювання й окулювання приміщень і відведення окремого житла для подорожніх [21].

Про вжиті заходи безпеки сотенні наглядачі мусили щотижня надсилати рапорти до повітового предводителя дворянства. Так, полковий хорунжий і наглядач Веркіївської сотні Петро Клецунов у рапорті від 11 квітня 1772 р. вказував, що його щотижневі рапорти створювалися на підставі повідомлень сільських отаманів [22]. Також сотенні наглядачі повинні були звітувати про своєчасне отримання указів Малоросійської колегії та полкової канцелярії. Наглядачі Бахмацької, Батуринської, Конотопської та Ніжинської полкової сотень щотижня надсилали журнали з докладним описом усіх ужитих заходів безпеки [23].

Важливого значення під час епідемії набував контроль за переміщенням осіб. Згідно сенатського указу від 16 лютого 1772 р. всім ремісникам, які полишали свої населені пункти в пошуках роботи далі, ніж на 30 верст, видавалися білети, в яких слід було робити позначки при проїзді через караули [24]. Для читання білетів на постах перебували письменні люди [25].

Особлива увага приділялася подорожнім, які в'їжджали на територію Гетьманщини з-за кордону. Згідно указу від 3 січня 1771 р. в межі імперії заборонялося ввозити сумнівні товари. В указі імператриці від 1 травня 1772 р. вказувалося, що під загрозою суворого покарання заборонялося перетинати кордон в обхід карантинних застав. Після ретельної перевірки речей подорожніх начальник караулу мав видати їм письмові свідоцтва про вільний проїзд. Того, хто наважився б перетнути межі Підгетьманської України поза караулом, належало затримати, а виявлені при ньому речі спалити [26]. Зважаючи на значну роль Ніжина в торгівельному житті імперії, полкова канцелярія наказувала всі товари, які відправлялися звідти в російські міста, ретельно перевіряти та засвідчувати їх безпеку [27].

Виконуючи даний указ, абшитований новомлинський сотник Йосип Глушневський повідомляв предводителя дворянства, що 7 серпня 1772 р. затримав жителя російської слободи Мешковки Саву Михеєва, який намагався провезти сукно повз карантинну заставу без належного огляду. Зважаючи на це, до отримання подальших наказів від предводителя сотник заарештував Саву Михеєва з усіма його речами [28].

Судячи з численних рапортів сотенних наглядачів навесні 1772 р. в усіх сотнях Ніжинського полку дотримувалися належні заходи безпеки, і нових випадків захворювання не спостерігалось. Проте, на початку літа протиепідемічні заходи в полку були посилені. Ніжинський полковник Андрій Жураховський у промеморії до предводителя дворянства повідомляв про нові спалахи чуми на півдні України. За його даними, випадки захворювання на чуму були виявлені в Олександрівській фортеці та П'ятому Дніпровському батальйоні. Полковник наказував посилити пильність. Він повідомляв, що згідно імператорського указу в усіх, хто їхав із півдня, мали бути свідоцтва про проходження карантину. Ті подорожні, в кого не виявилось би такого свідоцтва, мали бути затримані сотенними наглядачами на тритижневий термін, а всі їхні речі належало спалити [29]. Натоді окремі випадки захворювання на чуму мали місце також і в Запорізькій Січі [30]. Відтак, предводитель дворянства Ніжинського повіту Г. Левицький видав наказ про посилення заходів безпеки у сотнях [31].

Упродовж першої декади червня 1772 р. сотенні наглядачі відрепортували про отримання даних наказів і вжиття додаткових заходів безпеки. Так, возний Першої полкової сотні Юхим Ярошенко і військовий канцелярист Яким Кулаковський повідомляли про об'їзд усіх сіл сотні та щотижневу перевірку караулів. Подібні заходи були вжиті у Новомлинській, Батуринській, Попівській та Дівицькій сотнях [32]. Бахмацький городовий отаман Степан Покотило і наглядач Шаповалівської сотні відставний жолдацький отаман Василь Величковський рапортували про ретельну перевірку

подорожніх із заражених місцевостей [33]. Полковий хорунжий Петро Клецунов 2 липня доповів про збільшення кількості козаків на постах [34].

Однак, під час епідемії належні заходи безпеки в Ніжинському полку не завжди ретельно виконувалися. Траплялися випадки недбалого ставлення посадових осіб до виконання своїх обов'язків. 8 квітня 1772 р. значковий товариш Іван Шрамчевський звітував, що досі не встановлені караули в містечку Салтикової Дівиці та с. Куликівка. Старшина Салтиково-Дівицької сотні ігнорувала численні вимоги наглядача про виділення необхідної кількості козаків і писаря на пости, мотивуючи це відсутністю наказу з полкової канцелярії [35]. 29 квітня І. Шрамчевський надіслав до предводителя дворянства новий рапорт, у якому вказувалося, що караули в Салтикової Дівиці все ще не встановлені. Крім того, на вулицях містечка у весняний час накопичилося багато сміття і нечистот, які ніхто не збирався прибирати. Наглядач постійно вимагав від сотенної старшини прибирати сміття з вулиць, але посадові особи знову проігнорували ці вимоги. Зважаючи на це, І. Шрамчевський доручив Г. Левицькому розібратися в цій справі й навести порядок у місті. 11 травня предводитель дворянства послав ордер до старшини Салтиково-Дівицької сотні з вимогою навести чистоту в сотенному центрі й надалі виконувати наказ І. Шрамчевського щодо попередження виникнення джерел хвороби [36]. Дещо схожа ситуація склалася і в Заньківській сотні, де сотенна старшина саботувала накази місцевого наглядача військового товариша Івана Комашинського [37].

Траплялися також випадки ігнорування посадовими особами обов'язків сотенного наглядача. Так, у Прохорській сотні значковий товариш Іван Виридарський 21 квітня 1772 р. рапортував, що призначений на посаду наглядача військовий товариш Петро Оболюнський досі не прибув у сотню. Відтак, І. Виридарський особисто зайнявся протиепідемічними заходами в сотні. Проте, предводитель дворянства повідомив, що П. Оболюнський ще з 10 березня перебуває у відрадженні у Глухові, і до його повернення саме І. Виридарський має виконувати обов'язки сотенного наглядача [38]. В указаний термін П. Оболюнський не повернувся з відрадження, тому згідно ордеру Г. Левицького посада прохорського сотенного наглядача перейшла до І. Виридарського [39].

Аналогічна ситуація склалася й у Попівській сотні. Місцевий сотник Василь Богдановський 18 квітня 1772 р. рапортував, що призначений сотенним наглядачем абшитований військовий товариш Дмитро Забіяка повсякчас ухиляється від виконання своїх обов'язків і постійно перебуває поза межами сотні [40]. Відтак, на початку червня 1772 р. Д. Забіяку на посаді замінив попівський городовий отаман Семен Скальковський [41].

Компанійський обозний Йосип Кониський, перебуваючи на посаді наглядача в с. Комарівка Другої полкової сотні, допускав зловживання службовим становищем. Він повсякчас вимагав збільшення кількості козаків на постах, але використовував їх для роботи у власному господарстві. Тому сотник Яків Володьковський вимагав у предводителя дворянства звільнити Й. Кониського від цієї посади [42].

Незважаючи на відсутність нових випадків захворювання, протиепідемічні заходи в Ніжинському полку продовжувалися. 10 травня 1773 р. Г. Левицький надіслав новий ордер до сотенних наглядачів із вимогою й надалі дотримуватися заходів щодо боротьби з чумою [43]. Цього часу особлива увага приділялася сторожовій службі у прилеглих до кордонів із Росією сотнях [44].

Урешті-решт епідемія чуми в Ніжинському полку, як і в усій Гетьманщині, пішла на спад. На території полку було виявлено 412 дворів, мешканці яких померли під час епідемії. Жителі 142 дворів за час хвороби залишили свої житла й утекли в невідомому напрямку. Мешканці 97 дворів, де трапилися летальні випадки, займалися жебрацтвом [45]. Згідно імператорського указу від 28 жовтня 1774 р. полковій канцелярії належало розшукувати і повертати втікачів на колишнє місце проживання. Всі постраж-

далі двори звільнялися від грошового податку [46].

Загалом, “моровиця” 1770-1774 років стала останньою епідемією, що охопила значну частину українських земель і привела до численних жертв. У подальшому інтенсивне освоєння земель Південної України спричинило до ліквідації місцевих природних осередків хвороби [47]. Надалі випадки захворювання на чуму фіксувалися лише у південних приморських містах; вони оперативного локалізувалися і завдяки розвитку медицини вже не завдавали значної шкоди.

1. Николаев Н. Чума. – М., 1968. – С. 35.
2. Чума // Большая медицинская энциклопедия. – Т. 27. – М., 1986. – С. 347.
3. Там само. – С. 350.
4. Верхратський С. Історія медицини. – К., 1983. – С. 179.
5. Николаев Н. Вказана праця. – С. 11.
6. Верхратський С. Вказана праця. – К., 1983. – С. 180.
7. Вайндрах Г. Подвиги русских врачей: из истории борьбы с заразными болезнями. – М., 1959. – С. 12; Сорокина Т. История медицины. – М., 2005. – С. 412.
8. Самойлович Д. Рассуждение о чуме, производившей опустошения в Российской империи и особенно в столичном городе Москве // Самойлович Д. Избранные произведения. – М., 1952. – С. 32-33.
9. Бородий Н. Д. С. Самойлович (1742-1805). – М., 1985. – С. 25.
10. Бородий Н. К истории эпидемии чумы на Украине в 1770-1774 гг. // Советское здравоохранение. – 1978. – № 5. – С. 143.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 8, арк. 14.
12. Бородий Н. К истории... – С. 144.
13. Верхратський С. Вказана праця. – К., 1983. – С. 194.
14. Чума... – С. 351.
15. Самойлович Д. Вказана праця. – С. 136.
16. Бородий Н. К истории... – С. 145.
17. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
18. Там само, арк. 72.
19. Там само, арк. 19-20.
20. Там само, арк. 8, 13.
21. Там само, арк. 4, 10.
22. Там само, арк. 71.
23. Там само, арк. 13, 27, 34, 43.
24. Там само, арк. 1-1 зв.
25. Там само, арк. 226, 292.
26. Там само, арк. 251-251 зв.
27. Там само, арк. 248 зв.
28. Там само, арк. 363-363 зв.
29. Там само, арк. 109-109 зв.
30. Там само, арк. 257.
31. Там само, арк. 127-128 зв.
32. Там само, арк. 169, 170, 174, 191, 195, 196.
33. Там само, арк. 176, 295.
34. Там само, арк. 235.
35. Там само, арк. 10-11.
36. Там само, арк. 348, 349, 352.
37. Там само, арк. 158-159.
38. Там само, арк. 53-54 зв.
39. Там само, арк. 313-313 зв.
40. Там само, арк. 62-62 зв.
41. Там само, арк. 163-164.
42. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 5, арк. 1-1 зв.
43. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 7, арк. 8-9 зв.
44. Там само, арк. 10-13 зв.
45. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 8, арк. 13 зв.
46. Там само, арк. 15 зв.-16.
47. Николаев Н. Вказана праця. – С. 35, 152.

ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ ІМПЕРСЬКОЇ ТА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ-Ніжин)

Ніжинські контакти академіка Агатангела Кримського (за матеріалами епістолярної спадщини вченого)

Зайве говорити, що в науковому світі завжди горизонтальні – персональні і безпосередні – контакти відігравали куди більшу роль, ніж офіційні вертикальні зносини, опосередковані певними установами, їх керівництвом, загальним керівництвом галузі etc. На відміну від циркулярів, директив, наказів, угод про якість змагання (хоча які можуть бути змагання в інтелектуальній сфері?). Власне, прогресування формальних наукових стосунків “знизу-доверху” й навпаки – це породження доби тоталітаризму. Дореволюційна практика їх фактично не знала. Натомість, більшість справ на науковій ниві вирішувалася шляхом безпосереднього спілкування науковців чи науково-дослідних установ, зокрема, на різних наукових зібраннях: конференціях, семінарах, симпозіумах, з’їздах тощо; не останню роль також у науковому спілкуванні належить листуванню між ученими.

Інтерес дослідників до епістолярної спадщини відомих особистостей є постійним; крім того – досить вдячною, з точки зору отриманих результатів, справою. На відміну від сухих ділових паперів, особистий епістолярій завжди вбирає в себе живі життєві моменти, відображає неофіційні, побутові сторони життя; є джерелом індивідуалістичної інформації, відображає характер, певні емоції, міжособистісні стосунки тощо.

Наслідком тривалої і копіткої пошукової роботи співробітниками Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського стала поява з друку двотомної збірки епістолярної спадщини видатного українського вченого, ім’я котрого носить зазначена академічна установа [1]. Матеріали збірки, зібрані максимально повно на сьогоднішній день з фондів різних архівних установ України й Російської Федерації (Інститут рукопису НБУВ, ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, ЦДАМЛіМ України, Архів РАН та інші), містять вхідне (переважно) і вихідне листування вченого, проливаючи світло на ба-

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

гато досі невідомих чи маловідомих моментів із життя А.Ю. Кримського, а також певних епізодів української історії, оживляючи їх і надаючи їм персоналістичного забарвлення.

Цікавим і досі не з'ясованим залишався до останнього часу факт короткотривалих відвідин визначним українським ученим-філологом, сходознавцем, письменником, поетом, перекладачем, академіком ВУАН А.Ю. Кримським, разом зі своїм особистим секретарем, відомим українським етнографом М.З. Левченком, Ніжина в травні 1929 р. Єдиним джерелом, що засвідчило це, є запис у щоденнику вченого-історика, знавця ніжинських старожитностей, колишнього професора НІФІ М.М. Бережкова: "... познакомилися с Н.З. Левченком и А.Е. Крымским ... (вчера приехали, сегодня уехали) ..." [2]. Агатангел Юхимович зі своїм прийомним сином зупинився в ніч з 12 на 13 травня в приватному будинку товариша і колеги М.М. Бережкова по викладацькій і науковій роботі в Ніжинському інституті І.Г. Турцевича, придбав у останнього кілька книг із його приватної бібліотеки й на ранок від'їхав назад до Києва. Ні менше, ні більше. Жодних пояснень з приводу мотивації відвідин Ніжина загалом чи помешкання І.Г. Турцевича зокрема; жодних свідчень про те, з ким ще спілкувався в Ніжині і про що визначний український учений.

Уведений до наукового обігу епістолярій А.Ю.Кримського дозволяє з цього приводу дещо з'ясувати. Ще наприкінці 1910-х років у листуванні вченого, на той час тільки-но обраного Неодмінного Секретаря УАН, серед респондентів з'являється ім'я К.В.Харламповича – російського вченого-історика, на той час викладача Казанської духовної академії, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької (згодом Російської) Академії наук. Його, казанського вченого, що займався вивченням малоросійського (українського) впливу на розвиток російського православ'я, в 1919 р. було обрано академіком новоствореної УАН [3] й, очевидно, лист із Казані був відповіддю на повідомлення А.Ю. Кримським про обрання й запрошення до наукової співпраці [4]. Ще за рік з'являється

Агатангел Юхимович Кримський
(1871-1942)

Микола Захарович Левченко
(1900-1934)

новий епізод у їх листуванні: секретар української академії (тепер уже ВУАН – Всеукраїнської Академії наук) справлявся щодо можливого (й бажаного) переїзду К.В. Харламповича до Києва на постійну роботу в якості штатного академіка [5]. За власним свідченням тодішнього казанського вченого цей варіант був би найкращим – він мав відчутні матеріальні й наукові проблеми в Казані, також мав кілька запрошень на викладацьку роботу до Баку, Ташкента й Таллінна. Але жодну пропозицію не міг задовольнити – з огляду на ті-таки матеріальні проблеми [6].

Наступний епізод їхнього листування, більш тривалий і більш драматичний, охоплює 1925-1927 роки – час, коли казанського вченого за надуманим звинуваченням було заарештовано й заслано спочатку до Оренбургу, а потім – до Тургаю Актюбінської губернії (Казахстан). На початку березня 1925 р., направляючись по етапу до місця першого заслання, Костянтин Васильович зі станції Рузаєвської (у Заволжі) відправив листа до А.Ю. Кримського з проханням про допомогу як до колеги по ВУАН і як до давнього товариша [7]. З цього моменту до листування двох академіків долучається дружина К.В. Харламповича Віра Павлівна, ставши своєрідним посередником, часто надаючи в листах потрібну правдиву інформацію щодо стану справ і долі засланого вченого [8].

Сучасна історіографія засвідчила помітну й небезрезультативну участь академіка М.С. Грушевського у справі повернення із заслання К.В. Харламповича [9]. Дійсно, його наполегливість, непоступливість і наукова “жадібність” у кадрових питаннях йшла далеко попереду офіційних заходів ВУАН щодо подальшої долі свого колеги. Маючи давній політичний, що переріс у особистісний, конфлікт із тодішнім керівництвом академії (Головою Управи С.О. Єфремовим і Неодмінним Секретарем А.Ю. Кримським) [10], він без відома керівництва ВУАН різними методами – офіційними запитами й проханнями від керованих ним академічних інституцій, напівофіційними і приватними листами й перемовинами з керівництвом Укрнауки, Головнауки ССРР – добивався переселення К.В. Харламповича до Києва й залучення його до роботи в очолюваних ним наукових установах [11]. З іншого боку керівництво ВУАН також вживало певних кроків у тому ж напрямі. Кілька разів доля К.В. Харламповича була предметом розгляду на Спільних засіданнях (найвищий керівний колегіальний орган) академії, були звернення до українського й союзного керівництва наукою, радянських державних органів тощо [12]. Звісно, не могло обійтися без участі Неодмінного Секретаря ВУАН. Так, на засіданні 22 березня 1926 р. Агатангел Юхимович пообіцяв колегам направити напівофіційного листа М.Ф. Петрову (керівникові Головнауки ССРР), якого знав особисто [13]; це ж підтверджує в листах до засланого в Казахстан академіка М.С. Грушевський [14]. Більше того керівництво ВУАН (в особі тих-таки А.Ю. Кримського і С.О. Єфремова) з-поміж кількох додаткових оплачуваних штатних посад академіків восени 1927 р. намагалися “забронювати” одну для К.В. Харламповича – про це писав йому в Тургаї у своїй службовій записці М.З. Левченко, ясно даючи зрозуміти, що через зайнятість і погіршення фізичного здоров’я А.Ю. Кримський (учений страждав на катаракту і на той час фактично осліп на одне око) доручив написати цей лист, так би мовити позаочі, від свого імені [15]. Щоправда, заслугу “вибиття” в харківських столичних коридорах додаткових штатних посад із окладами для ВУАН, зосібна для І (історико-філологічного) Відділу, демонстрував як виключно власну М.С. Грушевський [16]. Проте, це більше видається особливостями вдачі зазначених науковців, а також їхньої особистої неприязні.

Так чи інакше – спільними зусиллями вчений хоч і відбув увесь термін заслання, але все ж unikнув нового покарання і зміг перебраться в Україну. З огляду на заборону оселитися в Києві, тимчасовим прихистком для нього став Ніжин. Тут він з'явився в середині квітня 1928 р., прожив майже місяць у помешканні професора місцевого інституту О.І. Покровського, а з 25 травня оселився і прожив трохи менше двох років у приватному будинку І.Г. Турцевича [17]*. В Ніжині Костянтин Васильович відновив свою наукову діяльність (щоправда, за відмінною від попередньої тематикою досліджень) [18] і час від часу навідувався до тогочасної наукової столиці України – Києва, продовжуючи тримати контакти як із М.С. Грушевським, так і з його опонентами – А.Ю. Кримським і С.О. Єфремовим [19].

Іншою особою, що опосередковано привела А.Ю.Кримського до Ніжина, можна вважати академіка В.М. Перетца**, взаємини з котрим брали початок ще у передреволюційний час [20]. Як і К.В. Харламповича, Володимира Миколайовича Перетца було обрано академіком Української Академії наук від часу її заснування в 1918 р. Перебравшись у 1914 р. з Києва до Санкт-Петербургу, він продовжував у власних наукових дослідженнях започатковану в стінах університету Св. Володимира українознавчу тематику. Крім того, в 1919 р. в колишній столиці колишньої імперії заснував Наукове товариство прихильників української історії, письменства та мови. 25 грудня 1921 р. воно перетворилося на Наукове товариство

Володимир Іванович Резанов
(1867-1936)

* Допоки невідома мотивація вибору першого житла К.В. Харламповича в Ніжині. Можливо він був знайомий із О.І. Покровським ще в дореволюційний час, можливо – зупинився в нього за рекомендацією А.Ю. Кримського (чи С.О. Єфремова) або М.С. Грушевського. Перші могли контактувати з О.І. Покровським у справах ВУАН (О.І. Покровський співпрацював із академією з 1922 р., а в 1927 р. став співробітником однієї з комісій ВУАН та Київського філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, де головою був А.Ю.Кримський). Із М.С. Грушевським – також у академічних справах: того ж року (1927) Михайло Сергійович намагався добитися затвердження О.І. Покровського співробітником однієї з керованих ним інституцій ВУАН. Також М.С. Грушевський міг рекомендувати К.В. Харламповичу певні контакти в Ніжині через одного з ніжинців, із якими співробітничав у межах тих-таки очолюваних ним академічних установ: М.Н. Петровського, А.Г. Єршова, К.Т. Штеппу або колишнього ніжинця В.С. Євфимовського.

** Цей учений був одружений на донці професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька П.О.Адріанова. Варвара Павлівна Адріанова-Перетц – учений у галузі історії української і російської літератури, фольклору і театру, член-кореспондент АН Української РСР та СРСР; брала активну участь в українському житті Петрограду (Ленінграду) в зазначений час, зокрема, в інституціях і громадських організаціях, де активну участь брав також її чоловік; як і він співробітничала з ВУАН. Хоч В.П.Адріанова-Перетц народилася всього за два роки до від'їзду її сім'ї з Ніжина, в місті, звичайно ж, залишилися знайомі Адріанових, із котрими могли й надалі підтримуватися контакти, а відтак, – додаткова відповідь на питання “чому саме Ніжин?” і “чому саме Перетц?”.

дослідників української історії, письменства та мови, задекларувавши тим самим пріоритети в напрямках своєї діяльності. Серед його учасників: В.І. Вернадський, Б.І. Срезневський, В.Л. Моздалевський, а також кілька учнів самого В.М. Перетца – С.Ю. Гасєвський, Д.І. Абрамович та інші. Про це петербурзький (тоді – петроградський) учений повідомляв А.Ю. Кримського в своєму листі [21], – першому в “українській” частині (з 1918 р.) виданого епістолярію українського вченого.

На початку 1926 р. предметом спільного інтересу в листуванні А.Ю. Кримського та В.М. Перетца стали роботи відомого російського й українського вченого-філолога, історика українського театру, тодішнього керівника Ніжинської науково-дослідної кафедри (далі – НДК) історії культури і мови В.І. Резанова. На той момент академічне видавництво надрукувало два із запланованих шести томів дослідження Володимира Івановича “Драма українська” і В.М. Перетц просив Неодмінного Секретаря ВУАН надіслати йому, крім інших академічних, зазначені видання – хотів із ними ознайомитися й, на попереднє прохання А.Ю. Кримського, прорецензувати [22]. Прохання Агатагела Юхимовича переслідувало певну мету: ця рецензія була потрібна у справі обрання В.І. Резанова позаштатним академіком ВУАН. У другій половині березня – на початку квітня 1926 р. відповідне подання для погодження на засіданні I (історико-філологічного) Відділу ВУАН зробили академіки А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов і А.М. Лобода [23]. Не до кінця зрозумілим є рішення засідання зазначеного відділу 22 квітня 1926 р. відхилити кандидатуру В.І.Резанова як “ненаукової” [24]. І це після того, як ніжинського вченого трьома роками раніше було обрано членом-кореспондентом РАН [25]. Основним “оппонентом” на засіданні був М.С. Грушевський – тож провал балотування Володимира Івановича, очевидно, став результатом академічних чвар: представлення А.Ю. Кримським і С.О. Єфремовим незмінно потягнуло за собою блокування рішення М.С. Грушевським і його прибічниками, що, до честі ніжинського вченого, не завадило йому взяти участь у заходах до ювілею М.С.Грушевського восени того ж року [26]. Рецензія В.М. Перетца ж дещо забарилася: вона була опублікована аж наприкінці року в “Известиях Отделения русского языка и словесности” РАН, за що її автор щиро перепрошував у А.Ю. Кримського “... как главы академического издательства, сделавшего все, чтобы выпустить в наилучшем виде эту работу (“Драму українську” – *авт.*)” [27]. Хто знає, чи не був би іншим результат балотування В.І. Резанова, коли б рецензія з’явилася вчасно? Одне можна сказати напевно: Агатагел Юхимович був особисто знайомий зі своїм ніжинським колегою (В.І. Резанов був позаштатним співробітником ВУАН із 1921 р.) і, ймовірно, зустрічався з ним у травні 1929 р. під час відвідання Неодмінним Секретарем ВУАН Ніжина.

В.М. Перетц, як своерідний резидент ВУАН в Петрограді*, допомагав А.Ю. Кримському в іншій його роботі в межах академії: крім науково-організаційної роботи в межах керівництва академією, останній опікувався також формуванням фондів Наукової бібліотеки ВУАН.

“Збиральницька” бібліотечна діяльність А.Ю. Кримського непогано представлена в його епістолярії. На початку 1924 р. він через дружину голови Укрнауки Я.П. Ряппо, з

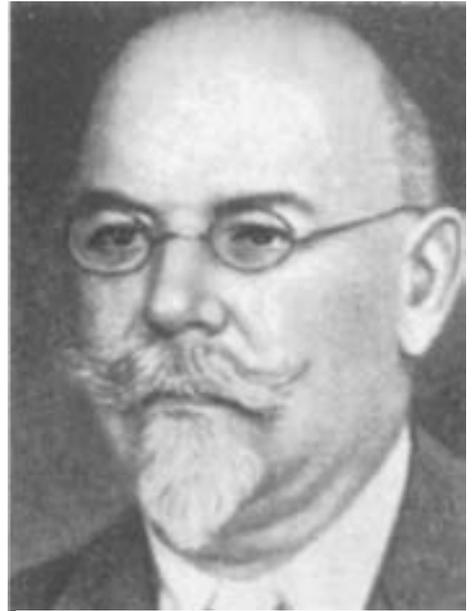
* До 1928 р. В.П. Перетц був єдиним “іногороднім” академіком ВУАН, що був у штаті й отримував платню. Більше того – він очолював одну з академічних комісій у структурі I (історико-філологічного) Відділу.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

якою підтримував дружні стосунки, вів переговори про придбання для академії бібліотеки померлого професора-історика В.С. Іконникова [28], в першій половині 1925 р. – за посередництва В.М. Перетца – займався справою передання ВУАН спадщини померлого дослідника й колекціонера голландського живопису В.О. Щавинського [29], наприкінці 1927 р. – подарунку (як книг, так і музейних артефактів) колишнього генерала П.П. Потоцького [30]. Крім того, А.Ю. Кримський очолював Кабінет арабо-іранської філології, що діяв у структурі Історико-філологічного відділу ВУАН, також переймаючись формуванням його бібліотеки та зібрання східних рукописів. Звісно, основну частину фондів цього кабінету становила приватне зібрання А.Ю. Кримського; та й купувалися нові надходження переважно за особисті кошти вченого. Проте, за допомогою В.М. Перетца в 1926-1929 роках Кабінет арабо-іранської філології збагатився кількома цінними перськими й арабськими манускриптами XVI-XVIII ст. [31].

Точною перетину таких “бібліографічних” інтересів А.Ю. Кримського в Ніжині став уже згаданий учень В.М. Перетца Дмитро Іванович Абрамович – видатний філолог, історик літератури, дослідник давніх українських рукописів, зокрема “Києво-Печерського патерика”. В середині 1920-х років він був репресований і висланий із Ленінграду й оселився в Ніжині, де працював бібліотекарем у міській бібліотеці [32]. Тут Дмитро Іванович продовжив свої попередні наукові студії – дослідження пам’яток давньої української літератури, зокрема “Києво-Печерського патерика”; готував його до повторного видання (перше було в 1921 р. невеликим тиражем, підготовлене ним-таки). В Ніжинському архіві й рукописному зібранні місцевого інституту народної освіти, Д.І. Абрамович знайшов нові матеріали для досліджень тексту Патерика і його доби, зокрема Ніжинський літопис XVII-XVIII ст. [33].

Точна дата переселення до Ніжина Д.І. Абрамовича досі не встановлена. Швидше за все, він з’явився тут дещо пізніше К.В. Харламповича – на початку літа 1928 р. Про це

Володимир Миколайович Перетц
(1870-1935)

Костянтин Васильович Харлампович
(1870-1932)

можна твердити зі змісту кількох листів В.М. Перетца до А.Ю. Кримського з приводу “перетягування” М.С. Грушевським кількох колишніх учнів Володимира Миколайовича до своїх науково-дослідних інституцій: на початку 1928 р. подав заяву до Київської НДК історії України дослідник початкового українського літописання С.Ю. Гаєвський, який із 1927 р. був співробітником академічної Комісії стародавнього українського письменства (нею керував В.М. Перетц) і який майже півроку не отримував зарплатні; у тому ж році до роботи зазначеної кафедри долучився К.О. Копержинський (щоправда, він до цього працював у Одесі) [34]. Влітку 1928 р. до роботи в Комісії Старої України Михайло Сергійович залучив новоспеченого ніжинця Д.І. Абрамовича, доручивши йому дослідження “Чет’їв Мінеїв” Дмитра Ростовського і виділивши “весьма щедрый аванс” – більше 100 руб. за майбутні три рецензії [35], що при жалюгідному окладі бібліотекаря 31 руб. на місяць [36] було більш, ніж доречно. Але наприкінці цього ж року, дізнавшись про намір працювати також у згаданій комісії під керівництвом В.М. Перетца, М.С. Грушевський відмовив Дмитру Івановичу в подальшій співпраці, чим дошкульно образив ученого: той ніяк не міг зрозуміти, чому не можна співпрацювати з обома науковими установами однієї і тієї ж академії [37].

Звичайно, в невеликому провінційному місті на кшталт Ніжина, де надто складно загубитися в повільному ритмі неквапливих подій і нечастих новин, люди зі спільними інтересами (службовими, професійними, особистими) часто контактували між собою, товаришували або, принаймні, були знайомі. Людей інтелектуальної праці в Ніжині об’єднував інститут – як його співробітників, так і науковців поза ним. То ж можлива співпраця Д.І. Абрамовича з К.В. Харламповичем більш, ніж ймовірна. Їх знайомство беззаперечно: опального академіка з “вовчим білетом” навіть у Ніжині відмовлялися брати на роботу. Д.І. Абрамович, з огляду на це, намагався допомогти йому працевлаштуватися в міській бібліотеці, хоч і марно [38]. Особиста трагедія – смерть дружини Віри Павлівни, що тільки-но приїхала до Ніжина з Казані, та матеріальна скрута змушувала К.В. Харламповича шукати кошти на прожиття: за відсутності інших варіантів учений змушений був потроху розпродувати власну бібліотеку [39]. Намагався прилаштувати свої книги в різні бібліотеки (в т.ч. й Ніжинського інституту), продавав через київських букіністів; нарешті – через знайомих. У справі продажу книг К.В. Харламповича Кабінетові арабо-іранської філології й академічній бібліотеці взагалі посередником виявився Д.І. Абрамович – про це у вересні 1929 р. повідомляє Агатангелу Юхимовичу секретар Кабінету Г.А. Іванець: буквально на днях було придбано кілька досить рідкісних книжок у К.В. Харламповича (а також у самого Д.І. Абрамовича) на суму 49 руб., ще за тиждень мала бути придбана наступна партія, яку донька Костянтина Васильовича мала переслати з Казані [40]. Цілком вірогідно, що це було результатом травневого візиту А.Ю. Кримського до Ніжина, як і можливою причиною цього візиту.

Таким чином, із-поміж масиву епістолярної спадщини академіка А.Ю. Кримського можна вичленили своєрідний ніжинський “сектор” його інтересів, – виключно наукових і службових. У 1920-х роках визначний український учений безпосередньо або опосередковано контактував із кількома ніжинцями (як за постійним, так і за вимушеним місцем проживання): В.І. Резановим, К.В. Харламповичем і Д.І. Абрамовичем; ще з кількома (М.М. Бережковим, І.Г. Турцевичем, можливо ще з кількома іншими)

він познайомився безпосередньо під час свого короточасного відвідання Ніжина в травні 1929 р. Мета цього візиту вбачається в намірі оглянути особисту бібліотеку К.В. Харламповича й обговорити з ним умови її придбання (цілком або частково) для наукової бібліотеки ВУАН або для академічного Кабінету арабо-іранської філології. Хоча не виключається певною мірою й “туристичний” інтерес Агатангела Юхимовича та його прийомного сина М.З. Левченка: огляд ніжинських старожитностей, знайомство з фондами місцевого архіву, інститутської бібліотеки тощо. Проте, останнє швидше за все було доповненням до бібліофільських прагнень київських гостей. Відтак, візит носив не стільки рекреаційний, скільки службовий характер.

Можна твердити, що певною мірою заповнено ще одну сторінку історії Ніжина – одного з помітних інтелектуальних і культурних центрів України. З іншого боку, окреслено кілька нових горизонтів із біографії й творчої спадщини А.Ю. Кримського, що може прислужитися як при подальших ніжинознавчих студіях, так і у біоісторичних дослідженнях; історії української науки, дослідженні історіографічного процесу в Україні загалом.

1. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941). В 2-х тт. – Т. I. 1890-1917. – К., 2005. – 264 с.; Т. II. 1918-1941. – К., 1995. – 358 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXIII, об. зб. 59, арк. 9 зв.
3. Детальніше див.: Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Вип. II. – К., 2001. – С. 82-131; Чернухін Є.К. Костянтин Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. III. – К., 1999. – С. 160-174.
4. Епістолярна спадщина... Т. II. – С. 12.
5. Там само. – С. 18.
6. Там само. – С. 19-20.
7. Там само. – С. 125-126.
8. Там само. – С. 123-124, 128.
9. Див.: Білокінь С. Київська школа акад. М.С. Грушевського // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 106-131; Верменич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіональних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 92-101; Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н.Петровського до М.С. Грушевського // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернівці, 1998. – С. 325-331; Морозов О. Вказана праця. – С. 82-131; Чернухін Є.К. Вказана праця. – С. 160-174.
10. Див.: Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський і Українська Академія наук // Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. – К., 1997. – С. 3-51; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – 199 с.; Сохань П.С., Кіржаєв С.М., Ульяновський В.І. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 319 с.
11. Див.: Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Вказана праця. – С. 328-330; Морозов О. Вказана праця. – С. 95-116.
12. Історія Української Академії наук. 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 230, 562, 567.
13. Там само. – С. 567.
14. Морозов О. Вказана праця. – С. 108.
15. Там само. – С. 117.
16. Морозов О. Вказана праця. – С. 11-115.
17. ІР НБУВ, ф. XXIII, об. зб. 59, арк. 12.
18. Див.: Морозов О. Вказана праця. – С. 82-131; Чернухін Є.К. Вказана праця. – С. 160-174.

19. Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997. – С. 638.
20. Див. Епістолярна спадщина... – Т. I. – 384 с.
21. Епістолярна спадщина... – Т. II. – С. 19.
22. Там само. – С. 136.
23. ІР НБУВ, ф. 317, од. зб. 65, арк. 1-2.
24. Єфремов С.О. Вказана праця. – С. 367.
25. ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 2, од. зб. 464, арк. 158.
26. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 44.
27. Епістолярна спадщина... – Т. II. – С. 152.
28. Там само. – С. 71.
29. Там само. – С. 115.
30. Там само. – С. 164.
31. Там само. – С. 132, 192.
32. Там само. – С. 190.
33. Там само. – С. 189.
34. Див.: Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930). – К., 1999. – С. 95-97, 103.
35. Епістолярна спадщина... – Т. II. – С. 194.
36. Там само. – С. 190.
37. Там само. – С. 194.
38. Чернухін С.К. Вказана праця. – С. 162.
39. Морозов О. Вказана праця. – С. 93.
40. Епістолярна спадщина... Т. II. – С. 216.

Оксана ДУДЧЕНКО
(Ніжин)

Загальні засади формування та діяльності колегії Ніжинської районної державної адміністрації в 90-рр. ХХ ст.

Особливе місце в системі органів виконавчої влади займають місцеві державні адміністрації. Згідно ст. 39 Закону України “Про місцеві державні адміністрації” для сприяння здійсненню повноважень місцевих державних адміністрацій їхні голови можуть утворювати консультативно-дорадчі органи – колегії місцевих державних адміністрацій.

Упродовж останніх років роботи колегій було накопичено значний позитивний і негативний досвід, який потребує осмислення, систематизації, узагальнення. Серед низки важливих історико-правових проблем, які заслуговують на увагу, особливий інтерес складають проблеми формування та розвитку законодавства, що регулює діяльність колегій місцевих державних адміністрацій, процедури їх утворення та функціонування.

На жаль, ступінь дослідження існування колегій місцевих державних адміністрацій як консультативно-дорадчих органів виконавчої влади недостатньо науково розроблений і висвітлений у науковій юридичній літературі. Зокрема, на сьогодні немає жодного спеціального дослідження з даної проблематики.

Одночасно, окремі питання із зазначеної теми розглядалися в науковій літературі. Загальні відомості про роботу колегій органів виконавчої влади, і, зокрема, колегій

місцевих державних адміністрацій, подаються в підручниках і посібниках Колодія А.М., Олійника А.Ю. [1], Нижник Н.Р. [2], Журавського В.С., Ярмиша О.Н., Серьогіна В.О. [3], Серьогіної С.Г. [4], Демиденка В.О. [5] та інших науковців. Окремі питання проблеми висвітлюються в працях Олуйка В.М. [6], Калиновського В.С., Яцюка В.А., Тимцуника В.І. [7], Князева В.М., Лебединського Ю.П. [8], Сушинського О.І. [9], Проценка Т.О. [10], Бойка В. [11], Величка В.О. [12] та Конотопцева О. С. [13] й інших. У той же час, практична діяльність колегій окремих районних державних адміністрацій, у т.ч. і Ніжинської райдержадміністрації, досі не було предметом окремого дослідження.

Метою цієї статті є дослідження діяльності колегії Ніжинської районної державної адміністрації з 1992 р. до 2003 р.

Завдання даного дослідження наступні: визначити суть поняття “колегія місцевої державної адміністрації” у законодавстві України й у вітчизняній юридичній науці; виокремити етапи становлення колегій місцевих державних адміністрацій (на прикладі Ніжинської районної державної адміністрації); проаналізувати процедуру створення, повноваження та склад колегій місцевих державних адміністрацій на різних етапах їх становлення.

Термін “колегія” походить від латинського *collegium*, що буквально означає товариство, братство, співпраця. Колегія в широкому значенні – це група осіб, що утворює керівний дорадчий або розпорядчий орган, який має право на колегіальне вирішення питань у межах своєї компетенції, може здійснювати функції управління (наприклад, колегія міністерства України) або правосуддя (наприклад, судова колегія Верховного Суду України) [14].

У вузькому значенні колегія місцевої державної адміністрації – це колегіальний орган, що забезпечує координацію роботи управлінь і відділів, усебічний розгляд і обговорення найбільш важливих напрямків діяльності держадміністрації [15].

Місцеві державні адміністрації є територіальними органами виконавчої влади загальної компетенції й становлять основу цієї гілки влади на місцях. Уперше в незалежній Україні інститут місцевих державних адміністрацій був запроваджений у 1992 р. 5 березня 1992 р. Верховна Рада України (далі – ВР України) прийняла Закон України “Про Представника Президента України” [16]. Відповідно до цього закону Представник Президента України призначався головою місцевої державної адміністрації в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя. Зокрема, згідно з Указом Президента України від 23 березня 1992 р. Мельничук В.В. був призначений Представником Президента України в Чернігівській області [17]. Відповідно до Указу Президента України від 9 квітня 1992 р. “Про призначення представників Президента України в районах Чернігівської області” в Ніжинському районі Представником Президента України був призначений Дяченко Іван Володимирович [18]. 14 квітень 1992 р. Президент України прийняв Указ “Про Положення про місцеву державну адміністрацію” [19], за яким державна виконавча влада в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя здійснювалася місцевими державними адміністраціями – обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними в містах Києві та Севастополі, що утворювалися представниками Президента й підпорядковувалися Президентові та Кабінету Міністрів України (далі – КМ України). Згідно з розпорядженням Представ-

ника Президента в Ніжинському районі Дяченка І.В. № 8 від 12 травня 1992 р. Ніжинська районна державна адміністрація визнавалася правонаступником виконавчого комітету Ніжинської районної Ради народних депутатів щодо прийнятих ним рішень, узятих зобов'язань і покладених на нього законодавством обов'язків у тій їх частині, які не суперечили Закону України “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” [20]. Всі працівники, які працювали у виконкомі районної Ради народних депутатів звільнялися з посад у зв'язку з переведом на роботу в районну державну адміністрацію [21]. 24 липня 1992 р. був прийнятий Указ Президента України “Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві державні адміністрації”, який передбачав утворення колегій при Представникові Президента України [22]. Згідно зі ст. 19 Положення про місцеву державну адміністрацію від 14 квітня 1992 р. зі змінами та доповненнями (далі – Положення) Представник Президента України в області, містах Києві та Севастополі, районі, районі в містах Києві та Севастополі утворював відповідно обласну, міську, районну колегію, яку він очолював. Колегія при Представникові Президента України була консультативно-дорадчим органом й утворювалася у складі перших заступників, заступників глави місцевої державної адміністрації, секретаря місцевої державної адміністрації, керівників органів, що входили до місцевої державної адміністрації, представників органів регіонального і місцевого самоврядування й інших державних і громадських органів та організацій. Колегія утворювалася на строк повноважень Представника Президента України. Її кількісний і персональний склад визначався Представником Президента України, а порядок роботи регламентувався Положенням. На засіданнях колегії розглядалися питання економічного, соціального розвитку регіону, організації виконання актів законодавчої та виконавчої влади, місцеві екологічні програми й інші питання місцевого життя. Рекомендації колегії втілювалися в життя розпорядженнями Представника Президента України.

Цим Положенням не врегульовувалася ціла низка питань, у т.ч. такі важливі, як кількісний і персональний склад колегії, процедура проведення засідань колегії та їх періодичність, контроль за виконанням рішень колегії. Тому ці питання вирішувалися на місцевому рівні в порядку і у спосіб, передбачений розпорядженнями голови райдержадміністрації.

Так, у Ніжинській районній державній адміністрації Чернігівської області розпорядженням Представника Президента № 87 від 26 серпня 1992 р. було створено районну колегію у складі голови колегії (Представника Президента в Ніжинському районі, голови районної державної адміністрації), секретаря колегії (секретаря районної державної адміністрації) та 21 члена колегії, зокрема, головного лікаря Центральної районної лікарні; завідувача відділу культури; голови правління райспоживспілки; заступника голови адміністрації; завідувача відділу архітектури, будівництва та соціального розвитку села; генерального директора агрокомбінату “Ніжинський”; завідувача фінансового відділу; завідувача відділу освіти; головного санітарного лікаря; начальника державної податкової інспекції; завідувача відділу економічного розвитку; завідувача відділу соціального забезпечення; першого заступника глави районної державної адміністрації; заступника редактора міськрайонної газети “Ніжинський вісник”; завідувача відділу у справах молоді та спорту; завідувача відділу земельних ресурсів; військового комісара; голови районної Ради

народних депутатів; начальника відділу внутрішніх справ; голови міськрайонної організації Народного Руху України; голови міськрайонної Соціалістичної Партії України [23], які працювали на громадських засадах.

Аналіз протоколів засідань колегії Ніжинської районної державної адміністрації дозволяє визначити коло питань, які розглядалися на засіданнях колегії впродовж першого року її існування. Це, зокрема: про стан підготовки народного господарства до роботи в зимовий період, про організацію медичного обслуговування населення району, про стан заготівлі картоплі, про екологічний і санітарний стан у районі, про хід зимівлі в районі громадського тваринництва і стан проведення роботи із селекції та відтворення стада, про підсумки прийому громадян і стан організації діловодства та виконавської дисципліни в райдержадміністрації, а також низка інших питань [24].

Аналіз протоколів засідань колегії Ніжинської районної державної адміністрації дозволяє простежити також періодичність проведення її засідань упродовж першого етапу її діяльності (1992-1994 роки). Так, протягом 1992 р. в Ніжинській районній державній адміністрації було проведено 3 засідання колегії [25], протягом наступного 1993 р. – 12 [26], 1994 р. – 5 [27].

Така система організації виконавчої влади на місцях проіснувала недовго. 3 лютого 1994 р. ВР України прийняла Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” [28]. Відповідно до ст. 8 цього закону інститут місцевих державних адміністрацій та інститут Представників Президента України скасовувалися, функції місцевих органів державної влади в повному обсязі знову переходили до обласних і районних рад. Пізніше припинили свою роботу і колегії як консультативно-дорадчі органи при Представниках Президента України. Наприклад, у Ніжинській районній державній адміністрації останнє засідання колегії при Представникові Президента України в Ніжинському районі відбулося 1 червня 1994 р. [29]. 28 червня 1994 р. був прийнятий Закон України “Про внесення змін і доповнень у Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” [30], який знову надавав місцевим Радам статус органів місцевого самоврядування, а функції державної виконавчої влади на місцях делегував головам відповідних Рад і очолюваним ними виконавчим комітетам. Проте, в цьому нормативно-правовому акті вже не було згадки про колегії.

Після обрання Президентом України Л.Д. Кучми (липень 1994 р.) проводяться заходи з відновлення “вертикалі” виконавчої влади. Зокрема, Конституційним договором “Про основні положення організації і функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [31], підписаним 8 червня 1995 р. між Президентом України і ВР України, були створені місцеві державні адміністрації. 21 серпня 1995 р. були затверджені Положення про відповідні державні адміністрації, згідно з якими новостворені органи місцевої виконавчої влади підпорядковувалися Президентові України та КМ України. При цьому головою державної адміністрації Президент зобов’язаний був призначити особу, обрану головою відповідної Ради, чим передбачалося забезпечити надійний зв’язок і координацію дій місцевих органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

На початку 1996 р. розпорядженнями голів районних державних адміністрацій відновлюються колегії райдержадміністрацій як консультативно-дорадчі органи. Зокрема, 29 лютого 1996 р. було видано розпорядження голови Ніжинської районної

державної адміністрації № 64 “Про консультативно-дорадчі органи при голові районної Ради та державної адміністрації”. Згідно цього документу, колегія створювалася з метою ефективної роботи районної державної адміністрації із забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку території, пошуку шляхів розв’язання гострих проблем району та вироблення відповідних рекомендацій та пропозицій для прийняття обґрунтованих і виважених рішень.

Згідно із Положенням про Колегію при голові районної державної адміністрації, затвердженим розпорядженням голови Ніжинської районної Ради та державної адміністрації “Про консультативно-дорадчі органи при голові районної державної адміністрації” від 29 лютого 1996 р. № 64, колегія при голові районної державної адміністрації визначалася консультативно-дорадчим органом і створювалася головою районної державної адміністрації [32]. Колегія створювалася для підготовки і розгляду оптимальних варіантів рішень із питань, віднесених до компетенції голови, райдержадміністрації в цілому, а також для надання голові райдержадміністрації кваліфікованих консультацій та порад щодо здійснення ним організаційних, економічних і політичних заходів.

Головними завданнями Колегії були вироблення рекомендацій голові адміністрації з питань забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку району та реалізації державної політики у визначених законодавством сферах управління, рекомендацій щодо організації виконання указів і розпоряджень Президента України і рішень КМ України, рішень обласної та районної Рад, розв’язання гострих проблем соціально-економічного розвитку території.

Очолював Колегію голова районної державної адміністрації, а в разі його відсутності обов’язки з організації роботи колегії виконував його перший заступник. До складу Колегії входили перший заступник і заступники голови райдержадміністрації, керівники окремих управлінь, відділів, інших підрозділів адміністрації, районних організацій, органів місцевого самоврядування, громадських об’єднань. Представники органів, установ і організацій, які не входили до структури районної державної адміністрації, включалися до складу Колегії за їх згодою. Колегія утворювалася на строк повноважень голови районної державної адміністрації.

Організаційно-правовою формою роботи колегії районної державної адміністрації були її засідання, які проводилися відповідно до плану роботи райдержадміністрації або скликалися головою адміністрації за необхідності. Засідання Колегії могли проводитися у повному і неповному складі. Необхідність проведення засідань Колегії в повному чи неповному складі її членів визначалася головою адміністрації залежно від характеру питань, які виносилися на розгляд. За рішенням голови адміністрації на засідання Колегії могли бути запрошені окремі керівники, фахівці, експерти, які не входили до складу Колегії, для участі в розробці відповідних рекомендацій та експертизи запропонованих членами Колегії проектів розпоряджень. З урахуванням рекомендацій Колегії голова адміністрації видавав відповідні розпорядження, давав доручення. Засідання Колегії оформлялося протоколом, який підписував керівник секретаріату районної державної адміністрації та затверджував голова адміністрації.

Питання, які виносилися на розгляд Колегії, включалися до плану роботи районної державної адміністрації на квартал. Організаційно-правове і матеріально-технічне обслуговування засідань Колегії здійснював секретаріат районної державної адміністрації.

Розпорядженням голови Ніжинської районної державної адміністрації “Про консультативно-дорадчі органи при голові районної Ради та державної адміністрації” від 29 лютого 1996 р. № 64, крім Положення про Колегію при голові районної державної адміністрації, затверджувався також її склад. Зокрема, до складу Колегії Ніжинської районної державної адміністрації в 1996 р. входили: голова районної Ради та державної адміністрації (голова колегії); перший заступник голови райдержадміністрації, начальник управління сільського господарства та продовольства; заступник голови районної Ради, директор Ніжинського консервного комбінату; три заступники голови райдержадміністрації; начальник фінансового відділу райдержадміністрації; начальник державної податкової інспекції (за згодою); начальник Ніжинського районного відділу Міністерства внутрішніх справ України (за згодою); завідуючий організаційним відділом райдержадміністрації; голова Талалаївської сільської Ради народних депутатів [33].

Отже, Положення про Колегію при голові районної державної адміністрації 1996 р. більш детально регламентувало діяльність колегії порівняно з попереднім. Зокрема, більш чітко вирішувалися питання про склад і процедуру проведення засідань Колегії. Проте, зазначене Положення заклало лише початок тривалого процесу правового регулювання діяльності колегії при голові райдержадміністрації.

Новим періодом у формуванні місцевих органів виконавчої влади стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України (Основного Закону), згідно якої виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації [34]. Згідно ст. 118 Конституції України склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих держадміністрацій. Відтак, правовий статус колегій місцевих державних адміністрацій визначався Регламентом відповідної державної адміністрації та Положенням про колегію при голові відповідної державної адміністрації.

Важливим кроком на шляху подальшого становлення інституту місцевих державних адміністрацій стало прийняття ВР України 9 квітня 1999 р. Закону України “Про місцеві державні адміністрації” [35], у якому відповідно до Конституції України більш детально регламентовані організація, повноваження і порядок діяльності місцевих державних адміністрацій.

Згідно з п. 9 ст. 39 Закону України “Про місцеві державні адміністрації” для сприяння здійсненню повноважень місцевих державних адміністрацій їхні голови утворюють консультативні, дорадчі й інші допоміжні органи та служби (ради, комісії, колегії, робочі групи тощо), члени яких виконують свої функції на громадських засадах, а також визначають їх завдання, функції та персональний склад.

11 грудня 1999 р. Постановою КМ України був затверджений Типовий регламент місцевої державної адміністрації. Всі організаційно-процедурні питання внутрішньої діяльності місцевих державних адміністрацій регулюються їхніми регламентами, що затверджуються головами відповідних адміністрацій. Типовий регламент місцевої державної адміністрації передбачав існування дорадчого органа – колегії місцевої державної адміністрації, яка утворювалася для колегіального розгляду питань, що належали до повноважень місцевої державної адміністрації, та обговорення найважливіших напрямів її діяльності. Відповідно регламентом вирішувалися і питання діяльності колегій райдержадміністрацій. Зокрема, Регламентом Ніжинської районної державної адміністрації, затвердженим розпорядженням голови райдерж-

адміністрації “Про затвердження регламенту та положення про апарат районної державної адміністрації” від 4 січня 2000 р. № 1 визначався склад, повноваження і процедура ведення засідань Колегії [36]. Згідно з цим регламентом, Колегія при голові районної державної адміністрації була консультативно-дорадчим органом. На розгляд Колегії виносилися питання соціально-економічного становища району, окремих населених пунктів, установ району; бюджету та фінансів, управління державним майном, приватизації та підприємництва, розвитку окремих галузей господарського комплексу, гуманітарної сфери, обслуговування населення, охорони довкілля, забезпечення законності та правопорядку, виконання актів керівних органів тощо.

До засідання Колегії готувалися відповідні матеріали – довідки, доповідні записки, в яких відображали стан справ із конкретного питання, що розглядалося, позитивні моменти, недоліки й упущення. Подавалися проекти розпоряджень, пропозиції щодо протокольних доручень з конкретними висновками та завданнями. Довідки й пропозиції, обсягом не більше 5 сторінок, проекти розпоряджень підписувалися керівником підрозділу, що їх готував, візувалися заступником голови, керівником апарату райдержадміністрації, згідно розподілу обов’язків, а також керівниками інших структурних підрозділів, які мали відношення до даного питання. Відповідальність за якість підготовки документів, дотримання строків їх подання покладалася особисто на керівників структурних підрозділів, а також на заступників голови, керівника апарату райдержадміністрації згідно з розподілом обов’язків.

Підготовлені на розгляд Колегії матеріали з питань, передбачених планом роботи райдержадміністрації, не пізніше як за три робочих днів до визначеної дати засідання, подавалися заступнику голови райдержадміністрації з питань організаційно-кадрової роботи. Матеріали Колегії попередньо розглядалися керівником апарату райдержадміністрації, після чого разом із погодженим порядком денним передавалися до загального відділу для тиражування та вручення членам Колегії.

На засідання Колегії запрошувалися керівники структурних підрозділів райдержадміністрації, районних управлінь й організацій, селищні та сільські голови, господарські керівники, представники органів місцевого самоврядування, громадських об’єднань, засобів масової інформації. Запрошення на засідання Колегії та реєстрацію посадових осіб відповідно до визначеного списку, забезпечував відділ організаційної і кадрової роботи, протокольну частину – загальний відділ, підготовку приміщень – фінансово-господарський відділ райдержадміністрації.

Доповідали на засіданні Колегії, як правило, керівники управлінь, відділів. Для доповіді з основного питання відводилося 15 хвилин, для виступів і довідок – до 5 хвилин.

Засідання Колегії вважалося правомочним, якщо на ньому були присутні не менш як дві третини загальної кількості її членів. Засідання Колегії протоколювалися. Ведення протоколу здійснював загальний відділ, доопрацювання матеріалів із урахуванням обговорення – заступники голови, згідно розподілу обов’язків, відділ організаційно-кадрової роботи апарату разом із іншими управліннями і відділами. Протокол оформлявся протягом трьох робочих днів після засідання, підписувався керівником апарату і затверджувався головою райдержадміністрації. Оформлення, облік, збереження і розсилку протоколів, розпоряджень, виписок із протоколів засідань забезпечував загальний відділ апарату райдержадміністрації.

Рішення Колегії, як правило, впроваджувалося в життя розпорядженнями голови райдержадміністрації, з окремих питань – протокольними дорученнями. Рішення колегії приймалися відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх на засіданні членів колегії. У разі рівного розподілу голосів вирішальним був голос головуючого. В окремих випадках за рішенням головуючого могла бути застосована процедура таємного голосування.

Починаючи з 1998 р. приймаються нові розпорядження голів місцевих державних адміністрацій про колегії. Так, розпорядженням голови Чернігівської обласної державної адміністрації “Про Колегію при голові обласної державної адміністрації” від 11 червня 1998 р. № 354 затверджувалося Положення про Колегію при голові обласної державної адміністрації та її склад Колегії [37]. В районних державних адміністраціях також приймаються відповідні розпорядження. Наприклад, розпорядженням голови Ічнянської районної державної адміністрації “Про Колегію при голові районної державної адміністрації” від 15 липня 1998 р. № 197 було затверджено Положення про Колегію при голові районної державної адміністрації [38]. Це Положення повної мірою повторило Положення про Колегію при голові районної державної адміністрації, затверджене розпорядженням голови Ічнянської районної Ради та державної адміністрації від 29 лютого 1996 р. № 54, за винятком доповнення ст. 7. Згідно цієї статті вказаного Положення, виділялися такі види засідань Колегії: просте, розширене та виїзне. У Ніжинській районній державній адміністрації аналогічне положення було затверджене розпорядженням голови адміністрації № 19 “Про Колегію при голові районної державної адміністрації” від 17 січня 2000 р. [39]. На відміну від Положення, прийнятого Ічнянською районною державною адміністрацією, Положення про Колегію при голові Ніжинської районної державної адміністрації не уточнювало види засідань, а повністю продублювало Положення 1996 р., хоча на практиці проводилися різні види засідань. Так, наприклад, у 2000 р. відбулося п’ять простих засідань колегії, п’ять розширених, два спільних засідання колегії при голові райдержадміністрації та Президії районної ради та одне спільне розширене засідання колегії при голові райдержадміністрації та Президії районної ради [40].

Аналіз протоколів засідань колегії Ніжинської районної державної адміністрації дозволяє простежити періодичність проведення засідань колегій райдержадміністрацій із 1996 р. до 2003 р.: в 1996 р. було проведено 9 засідань колегії [41], в 1997р. – 10 [42], в 1998 р. – 10 [43], в 1999 р. – 15 [44], в 2000 р. – 13 [45], в 2001 р. – 12 [46], в 2002 р. – 13 [47], в 2003 р. – 16 [48].

Основними питаннями, які розглядалися на засіданні Колегії Ніжинської районної державної адміністрації впродовж зазначеного періоду, були наступні: про стан і перспективи розвитку засобів електрозв’язку в районі, про стан утримання автошляхів району, про стан та заходи з підготовки і організованого проведення господарствами району весняно-польових робіт, про стан обстеження й оздоровлення дітей і підлітків району з метою виявлення відхилень від нормального стану здоров’я, пов’язаних із аварією на Чорнобильській АЕС; про стан сплати заборгованості страхових внесків до Пенсійного фонду, про стан торговельного обслуговування населення району, про підготовку навчально-виховних закладів району до роботи в новому навчальному році, про вдосконалення роботи та реконструкції Ніжинського колгоспного ринку,

про стан забезпечення санітарного й епідемічного благополуччя населення району згідно вимог чинного законодавства, про проект бюджету Ніжинського району на 1999 р., про хід виконання заходів щодо реалізації Основних напрямів соціальної політики на 1997-2000 роки, про стан надходження податків і зборів, ліквідації заборгованості з платежів до бюджетів усіх рівнів, про стан виконання Указу Президента України “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячої бездоглядності” [49] тощо.

Усе різноманіття нормативно-правових актів, якими регулювалася діяльність колегій, доводило нагальну потребу в прийнятті єдиного нормативно-правового акту, який би регламентував роботу колегій. Таким документом стала Постанова КМ України “Про затвердження Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” (далі – Загальне положення) від 2 жовтня 2003 р. №1569 [50] зі змінами, внесеними згідно з постановами КМ України № 116 від 04.02.2004 р. [51], № 371 від 18.05. 2005 р. [52], № 1065 від 01.08.2006 р. [53], № 435 від 14.03.2007 р. [54].

Згідно до Загального положення, колегія місцевої держадміністрації є постійним консультативно-дорадчим органом і утворюється для погодженого вирішення питань, що належать до їх компетенції, та для колективного і вільного обговорення найважливіших напрямів діяльності. Це Положення визначає загальні засади утворення і діяльності колегій у центральних органах виконавчої влади (крім центральних органів виконавчої влади, в яких не передбачено утворення колегій або положення про колегії яких затверджені Президентом України), а також у місцевих держадміністраціях.

Таким чином, процес правового оформлення діяльності колегій був тривалим і складним за змістом і проходив у напрямку більшої детальної регламентації їх діяльності. Аналіз нормативно-правової бази та діяльності колегій райдержадміністрацій дозволяє виділити етапи в процесі правового регулювання діяльності колегій місцевих державних адміністрацій:

- перший етап (1992-1994 роки) – створення та діяльність районних і обласних колегій при Представнику Президента України. Цього часу діяльність колегій місцевих держадміністрацій регулювалася Указом Президента України від 14 квітня 1992 р. “Про Положення про місцеву державну адміністрацію” та розпорядженнями голів держадміністрацій, у яких вказувалися лише мета діяльності та повноваження колегій. Зокрема, в Ніжинській районній державній адміністрації це розпорядження Представника Президента в Ніжинському районі № 87 від 26 серпня 1992 р.

- другий етап (1996-2003 роки) – створення та функціонування колегій при головах місцевих адміністрацій. На цьому етапі діяльність колегій регулювалася Законом України “Про місцеві державні адміністрації”, регламентами місцевих державних адміністрацій і розпорядженнями голів місцевих держадміністрацій. Причому, якщо Закон України “Про місцеві державні адміністрації” забезпечував засади роботи колегій місцевих державних адміністрацій, то регламентацію їхньої діяльності здійснювали місцеві регламенти й розпорядження голів держадміністрацій.

- третій етап (2003-2007 роки) – діяльність колегій місцевих державних адміністрацій за Постановою КМ України “Про затвердження Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” від 2 жовтня 2003 р. Це Положення визначає загальні засади утворення та діяльності колегій як у центральних органах виконавчої влади так і в місцевих держадміністраціях.

Аналіз нормативно-правових актів, які регламентують діяльність колегій у 1991-2003 роках дозволяє виокремити низку тенденцій у процесі формування та діяльності колегій місцевих державних адміністрацій. По-перше, поступово збільшується правова регламентація створення та діяльності колегій місцевих державних адміністрацій. По-друге, відмічається поступовий перехід у регулюванні діяльності колегій від місцевих до центральних органів. По-третє, збільшується коло повноважень колегій місцевих держадміністрацій як консультативно-дорадчих органів; також збільшується роль колегій у вирішенні питань, віднесених до компетенції місцевих держадміністрацій.

Поряд із розвитком і вдосконаленням нормативно-правової бази, яка регулює діяльність колегій, залишається низка проблем, які безпосередньо впливають на ефективність їх роботи, серед яких, по-перше, відсутність єдиного нормативно-правового акту, який би детально регулював діяльність колегій місцевих державних адміністрацій; по-друге, відсутність тісної взаємодії між колегіями обласних і районних державних адміністрацій, і по-третє, правова неврегульованість питання персональної відповідальності членів колегії за прийняті ними рішення тощо.

1. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні. – К., 2007. – С. 276-278.
2. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади / За заг. ред. Нижник Н.Р. – К., 2002. – 164 с.; Виконавча влада в Україні / За заг. ред. Нижник Н.Р. – К., 2002. – 127с.; Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку / За заг. ред. Н.Р. Нижник. – К., 2003. – 288 с.
3. Журавський В.С., Серьогін В.О., Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. – К., 2003. – 672 с.
4. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні / За ред. С.Г. Серьогіної. – Х., 2005. – 256 с.
5. Демиденко В.О. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні (у схемах). – К., 2007. – С. 289.
6. Олуйко В.М. Кадри в регіоні України: становлення та розвиток: Монографія / За ред. Н.Р.Нижник та Г.І. Лелікова. – К., 2001. – 237 с.
7. Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність./ За заг. ред. Рибак В.В., Толстоухова А.В., Яцуби В.Г. Автор. кол. Нижник Н.Р., Калиновський В.С., Тимцуник В.І., Яцюк В.А та ін. – К., 2007. – 409 с.
8. Організація роботи голови районної державної адміністрації./ За ред. В.М. Князева, Ю.П. Лебединського. – К., 2003. – 391 с.
9. Сушинський О.І. Місцеві державні адміністрації: відносини з іншими інституціями влади. – Львів, 2002. – 60 с.; Місцеві державні адміністрації в Україні: нормативно-правове регулювання: Упорядник О.І. Сушинський. – Львів, 2002. – 136 с.
10. Проценко Т.О. Органи виконавчої влади в регіонах України: шляхи вдосконалення: Монографія. – Ірпінь, 2002. – 241 с.
11. Бойко В., Верес М. Організаційно-кадрова робота органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернігівської області) // Вісник Національної академії державного управління. – 2006. – № 2. – С. 95-103.
12. Величко В.О. Організаційно-правові питання діяльності місцевої державної адміністрації: Дис. ... кандидата юридичних наук. – Х., 2001. – 209 с.
13. Конотопцев О.С. Концептуальні основи реформування територіальної організації державного управління: Дис. ... кандидата наук з державного управління. – Х., 2003. – 207 с.
14. Юридична енциклопедія / Ю.С. Шемшученко та ін. (ред.): У 3-х томах. – К., 2001. – Т. 3: "К-М". – С. 149.
15. Державне будівництво і місцеве самоврядування... – С. 157.

16. Закон України “Про Представника Президента в Україні” від 5 березня 1992 року № 2167-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (далі – ВВРУ). – 1992. – № 23. – С. 335.
17. Деснянська правда. – 1992. – 24 березня (№ 50 (24225)). – С.1.
18. Деснянська правда. – 1992. – 11 квітня (№ 59 (24234)), Гарт. – 1992. – 15 квітня (№ 33 (12625)). – С.1.
19. Указ Президента України № 252 від 14 квітень 1992 року “Про Положення про місцеву державну адміністрацію” // Збірник указів Президента України від 30.06.1992. – 1992. – № 2.
20. Поточний архів Ніжинської районної державної адміністрації (далі – ПА НРДА), ф. 272, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
21. Там само, арк. 23.
22. Указ Президента України від 24 липня 1992 р. “Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві державні адміністрації” // Збірник указів Президента України від 30.09.1992. – 1992. – № 3.
23. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 2, арк. 48-49.
24. Там само, спр. 5, арк. 1, 5, 6.
25. Там само, спр. 5.
26. Там само, спр. 17.
27. Там само, спр. 26.
28. Закон України від 3 лютого 1994 року “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // ВВР України. – 1994. – № 22. – С.144.
29. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 26, арк. 66.
30. Закон України від 28 червня 1994 року “Про внесення змін і доповнень у Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // ВВРУ. – 1994. – № 26. – С. 217.
31. Конституційний договір “Про основні положення організації і функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” між Президентом України і Верховною Радою України від 8 червня 1995 року // ВВРУ. – 1995. – № 18. – С. 133.
32. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 45, арк. 91-92.
33. Там само, арк. 93.
34. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // ВВРУ. – 1996. – № 30. – С. 141.
35. Закон України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 року № 586-ХІV // ВВРУ. – 1999. – № 20-21. – С. 190.
36. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 123, арк. 8-9.
37. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації за 1998 рік, папка “Розпорядження Чернігівської обласної адміністрації”, арк. 59-61.
38. Поточний архів Ічнянської районної державної адміністрації за 1998 рік, папка “Розпорядження Представника Президента України в Ічнянському районі Чернігівської області”, арк. 36.
39. ПА НРДА, ф. 272, оп. 1, спр. 123, арк. 64-67.
40. Там само, спр. 135, т. 1; спр. 136, т. 2; спр. 137, т. 3; спр. 138, т. 4.
41. Там само, спр. 56.
42. Там само, спр. 77.
43. Там само, спр. 103.
44. Там само, спр. 119, том 1; справа 120, том 2.
45. Там само, спр. 135, том 1; справа 136, том 2; справа 137, том 3; справа 138, том 4.
46. Там само, спр. 159, том 1; справа 160, том 2; справа 161, том 3; справа 162, том 4.
47. Там само, спр. 177, том 1; справа 178, том 2; справа 179, том 3.
48. Там само, спр. 195, том 1; справа 196, том 2.
49. Там само, спр. 56, арк. 1-2; спр. 77, арк. 1; спр. 103, арк. 78; спр. 119, арк. 69; спр. 120, арк. 21; спр. 159, арк. 1.
50. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої адміністрації” від 2 жовтня 2003 р. № 1569 з змінами та доповненнями // Офіційний вісник України (далі – ОВУ) від 17.10.2003. – 2003. – № 40. – С. 48.
51. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2004 р. “Про внесення зміни до пункту 6 Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” № 116 // ОВУ. – 2004. – № 5. – С. 237.

52. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 “Про внесення змін до Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” № 371 // ОВУ. – 2005. – № 20. – С. 1080.
53. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2005 р. “Про внесення змін до Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” № 1065 // ОВУ. – 2006. – № 31. – С. 2225.
54. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2005 р. “Про внесення змін до Загального положення про колегію центрального органу виконавчої влади і місцевої державної адміністрації” № 435 // ОВУ. – 2007. – № 20. – С. 795.

Іван КОНОНЧУК
(Ніжин)

Крути: погляд крізь роки

До сьогоднішнього дня бій під Крутами 1918 р., не дивлячись на помітну кількість публікацій, є “білою плямою” української історії. Дійсне ж висвітлення події, з повним використанням конкретних фактів і документів, ще чекає на свого дослідника. Більшість матеріалів, що публікуються сьогодні, є суперечливими, і, загалом, висвітлюють згадану подію з точки зору певного політичного замовлення. Визначити, де є правда, а де вимисел, практично неможливо, навіть, при використанні народного методу, за яким правда є серединою двох протилежних точок зору. Цей бій багато українських істориків вважають початком боротьби за українську державність: “Однією з трагічних сторінок в історії змагання українців за самостійне існування став бій поблизу станції Крути. Близько 300 захисників Вітчизни полягли смертю хоробрих. Отак краща українська молодь платила власною кров’ю за нерішучість своїх батьків” [10].

З точки зору логіки цивілізації історія повинна бути вчителькою життя і, на жаль, тенденції, які привели до цієї події, присутні і в нашому сучасному житті, тому актуальність правдивого викладення фактів і їх прискіпливого аналізу не втратила і сьогодні свого звучання – політична роз’єднаність присутня в суспільстві й у нашу добу; більше того – в екстремальні періоди нашого розвитку* деякі політичні сили ще більше загострюють ситуацію, натравлюючи одних людей на інших за територіальними, релігійними, політичними чи іншими ознаками. Нельга в книзі “Теорія етносу” виводить цю рису як характерну тільки для ментальності нашого етносу, адже індивідуалізм кожної особи, заплутана політична ситуація, тривалий період війни, відсутність своєї державності наклали негативні відбитки на нашу національну ментальність і, поки-що, ми не змогли позбутися цієї риси (як і покоління початку ХХ ст., яке пробувало будувати українську державність). Це робить наше суспільство вразливим і нестабільним, нас можна роз’єднати і пересварити, використати і натравити одне на одного, але ми ж все-таки єдина українська нація, ми повинні зрозуміти це, ми повинні прийти до єдності, стати єдиним цілим, особливо у вирішенні загальнонаціональних проблем, що стосуються всіх, ми повинні берегти одне одного, бо *ми є нація*.

---

* Досить згадати, хоча б, вибори до Верховної Ради і, особливо, останні вибори Президента України.

Перш, ніж висвітлювати конкретні події, що відбулися зимового дня 29 січня 1918 р., потрібно дещо пояснити обстановку в Україні і Російській імперії загалом, а також стан світового розвитку на початок 1918 р. і місце України в системі міжнародної цивілізації.

Центральна Рада III Універсалом від 20 листопада 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку – і хоч цим вона не заявила про відокремлення від тогочасної Росії, але цілком очевидно показала своє повне невизнання більшовицької Радянської Росії. Проте, навіть цей крок історики оцінюють неоднозначно – частина з них зазначає, що багато лідерів Центральної Ради відмовилися від самостійності України і прив’язали її до старого імперського центру в більшовицькій оболонці.

Події осені 1917 р. відкрили нову сторінку в історії Центральної Ради, але сторінку досить неоднозначну – з одного боку було проголошено утворення УНР, але з іншого – сам процес українського державотворення залишився далеко незавершеним. Пояснюючи останнє твердження, можна сказати, що вже того часу керівна політична верхівка Центральної Ради значно відставала від прагнень більшості українського народу – якщо діячі Центральної Ради хотіли широкої демократичної автономії у складі Росії (практично будь-якої: чи демократично-буржуазної, чи, навіть, радянсько-більшовицької), то більшість свідомого українства (інтелігенція, селянство, солдати та переважна більшість робітників і службовців) рішуче хотіла незалежної та демократичної української держави. Водночас, керівництво більшовицької Ради Народних Комісарів (далі – РНК) – міністерської колегії Радянської Росії – усвідомило, що без матеріальних і людських ресурсів України справа пролетарської революції приречена на поразку. Відтак, необхідно було встановити диктатуру більшовицької влади і в Україні (хоча більшовицький вплив на українських теренах був мінімальний – на початок 1917 р. кількість членів більшовицької партії в Україні була менша 1 тис. осіб). Звичайно, більшовики мали свої плани щодо новоствореної української держави – вони почали агітацію серед робітників і селян, міщан і солдатів із метою підняти народ проти уряду, внаслідок цих дій в Україні почалися анархія і розвал, що росли з кожним днем все більше і ширше.

Більшовицька верхівка вже 20 листопада 1917 р. обговорила й вирішила справу повстання в Києві, розпочавши відповідну активну агітацію серед робітників і солдатів. Але їх спроба повалити УНР не вдалася – українські військові частини оточили змовників, роззброїли їх і вигнали до Росії. Ця звістка викликала тривогу серед більшовицьких революційних комітетів України – вони почали агітацію проти української державності, знову підняли ідею перевиборів до Центральної Ради, піднімали робітників на повстання, шукали собі союзників у боротьбі. Проти перевиборів до Ради активно виступила українська інтелігенція, частина робітників і солдатів, а також переважна маса українського селянства – третя сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів висловилася досить категорично з цього приводу: “Трудове селянство на Україні буде рішуче боротися проти всяких втручань в творчу діяльність єдиного найвищого правового органу на Україні, склад якого в нинішню хвилю відповідає вимогам організованого трудового селянства”.

Але навіть така активна підтримка Центральної Ради національно свідомими українцями не завадила більшовикам в Україні і надалі активно боротися за владу – їх діяльність розгорталася відкрито, на очах української влади, яка, віддана демократії, і

не думала перешкоджати своїм опонентам. До слова сказати: подібної толерантності зайва справа шукати в історії більшовизму, і особливо тоді, коли вони самі вже були при владі (згадаймо ленінський “червоний терор”, диктатуру сталінізму, хрущовське “післявідлигівське” закручування гайок, брежньєвські “психушки”).

Наприкінці 1917 р. в Україні розгорнулася робота зі створення вже не про-більшовицьких, а суто більшовицьких рад – максимально на всій території (упригугу до кожного селища чи хутора), почалася активна підготовка до Всеукраїнського з’їзду Рад. Одночасно, більшовики зміцнювали свої військові позиції – в Києві було створено військово-революційний комітет для підготовки нового повстання, а РНК протиправно оголосив Україну в стані облоги і зобов’язав місцеві революційні гарнізони діяти рішуче проти ворогів революції, не чекаючи вказівок згори. Уряд В.І. Леніна сприйняв як виклик домовленість між Центральною Радою та Донським Військом генерала О. Каледіна про взаємний пропуск військових частин. Але всім було цілком зрозуміло, що більшовики в Україні могли перемогти лише в результаті зовнішньої агресії, оскільки місцевим більшовикам бракувало сил для захоплення влади – це гарно засвідчив провал повстання в Києві 12 грудня 1917 р. 17 грудня того ж року місцеві більшовики повторили спробу захопити владу, діючи на цей раз напівлегально – цього дня було скликано Всеукраїнський з’їзд Рад, який, за задумом місцевих більшовиків, мав проголосити радянську владу в Україні. Представники на з’їзд добиралися таким чином, щоб забезпечити кількісну перевагу депутатських місць від великих міст і промислових центрів (де більшовики, зазвичай, мали переважний вплив). Однак, прибулі на з’їзд селянські делегації висловилися за рішучу підтримку Центральної Ради. Після такої невдачі більшовицькі делегати переїхали до Харкова і 24-25 грудня проголосили там радянську владу в Україні, сформувавши перший радянський уряд. Вибір Харкова центром першого радянського уряду відбивав не стільки пролетарський характер цього регіону, скільки той простий факт, що місто у ці дні перебувало вже під владою прибулих із Росії більшовицьких військових частин. Так, історик Т. Гунчак зазначає: “З уважного читання документів того часу випливає, що створення українського радянського уряду в Харкові було слідом війни російських більшовиків проти України” [10]. Зазначимо, що ще в грудні на I Всеросійському з’їзді військового флоту В.І. Ленін відмітив: “Як українці, ви можете влаштувати у себе життя так, як ви хочете, але ми протягнемо братську руку українським робітникам” [22].

Така ситуація відбувалася у внутрішньому житті України й Росії після антимонархічної революції лютого 1917 р. і більшовицького перевороту жовтня 1917 р.

У зовнішньому житті теж проходили кардинальні зміни – закінчується I Світова війна; країни німецького блоку, повністю розорені й виснажені, програють цю війну. Їх населенню, внаслідок військових витрат, економічної й суспільно-політичної кризи, не вистачає найнеобхідніших продуктів харчування, одягу; все це уряди цих країн планують якимось чином узяти з інших держав (і з-поміж інших – Україна чи не найбільш привабливий претендент у побідні “донори”). Держави-переможниці також відчувають глибоку кризу – вони хочуть встановити в Росії таку владу, яка поверне їм борги монархічного уряду (власне, зміст і політичне забарвлення нової російської влади, з огляду на це, їм мало цікавить). Стара російська армія після падіння самодер-

жавства також розвалюється і повністю підпадає під вплив більшовицьких лозунгів припинення війни і зміни існуючого ладу, побудови “солдатсько-робітничої держави”, ліквідації влади “царизму і панів, буржуазії та купців” і “справедливої” експропріації награвованого останніми у народу – що найповніше відповідало сучасним настроям солдатів, утомлених і виснажених війною. Розагітовані більшовиками, солдати масово переходять на їх сторону і дуже гостро реагують на пропагандистський гвалт, що, буцім-то, в Україні (яку вони завжди знали багатющим регіоном) відроджено старі буржуазні порядки і вона взагалі збирається повністю відійти від

Росії й існувати самостійно – імперський нонсенс як тоді, так і зараз. Тому величезні маси таких солдатів рушили в Україну під гаслом більшовиків “покарати буржуазних націоналістів і встановити народну владу” (і пограбувати українців при цьому!). З іншого боку армії держав Антанти – переможниці – також хотіли використати момент розвалу колишньої імперії, підкоривши та колонізувавши багаті українські землі, щоб за їх рахунок відновити свій потенціал і також нагодувати свої армії та своє населення, загасивши в такий спосіб соціальну й політичну напругу. З таких позицій їм було вигідно не підтримувати українську владу, підтримуючи будь-яких її ворогів: керуючись класичною стратегією колоніального захоплення – натравити дві ворогуючі сторони, і після їх послаблення з мінімальними затратами отримати потрібні території. Відтак, можна говорити, що українська влада і сама Україна опинилися в

повній ізоляції, оточена численними ворогами і зовсім не маючи союзників.

Розглянувши ці чинники і відійшовши якнайдалі від політики, спробуємо підійти до крутянської проблеми з точки зору чистої історичної дійсності – говоритимемо лише мовою документів і джерел.

Найпершою реакцією й, одночасно, висловленою позицією щодо Крутянського бою, був знаменитий вірш “Пам’яті тридцяти” натоді ще не зламаного радянською

тоталітарною машиною молодого національно спрямованого поета Павла Тичини, написаний ним усього за півтора місяці після самого бою:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів-українців
Славних-молодих.
На кого завзявся Каїн? –
Боже, покарай! –
Понад все вони любили
Свій коханий край!

Проте, це віршова патетика. Більш доцільно спочатку звернутися до спогадів дійсних конкретних учасників бою, які були опубліковані в закордонній Україніці.

Спогади учасника тих подій Аверкія Гончаренка редакція журналу “Україна” отримала з Америки від майора армії США Петра Содоля. Він, зокрема, пише: “Сей опис бою з’явився ще в 1938 році у військовому журналі “За державність”, який видавало Українське військово-історичне товариство у Варшаві в міжвоєнний час. Опис є важливий тим, що спростовує два дуже поширені міфи: по-перше, командиром бою був Аверкій Гончаренко, а не хтось інший; а, по-друге, головною бойовою одиницею під Крутами був повний курінь першої юнацької військової школи імені гетьмана Б. Хмельницького з Києва, а не студенти (була тільки одна сотня студентів, яка після тільки 7-денного військового вишколу прибула 27 січня під Крути для доповнення Юнацького куреня). В бою загинуло приблизно 250 юнаків (кандидати на офіцери армії УНР) та 30 київських студентів”.

Коротко про автора спогадів. Аверкій Гончаренко народився 1890 р. в с. Дощенки на Полтавщині. Під час I Світової війни командував батальйоном, мав чин капітана, викладав тактику в школі прапорщиків, нагороджений Хрестом Святого Георгія з Мечами. З 1917 р. – в армії УНР, був командиром Куреня Юнацької школи, губернським комендантом Поділля, начальником канцелярії Головного Отамана Симона Петлюри. В 1943-1945 роках був старшиною 1-ї української дивізії УНА (підвищений до рангу полковника урядом УНР у екзилі). Помер в США в 1980 р. при повній пам’яті.

Ось його свідчення:

Ставлю собі за завдання подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за станцію Крути. Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Харків-Ворожба-Бахмач. На оборону цього надзвичайно важного залізничного вузла командуючий військами отаман Капкан і вислав “1-у імені гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку військову школу”. В складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Школа була комплектована юнаками з бувших російських військових шкіл з освітою не менш як 6-й клас гімназії, а переважно з укінченою середньою школою. Юнацька школа мала 2 курси: молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8 грудня 1917 року в команді генерального штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. 22 грудня 1917 року мене, як командира куреня Юнацької школи, покликав до себе командуючий військами отаман Капкан. Отаман Капкан наказав мені негайно від’їхати до Бахмача: “Ви призначаєтесь комендантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов проводить на Бахмач-Київ.” Брав мене жаль

– молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали в майже безнадійну ситуацію, тоді як серед шаліючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва, безжурно демобілізувалося – тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

25 січня 1918 року дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре znana, бо в ній був мій брат з 3-го курсу медицини. Від нього довідався я, що наука провадилася там 7 днів, уміють уже стріляти. Завдяки цьому, так високоцінному і завжди в бою рішачою чинникові – “піднесення духа”, і удалося задержати наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка вчасним ранком від’їхав в напрямі на Ніжень, де стояв полк імені Шевченка, щоби з тим полком приїхати нам на поміч. Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула на станцію Крути о 4-й годину ранку 27 січня 1918 року. Командирові студентської сотні дав я відтинок, найменше zagrożений із сторони противника. В 10 годин ранку прибула гармата з сотником Лощенком. Розположення на позиції наших 5 сотень і 18 кулеметів схематично виглядає так (дивись малюнок вище). Тільки-но червоні наблизилась на віддаль стрілу, ми їх привітали сильним огнем 4 сотень і 16 кулеметів. Москалі зайняли по фронту лінію до 5 кілометрів, маючи за собою все найджачі свіжі резерви і прихильно настроєне населення. А ми мали 3 кілометри <...> 500 молодих вояків і 20 старшин. Біля 12-ї години почали червоні наступати на студентську сотню, але вступивши в зону перехресного вогню, мусили занехати свій замір. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні ранений. О 2-й годині наше оточення почалося дуже солідно з застосуванням всіх тактикою вказаних правил. Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних. Тоді в бій увійшов резерв, ситуація була безнадійна і тільки малий темп наступу червоних дав змогу дотягти бій до 9 годин вечора. В цей час надійшла звістка про наступ Шевченківського Ніжинського полку з тилу. За таких умов було прийнято рішення терміново виводити частини з бою. Відступ студентська сотня мала розпочати першою. При докладнім особистім перегляді довідався, що не оказалось цілої чети студентської сотні (близько 30 чоловік). виявилось, що вони, відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло на станції Крути, а там зі сходу надійшли якраз більшовики. Юнаків не розстрілювали, їх кололи багнетами.

Тут мушу ствердити не совісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, що в своїх публікаціях старались покрити ганьбою ім’я тої совісної старшини, що так віддано руководила боєм. Я, як командир, ні на одну хвилину не покидав позицій та останнім залишив поле бою [23].

Об’єктивність даної розповіді автора підтверджена тим, що він дає дійсно точну схему бою і називає прізвища всіх конкретних учасників цього бою. У викладі спеціально було дано точну мову оригіналу використану автором подій для того, щоб рівень об’єктивності сприйняття був ще вищий.

Ще один погляд на дані події є в учасника цього ж бою Ігоря Лоського:

Сумно зустрічав Український Київ новий 1918 рік. З півночі і сходу насувалися на Україну банди червоних завойовників, цілий край в обіймах анархії, нарешті в самому Києві щодня можна було сподіватись повстання. Але що було найгіршим, – то повна відсутність власного війська, відсутність хоч найменшої можливості поставити опір анархії. Тодішній український уряд безнадійно прогавив момент соціального підйому, який охопив маси українського вояцтва, коли можна було створити дійсну українську армію.

Дійсно в багатьох виданнях цього часу (наприклад, у “Робітничій газеті”) можна знайти полеміку В. Винниченка з М. Міхновським – перший писав статті, спрямовані проти формування українських збройних сил, останній – категорично за створення української регулярної боездатної армії. “Своєї армії нам, соціал-демократам, не треба. Не треба в таку історичну хвилину відокремлювати долю України від долі Росії” – заявляв Винниченко. На цьому етапі Симон Петлюра також був прихильником автономії України у складі Росії, хоч і мав дещо радикальніші погляди ніж В. Винниченко (пізніше Петлюра назвав такі погляди “політичним романтизмом”). Полемізуючи з ними М. Міхновський заявляв: “Основою війни є вічний життєвий закон боротьби між націями. Бо є нації-раби і нації-пани. І сьогодні Україна на тій стадії, що Україні треба воювати, треба армії, але й треба знати за що з ними воювати”.

Але повернемося до спогадів Лоського:

Симон Петлюра постарався усунути Міхновського від влади. Більше того, деякі організації свідомо намагалися розвалити частини, що зорганізовувалися поза ними, як, наприклад, 1-й Український корпус (на його чолі стояв П.Скоропадський – майбутній гетьман). Щоправда багато полків було зібрано з більш-менш голосними назвами, але на той час від них залишилась жменька старшин. Ті ж з них, хто залишився в повному складі, було вже цілковито збільшовичено. І лише в останній момент частина з них схаменулася і почали наспіх творити нові частини, але було вже запізно. Все, що було ліпшого й здисциплінованого з посеред козацького континенту, розбрелось по домах, лишилися старшини та гопаки, з котрих на скору руку зорганізовано нечисленні відділи і вислано проти ворога. В перших днях січня відбулося віче українського студентства з університету святого Володимира й ново-заснованого Українського Народного Університету, на якому вирішено зорганізувати студентський курінь Січових стрільців, до якого під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім’ї, мали вступити всі студенти. За прикладом студентства пішло й молодше покоління – учні гімназії Кирило-Мефодіївського братства, 6 (19) січня 1918 року відбулися збори учнів двох старших класів. Головою обрано Павла Кольченка, учня 8 класу, що встиг уже побувати на фронті під час першої світової війни і тому вважався найбільш досвідченим у військовому ділі. Розгартіяш, який тоді панував у Києві, відбився навіть у такій дрібниці, як одягнення і озброєння студентської сотні. Кожен одержував з одягу – штани, подерту шинель і якусь арештантську шапку... Не ліпше виглядала й зброя: старі поржавілі рушниця, і це в той час, як місяць після того більшовики, захопивши помешкання школи, знайшли там склади, повні зброї та амуніції. Через день після від’їзду з Києва було вирішено, що юнацький загін поїде далі, на Бахмач, де лишився невеликий відділ на чолі з старшиною Богданівського полку Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові справи. Але виявилось, що Бахмач уже зайнятий червоними і що скоро можна сподіватись їх в Крутах. Було коло двох сотень юнаків, кілька десятків “вільних козаків” (переважно старшин) і студентська сотня 116 чоловік. Крім того, пара кулеметів і одна гармата. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми з попередженням, щоб поводитись обережно, бо багато таких було, що стріляти не вміли. Омельченко спромігся роздобути трохи одягу – шинелі і “гімнастерки”. На жаль, не вдалося дістати чобіт, а натомість видавали всім валянки, які на другий день під час відступу послужили безпосередньою причиною того, що кілька січовиків попало в полон.

Надвечір січовики, які стояли на варті, чули як штаб, незважаючи на тяжке положення, веселився. Наступив роковий день бою. Десь коло 10-ї ранку з’явилися ворожі лави

і в той же час більшовицька артилерія почала обстріл. Добре відстрілювались юнаки. Гірше було із студентською сотнею, не кажучи вже про те, що багато не вмiло стріляти, невелику кількість набоїв швидко відстріляно і послано на станцію за набоями. Але виявилось, що на станції вже штабу не було. Аж десь за Ніжином на другий день були загружені недобитки студентів (наскільки поспішно „відступив” штаб видно з того, що частина студентської сотні, яка лишилась на станції, не помітила як це сталося). Був переданий наказ відступити, але десь по дорозі той наказ був переплутаний. Так, що, поки праве крило розпочало відступ, ліве рушило вперед. Ворог, звичайно, скористався з оголення правого крила і зайшов у тил студентській сотні. В той час було смертельно поранено сотника Омельченка, що ще збільшило загальне безладдя. Студенти почали відступ – ті, що були на крайньому лівому крилі, відступили, оминаючи станцію, вже зайняту ворогом, й щасливо добралися до свого ешелону, який стояв в пару кілометрів від станції. Та ж частина, що була ближче до залізничного тору, відступаючи, не знала, що станція вже зайнята ворогом. Побачивши це, студенти спробували пробитися, але то було неможливо. Кілька людей бігли і врятувалися, але кільком на заваді стали вже згадані валянки – вони від снігу намокли і зробилися страшенно тяжкими, так, що, тікати в них не було сили. Так протягом одного дня вирішилася доля студентської сотні. Залишивши третину своїх товаришів вбитими і в полоні, решта відступила в напрямі на Київ. Лише коли стало ясно, що двісті з чимось юнаків та студентів, все що було, не в змозі зупинити наступ кількатисячного ворога, наказано було розійтися. Як уже згадувалось раніше, 35 січовиків опинилися в полоні. Лише 7 врятувалося і зі слів їх уже кілька місяців пізніше, почули січовики про жахливу долю своїх товаришів – цілу добу знуцалися над ними червоні переможці і зрештою на другий день всіх, крім згадуваних семи, розстріляли. Ці ж 7 дивом врятувалися – коли їх привезли до Харкова, до товариша Антонова, їм пощастило втекти зі шпиталю. Трупи розстріляних вкинули просто до ями, але після виходу більшовиків навколишні селяни їх поховали по християнському звичаю і поставили хрест. Це дало змогу пізніше, коли українці повернулися до Києва за підтримки німецьких військ, викопати тіла і перевезти замучених до Києва, поховати на Аскольдовій горі на березі Дніпра. Не було лише згадано гімназійного голови Павла Кольченка. Пізніше лише довідалися, що йому вдалося втекти від більшовиків, але вже десь під Ніжином його схопили матроси з більшовицького панцерника і після нелюдських знущань, мертвого кинули на Ніжинському дворіщі [15].

Звичайно, опис Лоського дещо різниться зі спогадами Гончаренка, але також є дуже багато спільного, про що ми скажемо пізніше.

Ще один учасник бою під Крутами Микола Рябий так побачив ці події:

Прибулим до Крут сотники Омельченко і Гончаренко наказали отаборитися і якомога глибше закопатися в землю. “Гибла місцина! – подумав я, оглядаючи поле. – Гиблішої позиції не придумати! Суцільної лінії фронту нема, високий залізничний насип розриває позицію на два окремі фронти, через оцей насип не побачиш сусідів, а сусіди тебе”. Чи нашій старшині, що пиячила всю дорогу від Києва до Крутів, повилазило, чи такі вже стратеги.

Ми кинули побіжний погляд на оцінку даних подій конкретними учасниками бою і виявили деяку протилежність у підходах і оцінках, хоча потрібно сказати, про більшість спільних висновків: не дивлячись на те, що Аверкій Гончаренко старанно уникає своїх прорахунків у веденні бою (а інші учасники саме на них і наголошують у

приведених нами частинах спогадів) – з самого початку ця стратегічна операція була запрограмована на провал (про що достеменно знали вищі керівники Центральної Ради і, особливо, верховне військове командування в особі Симона Петлюри і полковника Капкана); студентів не тільки не готували, але, навіть, нормально не озброїли й одягли; під Крутами на тлі практично повного провалу даної акції, їх конкретне командування просто покинуло. Ще один аспект даної проблеми просто проситься для свого висвітлення – в цей час у Києві січовики не менш “достойно” придушували повстання робітників на заводі “Арсенал” і, мабуть, всі прекрасно знали якою буде реакція червоних коли вони спіймають когось із армії Центральної Ради, адже біля стін заводу було розстріляно і порубано шаблями багато робітників і членів їх сімей, про що прекрасно знали не тільки червоні керівники, але й солдати.

Для того, щоб робити якісь ґрунтовні висновки, потрібно дещо висвітлити ситуацію, яка була в Україні до події, під час бою під Крутами і, особливо, після цієї страшної української трагедії.

Наприклад, А.К. Лукаренко пише так: “6 січня в газеті “Нова Рада” подається в українському перекладі цитата більшовика Григорія Зінов’єва з “Известий” (№ 257, 1917): “нині розкрито всю гидку підоплічку політики старої Ради, продиктовану з Лондона і Нью-Йорка” – звичайно, жодних доказів у Зінов’єва немає, але Радянській Росії так потрібен український хліб, що тут не до доказів”. 11 січня в “Новій Раді” з великим запізненням надруковано об’яву: “Всі товариші, що вписалися в курінь, повинні негайно явитися в казарму куреня (Печерськ, Московська вулиця, Константинівська військова школа)”. 14 січня курінь виїздить на Бахмач. 16 (29) січня “Нова Рада” знову із запізненням уміщує відозву української фракції університету Св. Володимира і Оргкомітету Куреня записуватися до стрільців. Одночасно йде жорстока бойня на київському “Арсеналі” і гримлять постріли та чуються крики катованих студентів під Крутами – а Центральна Рада і Рада Міністрів (створена 24 січня замість Генерального Секретаріату)... спішно виїжджають до Житомира. 25 січня залишки українських військових відділів відступають від міста, обстрілюваного більшовицькими важкими гарматами. Наступного дня більшовики вже в Києві... У парку біля Маріїнського палацу з пошаною ховають жертви повстання проти Центральної Ради і в тому ж парку муравйовські солдати розстрілюють двісті гімназистів і студентів, які мали нещастя записатися до “Вільного козацтва” – міліційних підрозділів. Вони, навіть, не зробили жодного пострілу, їх вишукували у домівках за списками, що опинилися в руках більшовиків. 29 січня (11 лютого) у Києві розвішується “Наказ по арміях № 14” головнокомандуючого М. Муравйова: “Цю владу ми несли з далекої Півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії”. Реквізується друкарня “Киевской мысли” і там видається двомовний “Вісник УНР” – він пише “Повалився ще один оплот буржуазії: Петроград, Оренбург, Гельсінгфорс, Київ. Вони здобуті демократією”. Саме тоді газети згадують про юнаків: “Батьки молять повідомити Київ, Фундуклеївська 1-1в до подробиць про все те, що відомо за сина їх Андрія Соколовського, учня 6-го класу другої української гімназії, без вісті пропавшого в бою на станції Крути 16 січня і прохають як він жив, дати йому допомогу” [20]. Серед родичів зниклих студентів –

Олександр Шульгін, экс-генеральний секретар міжнаціональних справ. Він шукає брата Володю: “Уклінно прохаю всіх, хто має хоч які-небудь відомості про мого брата і взагалі за події під Крутами, негайно подати всі можливі відомості до редакції “Нової Ради”. 8 березня в тому ж часописі: “Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів і інших, що входили в склад січового стрілового куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня і пропонує піднести загальне питання про розкопку могил, щоб розпізнати і перевезти їх тіла з Крут, а також поховати їх у Києві”. 9 березня голова Центральної Ради М.С. Грушевський приймає рішення про перенесення тіл на Аскольдову Могилу [16].

Роблячи невеликий відступ, потрібно нагадати, що за час своєї діяльності Центральна Рада практично не створила армії і апарату (була категорично проти цього), не вирішила соціально-економічних і культурно-освітніх проблем України, не провела жодної конкретної реформи для народу (найболючіше земельне питання, яке цікавило багатомільйонну масу селян, також не було вирішене, навіть, в урізаному варіанті). В несприятливих умовах міжнародної ізоляції та боротьби з російськими більшовиками, Центральна Рада вирішила піти на кабальний договір із австро-німецькими окупантами, оголосивши при цьому про повне відокремлення від Радянської Росії (в такому ракурсі її ворогами зразу ж стали робітники, що були в основному росіяни або русифіковані українці та євреї). Вибухнуло повстання на заводі “Арсенал”, організоване російськими та українськими більшовиками, українські частини центральних регіонів відмовилися придушувати це повстання і тоді проти повсталих київських робітників були кинуті січові стрільці Галицько-Буковинського куреня на чолі з колишнім офіцером австро-угорської армії Євгеном Коновальцем. Поли січовики жорстоко розправлялися з повсталими робітниками та членами їх сімей (тут також були факти жорстокості та знущання, розстрілів та рубань шаблями дорослих і малих), на допомогу повсталим поспішали більшовицькі загони, солдати яких чудово знали що робиться біля стін київського заводу. Ось тоді проти червоногвардійців і було кинуте в Крути похапцем мобілізовану молодь. До речі, організатори бою і центральне командування знали заздалегідь, що більшовицькі війська, які наступали на Крути, кількісно в десятки разів переважають молодь, мали на озброєнні 60 гармат, сотні кулеметів і 10 бронепоездів. Додамо також, що солдати і матроси М. Муравйова були професіоналами, які перед тим кілька років служили в регулярній армії, більшість з них, до того ж, ще й пройшла фронти I Світової війни.

Ще один факт просто вражає – професійні частини Центральної Ради (регулярні полки імені Хмельницького, Сагайдачного, Дорошенка), що стояли в Києві, оголосили нейтралітет – навіть полк самого М.С. Грушевського також відійшов від справи. Коли ж дорошенківців, сотню Черника та деякі інші підрозділи спробували кинути в бій обманом, ті досить швидко зорієнтувалися і мерщій повернулися до Києва.

Досить показовою в цей час була і поведінка конкретних керівників на місці бою – за свідченням українського історика Д. Дорошенка, “бідну молодь довели до станції Крути і висадили тут на “позиції”. Поки юнаки (в більшості своїй ніколи не тримали в руках зброю) мужньо виступили проти більшовицьких загонів, що наступали, їх командування, група офіцерів, лишилися у поїзді і влаштували тут пиятику у вагонах ; більшовики легко розгромили загін молоді і погнали його до станції. Побачивши не-

безпеку, офіцери, що знаходилися в поїзді, дали сигнал до відправлення, не залишившись ні на хвилину, щоб взяти з собою відступаючу молодь” [11]. Було б несправедливо не відмітити, що сотник Гончаренко ще на початку бою відправив до поїзда свого племінника “у розпорядження штабу”. Після таких роз’яснень зовсім по-іншому сприймаються слова М.С. Грушевського на могилі юнаків: “Солодко і прекрасно вмерти за отчизну, так як умерли оці сини наші”, і повним святотатством звучать слова військового міністра М. Порша (який зосібна підписав наказ про відправлення юнаків на “бій”): “Бувають моменти, коли революційні перетворення потрібно омийти кров’ю непорочних для того, щоб вони отримали новий імпульс для життя. Ці молоді люди якраз і вмерли, омивши своєю кров’ю нашу державність, запаливши своїм подвигом мільйони українців для будування нашого національного майбуття”.

Факт бою під Крутами сам собою відомий в історії, навколо нього розгорнулася низка дискусій, особливо після відомих подій 30 січня 1990 р., коли представники неформальних організацій та партій здійснили акт пам’яті за загиблими героями в боротьбі за свободу України. Представниками неформальних організацій події під Крутами однозначно оцінені як акція варварства з боку радянських військ над беззахисними студентами й учнями (чому б при цьому не згадати події біля стін заводу “Арсенал” у Києві, де “працювали” шаблями січовики?).

Безумовно, відразу після повалення самодержавства, Центральна Рада відіграла прогресивну роль на демократичному етапі революції – від лютого до жовтня 1917 р. її рейтинг у політичному та національному житті України був досить високий, що, зокрема, засвідчив і ряд випадків її співробітництва з більшовиками. Але далі практичні дії Центральної Ради були якраз протилежними проголошеним III Універсалом демократичним перетворенням, про що писав Д. Дорошенко: “Помавивши селянство своїми обіцянками, запаливши класову порізнь Центральна Рада зупинилася і почала відставати від того, що вже здійснювали у себе в Росії більшовики і вплив її миттєво зник” [11, с. 111].

В. Винниченко у своїх оцінках пішов ще далі: “За таких умов, коли з Харкова на Київ рушили радянські війська, протиставити їм Центральній Раді, як виявилось, нікого, окрім студентської молоді і частини “національно-свідомого робітництва”, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність, так само, як і ми її розуміли”.

У “Пам’ятній книзі”, що вийшла у Гамільтоні в 1987 р. до 50-річчя “Союзу бувших українських вояків у Канаді”, читаємо: “Бій під Крутами – це один з найбільш лицарських подвигів, що виявились в час визвольної боротьби <...>. Крутянські герої своєю смертю піднесли меч, що випав із знесиленої козацької руки і передали його нам”. Ця фраза досить тісно змістовно пов’язана з цитованим вище висловом М. Порша – значить дійсно серед діячів Центральної Ради були люди, що не тільки вірили в “криваве благословення революційної ідеї”, але й допомагали свідомо цьому.

Преса УНР широко висвітлювала перепоховання героїв Крут – в газеті “Нова Рада” були надруковані статті, написані з цієї нагоди В. Дурдуківським, С. Єфремовим, Л. Старицькою-Черняхівською. Перший спомин учасника бою, який належить Іванові Шарому, був опублікований під заголовком “Січовики під Крутами” в тижневику “Народня справа” ще в 1918 р. Того ж року “Військово-Науковий вісник” видав брошуру “Позбавлення України від большевиків”, присвячену “пам’яті загинувшим під Крутами”.

У 1926 р. на сторінки газети “Вісті ВУЦВК” (№ 199) пробилася згадка про Крути (нарис за підписом “Подорожній”). Автор, що перебував у загоні М. Муравйова, віддав належне супротивникам за їхню відвагу і стійкість.

На протязі довгого часу існування СРСР дану подію або ж замовчували, або ж зображали як “буржуазно-націоналістичною контрреволюцією”. Не дивно, що Юрій Смолич у книзі “Розповіді про неспокій немає кінця”(1972) хоч і порушив мовчанку про Крути, але назвав цю подію “потворною трагедією”. Проте, набагато вартіснішою від такої оцінки є те, що автор навів слова Валер’яна Підмогильного, сказані ним на Аскольдовому пагорбі з гіркотою: “Коли б на той час я вчився у Києві, а не в Катеринославі, то, мабуть, що й мені лежати в цих могилах”.

У 1920-х роках з’являється низка публікацій про Крути як дослідників, так і учасників бою – “Пам’яті тих, хто полягли під Крутами” Д. Дорошенка, “Крути” і “Бій під Крутами” Б. Мочкевича, статті генерала О. Удовиченка в заснованому ним у Парижі журналі “Військова справа” й інші.

У Галичині культ Крут народився і поширився серед молоді – в 1926 р. у Львові постає “Курінь старших Пластунів імені бою під Крутами”, з’являються публікації “Бій під Крутами”, “Напровесні великих днів”; брошура Б. Романчука “Бій під Крутами – пам’яті лицарів абсурду”. В 1941 р. в українському видавництві “Пробоем” у Празі побачила світ книжка Є. Маланюка “Крути. Народини нового українця”, в якій глибоко осмислено подвиг відважних. “Саме від Крут – не тільки психологічно, а й хронологічно, – писав автор цієї книги, активний учасник визвольних змагань, – починається в нашій житті тип Новітнього українця, тип, що намагається надавати проявам українськості ціхи справжнього, вже національного стилю”.

Бій під Крутами 29 січня 1918 р. висвітлювався також у книгах “Легенда Крут” (Мюнхен, 1949), “Крути. У 40-річчя великого чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958” С. Збарзького (Мюнхен-Нью-Йорк, 1958), “Крутянська подія” В. Зарицького (Чикаго, 1972). Учасник крутянського бою Левко Лукасевич присвятив книгу “Роздуми на схилі життя” світлій пам’яті товаришів по зброї, що загинули в бою під Крутами (Нью-Йорк, 1982)...

Нині поблизу станції Крути, на місці, де колись відбувся бій, зводиться меморіальний комплекс. Кілька об’єктів уже збудовано, решту обіцяють скоро доробити. Меморіальна дошка вже існуючої центральної споруди меморіалу увінчана написом: “Тут береже Україна вічний сон своїх молодих синів, які загинули героїською смертю в борні за її волю під Крутами 29 січня 1918 року”.

-
1. Абліцов В. Крутянська трагедія // Голос України. – 1997. – 5 квітня.
  2. Астат’єва М. Виряджала мати сина на бій у Крути // Комсомольський гарт. – 1991. – 14 вересня.
  3. Астат’єва М. Героїв так не судять // Комсомольський гарт. – 1991. – 23 лютого.
  4. Бревкун М. Крути і навколо них // Деснянська Правда. – 1996. – 23 січня.
  5. Винниченко В. Відродження нації – К, 1996.
  6. Гайдук В. Відголосок Крут // Самостійна Україна. – 1992. – 16 лютого.
  7. Глембоцька Я. Крути, Крути – смолоскип в майбутнє // Наука і суспільство. – 1998. – № 1-2.
  8. Гончаренко А. Бій під Крутами // Україна. – 1994. – № 4.
  9. Грицак Я. Нарис історії України – К, 1996.
  10. Гунчак Т. Україна, перша половина ХХ століття – К, 1993.

11. Дорошенко Д. Історія України – К., 1990.
12. Жикол А. Ми рвали одвічної пута. – К., 1994. – № 8-9.
13. Ільєнко І. Відсвіт крутянського чину // Київська правда. – 1992. – 2 лютого.
14. Каліберда Ю. Бій під Крутами за спогадами учасників // Історія в школах України. – 1997. – № 3.
15. Лоський І. Учасник бою. Крути // Просвіта. – 1998. – 24 січня (№ 4).
16. Лукаревський К. Червона калина на білому снігу // Україна. – 1992. – № 3.
17. Максимонько В. Спартанці // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
18. Нагаєвський І. Історія Української держави – К., 1994.
19. Нельма О. “Теорія етносу”. Курс лекцій – К., 1997.
20. Нова Рада. – 1918. – 5 березня.
21. Попович А., Рогачов В. Крутіїство // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
22. Рудик М. Ніхто не просив пощади // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1.
23. Содолі П. Крути // Україна. – 1994. – № 4. – С. 10-14.
24. Україна ХХ століття. Проблеми національного відродження – К., 1993.
25. Чепіга І. Дивився по телевізору // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
26. Шевченко В. Якщо вже правда, то до кінця // Комсомольський гарт. – 1991. – 14 вересня.

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

**“Побужденные чувством верноподданнической преданности
и восторженного умиления...”
Участь населення Ніжинського повіту
у Кримській війні 1853-1856 років**

Зійшовши на російський престол, імператор Микола I неодноразово заявляв, що найголовнішим його завданням буде здійснення заповітної мрії бабусі Катерини II, яка мріяла про вигнання турків із Європи й установлення російського контролю над чорноморськими протоками. Разом із тим, імператор проводив політику оборонця та захисника прав православного населення Балкан. Такий зовнішньополітичний курс призводив до постійних конфліктів із Отаманською Портою, які російський уряд намагався вирішувати силою. На початку 50-х років XIX ст. російський імператор остаточно переконався у слабкості султанської Туреччини і почав готуватися до війни. Турецький султан Абдул-Меджид звернувся за допомогою до Великобританії, яка не бажала посилення російського впливу на Балканах і Близькому Сході. До антиросійської коаліції одразу долучилася також Франція, імператор якої Наполеон III мріяв узяти реванш за поразки свого дядька й укріпити режим одноосібної влади “маленькою переможною війною”. Пізніше до союзників долучилося Сардинське королівство, – останнє у такий спосіб намагалося підвищити свій міжнародний статус у Європі й укріпити союзні стосунки з Англією та Францією. Кожна зі сторін зробила все, аби війна стала невідворотною. Відтак, бойові дії розпочалася у жовтні 1853 р. й увійшли в історію як Кримська або Східна війна.

Історіографія даного військового конфлікту нараховує сотні спеціальних досліджень. Однак, слід відмітити, що практично відсутні роботи, що досліджували би проблеми формування та діяльності міських ополченських частин, а також питання допомоги місцевого населення різних губерній Російської імперії діючій армії [1].

Не зважаючи на свою актуальність, ця тема ще вивчена недостатньо. Документи, що зберігаються у фондах архівів Чернігова та Ніжина можуть пролити світло на певні аспекти даної проблеми. Саме тому цей масив архівних джерел уможливив появу даного дослідження.

У вересні 1854 р. союзні війська (тобто війська антиросійської коаліції) висадилися у Криму і розпочали військові дії. Російська імперія, маючи чисельну, але гірше озброєну армію, одразу почала зазнавати поразку за поразкою. Навіть зухвале “закидаємо шапками”, як пообіцяли Миколі I його генерали, не змогло зупинити наступ союзників. Значна кількість убитих і поранених, а також чисельні втрати російської армії від хвороб змусили імператора наприкінці січня 1855 р. оголосити набір до народного ополчення. Такий хід, у разі нагальної потреби, російський уряд розглядав цілком ймовірним: ще на початку війни, в одній із приватних розмов, імператор висловився: “У мене зараз мільйонна армія, проведу мобілізацію – і у мене буде півтора мільйони, а попросу Росію – буде два з половиною – три мільйони” [2].

29 січня 1855 р. з’явився імператорський маніфест, що оголошував набір до ополчення, а вже 17 лютого 1855 р. Чернігівська губернія була передана у підпорядкування Головній Діючій армії. Одночасно, згідно з “высочайшим повелением”, розпочалося формування Малоросійських кінних козачих полків, які мали влитися до діючої армії в Криму. Малоросійському генерал-губернатору С.О. Кокошкіну було запропоновано в найкоротший термін подати свої міркування з приводу мобілізаційних заходів. Спираючись на значний досвід формування козачих частин у кампаніях 1812 та 1831 років*, він запропонував сформувати 8 полків. П’ять полків планувалося організувати в Полтавській губернії, на території Чернігівщини ж – тільки три. Щоправда, через фінансові труднощі від таких широких планів були змушені відмовитися й обмежитися чотирма полками в Полтавській і двома в Чернігівській губерніях (останні офіційно йменувалися 5-й та 6-й полки Малоросійського козачого ополчення) [3].

Унтер-офіцерський і рядовий склад полків формувався з козаків-добровольців**, а також із тих, хто не потрапив на строкову службу під час попереднього рекрутського набору. Крім того, в рядові дозволялося приймати кріпаків. Пропорція набору визначалася 12 особами від кожної тисячі козаків. Офіцерський склад полків формувався з відставних офіцерів, що виявили бажання повернутися на службу, а також і чиновників-добровольців цивільної служби***. При цьому козаки звільнялися від сплати податків і різних зборів, а офіцерам виплачувалася пенсія.

У Новгороді-Сіверському та Чернігові розміщувалися штаби 5-го та 6-го полків, а призовні пункти (“рекрутские присутствия”), при яких постійно діяли медичні комісії, були відкриті в усіх повітових містах губернії. Повітові комісії, в свою чергу, підпорядковувалися головній губернській комісії, яку очолював “войсковий приемщик”, полковник лейб-гвардії М. Чечерін, який відповідав за якість набору в усій губернії.

* Тобто мобілізації до російської армії під час франко-російської війни 1812-1813 років і антиросійського польського повстання 1831-1832 років.

** Мається на увазі соціальний прошарок населення Російської імперії – малоросійські козаки (колишні козаки з реєстру Війська Запорізького Гетьманської України після реформи 1783 р. та їх нащадки).

*** У тогочасній становій і чиновницькій ієрархії Російської імперії чини цивільної й військової служби мали між собою встановлену відповідність, відтак, подібний перехід був цілком можливий.

Із самого початку формування полків місцева влада, що відповідала за організацію процесу рекрутування, зіштовхнулася з рядом проблем. Першою з них була відсутність кваліфікованих офіцерських кадрів. Відтак, влада була змушена призначати на відповідальні командні посади цивільних чиновників. Так, 5-й полк очолив суддя Чернігівського повітового суду П. Мокрієвич (якраз у цьому полку служили дворяни та 242 козаки, що були мобілізовані з Ніжинського повіту), а 6-й полк – чиновник В. Уманець [4]. До слова, подібна ситуація склалася і у Полтавській губернії, де професійні військові очолили тільки два з чотирьох ополченських полків. Іншою проблемою була нестача державних коштів, виділених на утримання козаків-ополченців. Тому губернська влада, не будучи надто оригінальною, такі видатки переклала на плечі місцевої громади – общини, що відряджала ополченця. Від них козаки отримували платню за службу, вони надавали щомісячне утримання і постачали коней, вози тощо. Крім цього, община вносила по 10 руб. 20 коп. на придбання козакам зброї й однострою (шабля, пістолет, піка, полукафтан темно-зеленого кольору, шаровари та червоний кушак) [5]. До того ж, населення забезпечувало також піврічне утримання козаків-ополченців із розрахунку 10 пудів муки та 1 пуду і 5 фунтів крупи на одного козака [6].

Нестача коштів, відсутність професійних кадрів, короткий термін, відведений на формування полків, негативно позначилися на якості підготовки особового складу новостворених військових одиниць. Інспекційна поїздка генерал-губернатора С. Кокошкіна дала негативні результати. У звіті до Військового міністерства він повідомляв, що в 5-му полку побачив "... посадку та вигляд карикатурний, невідповідний кавалеристу російського війська". Про офіцерів-чиновників доносив, що вони "... погано їздять, не вміють салютувати та погано знають свою справу" [7]. Не зважаючи на те, що ополчення не було остаточно сформоване (в його лавах нараховувалося 1159 вояків замість планованих 2250), 2 грудня 1855 р. обидва полки виступили в м. Гельсінгфорс (сучасне Хельсінкі у Фінляндії, що була тоді частиною Російської імперії). Така диспозиція була обумовлена тим, що на початку серпня 1855 р. англо-французька ескадра намагалася захопити місто і фортецю Свеаборг на підступах до Санкт-Петербургу та Кронштадту. Відтак, російське командування намагалася посилити регулярні частини на балтійському узбережжі. Крім того, не виключалася можливість приєднання Швеції до антиросійського союзу.

Поряд із формуванням козачих ополченських полків, у Чернігівській, як і в інших губерніях, розпочався призов до державного ополчення (спеціальний наказ Сенату з'явився 31 липня 1855 р.). 17 серпня в.о. цивільного губернатора О. Анненський видав розпорядження всім предводителям повітового дворянства, де, зокрема, зазначалося: "... з міщан (виключаючи євреїв) і селян, казенних і поміщицьких необхідно створити 9 дружин у кількості 9832 ратників, із розрахунку з кожної тисячі народонаселення таких прошарків у губернії по 23 особи, і що зібрання ратників має початися 1 жовтня і завершитися 1 листопада цього року" [8].

Призовні пункти були відкриті в Чернігові, Острі, Ніжині, Новгород-Сіверському, Конотопі, Сосниці, Мглині, Новозибкові та Суражі. Згідно із затвердженим розкладом, міщани губернії виставляли 1149 ратників, 6488 ратників набиралися з числа поміщицьких селян та 2195 – із казенних селян (тобто, власне, козаків) [9]. У Ніжині формувалася ополченська дружина №201, яка свій номер отримала від номеру від-

критого в місті призовного пункту [10]. Дружина була сформована з міщан, поміщицьких і казенних селян повіту і нараховувала 1089 осіб, із яких 899 були поміщицькими селянами, 71 – козаками, а 117 – міщанами. Варто наголосити, що кількість міщан, що вступили в ополчення, була найбільшою в губернії. Для порівняння: Ніжинський повіт складався з двох волостей, а такі ж самі двоволосні Остерський та Сосницький повіти виставили всього 29 та 19 ратників відповідно, навіть, у Суразькому повіті, що складався з чотирьох волостей, було мобілізовано лише 98 осіб [11].

Знову-таки постала проблема нестачі державних коштів для утримання ополченців. Тому уряд звернувся до міських дум, міських і посадських ратуш із проханням "... відкрити передплату для добровільних грошових пожертв ... при цьому більше всього прохати до пожертв купців і євреїв, як звільнених від участі в ополченні" [12].

Проводи ратника до ополчення. Ілюстрований листок Тімма

Ніжинські купці досить швидко відгукнулися і вже 25 листопада 1855 р. Ніжинська міська дума повідомляла, що "... до теперішнього часу купецтвом зроблено грошових пожертвуваль сріблом 880 руб., які й надіслані до казначейства" [13]. Щоправда, зібраних грошей не вистачало, давалася також узнаки слабка підготовка офіцерсько-

го та рядового складу ополченських дружин, погане озброєння, – все це змусило військове командування відмовитися від активного використання таких ратників у відкритих військових операціях. Усі дев'ять дружин були відправлені до території Війська Донського для підсилення військ наказного отамана генерал-ад'ютанта Хомутова, що діяли на Північному Кавказі проти мюридів Шаміля. Але на початку лютого 1856 р. дія розпорядження про передислокацію ополченців була призупинена, а 5 квітня того ж року надійшов наказ про розпуск дружин. Відтак, частинам Чернігівського ополчення проявити себе у будь-яких військових діях не вдалося.

Однак, участь населення Ніжинського повіту не обмежувалася лише формуванням ополченських частин. Ще в січні 1854 р. предводителі дворянства Чернігівської губернії, "побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...", прийняли рішення, що дворянство губернії пожертвує на потреби діючої армії на Дунаї та Чорноморської флотилії 6 тис. відер спирту* та 150 волів із фурами, на яких цей спирт мав бути доставлений у діючу армію [14]. Ініціатива чернігівського дворянства була відмічена самим імператором, який наказав "благодарить

* Мірний еквівалент відра, як одиниці виміру об'єму – 12,3 л. То ж чернігівське дворянство зобов'язувалося поставити до діючої армії 73,8 тонн цієї рідини!

дворян Черниговской губернии за таковые его пожертвования”. Спирт мали надати поміщики Ніжинського та Глухівського повітів, що володіли гуральними заводами. Для покриття видатків, пов’язаних із відправкою спирту, було прийнято рішення зібрати гроші з усіх дворян, що володіли землею. Норма збору була встановлена в розмірі 1,5 копійки з кожної десятини землі. Одразу в повітових містах були створені спеціальні комісії зі збору коштів. Ніжинську комісію очолив поміщик Семен Ковальов; до складу цієї комісії також увійшли поручик Михайло Хоменко та дворяни Олександр Турик й Іван Мандрика [15].

Від початку своєї роботи комісія зіштовхнулася з пасивністю, а подекуди і з небажанням дворян повіту жертвувати гроші. Так, в одному з листів до губернатора, голова комісії скаржився, що: “встречались такие дворяне, которые уклоняются от взноса причитающихся с них на сей предмет денег, прячась от чиновников, направленных для сбора того пожертвования, и объявляли им, через прислугу свою, что владельцы уехали из дому” [16]. Подібне ставлення до збору коштів змусило Ніжинського предводителя дворянства постійно – в березні 1854 р. аж двічі – звертатися до повітового дворянства з проханням не ігнорувати та за можливості прискорити збирання необхідної суми. З великими труднощами наприкінці квітня 1854 р. було зібрано 1661 руб. 75 коп. У списках “неплатників” значилося понад два десятки прізвищ, а суми, які не внесли поміщики, обчислювалися від кількох до двох десятків рублів [17]. Однак заплановану суму з губернії так і не вдалося зібрати в повній мірі. Чернігівський предводитель дворянства у листі до свого ніжинського “колеги” зазначав: “до сих пор сбор пожертвованный ограничивается суммами, высылаемыми только некоторыми господами предводителями дворянства, что в количестве, не превышающем третьей части всей ожидаемой от указа суммы” [18].

Аби покрити нестачу, губернське керівництво вдалося до перевіреного кроку – змусило прийняти участь у зборі коштів селян. Такий засіб пошуку потрібних коштів і на цей раз приніс очікувані результати. Казенні селяни тільки Ніжинського повіту пожертвували на потреби діючої армії 3156 крб., що майже удвічі перевищило суму зібрану дворянством повіту [19]. Крім коштів для Дунайської армії, ніжинці в 1855 р. взяли участь у зібранні грошей для допомоги пораненим, а також сім’ям моряків, які втратили житло в Севастополі. Проводилися благодійні бали “для военных, чиновников, дворянства, купечества и греков города Нежина”, всі кошти від яких направлялися до благодійного фонду, створеного міською думою. Поряд із прямими зборами, популярним був книжковий розпродаж, виторг від якого надходив у фонд сестер милосердя. Як не дивно, населення Ніжина виявилось не надто читаючим і до того ж із оригінальними літературними смаками. Найбільшою популярністю серед читаючої ніжинської публіки користувалася патріотична військова пісня князя Горчакова “сочиненная по случаю перехода российских войск через Дунай и положенная на музыку директором придворной певческой капеллы г. Львовым” – її купили аж... 6 чоловік! Решта книг користувалася у читачів значно меншою популярністю [20]. І хоча суми, що збиралися, не були значними (наприклад, бал у предводителя дворянства дав 150 руб., чиновники магістрату зібрали 260 руб.), але загальна сума зборів із губернії в 1855 р.

була суттєвою, що і відзначив новий імператор Олександр II в особистому рескрипті до населення Чернігівської губернії [21].

Не менш помітною була допомога, надана населенням Ніжинського повіту армійським частинам, які дислокувалися або проходили через його територію. На зібрані *Ніжинським магістратом* гроші в місті було відкрито шпиталь на 224 місця для солдатів розквартированої в Ніжині запасної бригади 12-ї піхотної дивізії. Крім того, повітове дворянство забезпечило постачання харчами і транспортом дружини Московського, Ярославського, Костромського, Нижегородського та Володимирського ополчення, які в серпні-вересні 1854 р. проходили через Ніжинський повіт. Також були влаштовані святкові обіди на честь офіцерів-ополченців. І все це не зважаючи на те, що в цей же час населення Новгород-Сіверського повіту потерпало від епідемії холери, а Городнянський повіт переживав нашествя сарани.

Війну Росія програла. Зашкарубла імперська машина, заснована на ретроградній кріпосницькій системі, не змогла протистояти розвинутим Англії й Франції, де військовий чинник йшов у фарватері передового розвитку як науки і промисловості, так і соціальних відносин. Поразка у Кримській війні дала поштовх до чисельних реформ на теренах Російської імперії, що охопили практично всі сфери політичного, економічного та соціального життя величезної країни. Найголовнішою з них стало скасування кріпацтва. Однією з ключових стала військова реформа міністра Д.О. Мілютіна впродовж 1870-х років. Згідно її положень російська армія повністю відмовлялася від практики скликання ополчення, – досвід останньої війни довів як тактичну й стратегічну неефективність його використання в ході військових дій, так і неадекватність матеріальних витрат на його утримання і ефективності від такої військової сили.

З іншого боку, ідея і сам процес формування народного ополчення вкотре було використано на посилення патріотизму і культивування “верноподданических настроений” серед населення; звісно – не без економічного від того зиску, латаючи в такий спосіб фінансово-матеріальні дірки власної недолугої військової політики. Засвідчений факт сплеску такого великоросійського патріотизму – яскраве свідчення дієвості політики вихолощування національної самосвідомості на теренах Російської імперії й насаджування політики офіційної народності.

Проте, зазначена участь у формуванні народного ополчення представників різних соціальних прошарків Чернігівщини (населення міста Ніжина й Ніжинського повіту, зокрема), де поряд із суто мілітарними заходами мали місце вияви співчуття, допомоги ближньому, дозволяє розглядати зазначене історичне явище і в дещо іншій площині – як епізоди з історії добродійності, певний ґрунт до вивчення ментальності, культури української нації загалом.

-
1. Павловский И. Малороссийское казачье ополчение в Крымскую войну. – Полтава, 1910. – 50 с.; Петров Ф. Государственное ополчение. Исторический очерк и сравнительное исследование действующего положения о государственном ополчении по русскому и иностранному законодательству. – СПб., 1901. – 170 с.; Преженцов Я. Государственное ополчение. Исторический очерк. – СПб., 1889. – 250 с.

2. Кухарук А. Война империй // Родина. – 1995. – № 3-4. – С. 32
3. Павловский И. Вказана праця. – С. 1.
4. Там само. – С. 8.
5. Там само. – С. 10.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 857, арк. 28.
7. Павловский И. Вказана праця. – С. 9.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 4.
9. ВДАЧОН, ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 15 зв.
10. Там само, арк. 18.
11. Там само, арк. 17.
12. Там само, арк. 11.
13. Там само, арк. 12.
14. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 747, арк. 1.
15. Там само, арк. 1 зв.
16. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 819, арк. 8.
17. Там само, арк. 9.
18. Там само, арк. 11.
19. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 843, арк. 7.
20. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 735, арк. 4.
21. Чернігівські губернські відомості. – 1856. – 16 січня. – С. 1.

Олександр СИДОРОВИЧ
(Ніжин)

Із історії споживчої кооперації в Ніжинському повіті на початку ХХ ст.

Проблеми розвитку сучасної економіки України стали предметом дослідження багатьох науковців. І багато з них убачають перспективу економічного прогресу нашої країни в розвитку кооперативних форм господарювання. Приклади для наслідування та необхідний досвід шукають у минулому: частіше за все у дореволюційній кооперації, оскільки за радянського часу кооперативна мережа була фактично одержавлена і не відповідала повною мірою кооперативним принципам і засадам. Особливо доречним є, на нашу думку, дослідження економічних процесів у розрізі кооперативного руху на мікрорівні. Завдяки таким міркуванням викликана необхідність дослідження кооперації в межах Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

Як окремий комплексний об'єкт дослідження ніжинська кооперація в наукових розробках до цього не фігурувала, але певні факти з діяльності кооперативів Ніжина й повіту зустрічалися у працях, присвячених розвитку кооперації чи її окремих видів стосовно більших історико-географічних регіонів. У даному аспекті слід згадати кандидатські дисертації В.М. Власенка, О.С. Сидоровича, а також монографію В.М. Половця [4; 16;19].

Споживчі товариства з'являються на Ніжинщині в перші роки ХХ ст. Подібна тенденція є характерною для всієї Чернігівщини, де більш-менш сприятливі умови для розвитку споживчої кооперації з'явилися після 1897 р., коли було запроваджено т.зв.

зразковий статут. Завдяки цьому документу дещо спростилася надто забюрократизована процедура відкриття споживчого товариства. Проте, це був лише суб'єктивний чинник. Справжні передумови полягали в економічній площині. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витісняють натуральний обмін. Пожвавлюється економічна ситуація. В 70-х – 90-х роках XIX ст. активно будуються залізниці. Упродовж 1892-1901 років було збудовано в 2,5 рази більше залізничних колій, аніж за попереднє десятиріччя і майже в стільки ж разів більше, ніж за наступне [11, с. 52]. Наприклад, на Чернігівщині в цей період були збудовані залізничні лінії: Київ-Конотоп (1868), Терехівка-Бахмач (1873), Бахмач-Дмитрівка (1874), Красний Ріг-Злинка (1887), Конотоп-Пирогівка (1893), Чернігів-Ічня (1895), Заруцький-Середня Буда (1895) [26, с. 598]. Іншою причиною появи споживчих товариств було зростання цін на товари широкого вжитку в останні роки XIX ст. Крамарі, які захопили торгівлю в тому чи іншому селі підвищують ціни в деяких випадках майже вдвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяють віддаленість і замкненість більшості сіл через недосконалість транспортної системи, що викликало труднощі у зв'язку з містом як торговим центром. Новозбудованих залізниць усе-одно не вистачало. Крамарі не тільки завищували ціни в сільських крамницях, але в багатьох випадках економічно поневолювали селян. Для цього торгівці використовували систему товарного кредиту. В деяких випадках крамарі брали із селян векселі на певну суму, і якщо селянин почне купувати в іншого крамаря чи деінде, то перший, не дивлячись на повну або часткову сплату боргу, подавав позов на всю суму векселя [14, с. 147]. Зростанню цін сприяв також голод, дві хвилі якого прокотилися Російською імперією в 1891 і 1897 роках [2, с. 53], а також економічна криза, яка виразилася у спаді промислового виробництва і яка почалася восени 1899 р. та сягнула свого апогею в 1901-1902 роках [6, с. 61]. Ціни на жито в 1891 р. піднялися на 60,5 %, в 1892 – на 48,5 % [15, с. 9]. У відсотках до середнього рівня цін 1890-1899 років на найважливіші ринкові вироби вони зросли в 1905 р. на 16,4 % [1, с. 73]. А.В. Меркулов вважав, що причиною пожвавлення споживчої кооперації була хвиля суспільного підйому 1890-х років, а голод слугував лише зовнішнім поштовхом до пробудження суспільної енергії, бо інтелігенція не могла спокійно спостерігати за картинами народних бідувань, усвідомлюючи, що народ потребує допомоги, в т.ч. і через створення кооперативів [10, с. 50]. Тим не менше, дорожнеча була додатковим стимулом до створення споживчого кооперативу. І там, де споживча крамниця з'являлася, ціни у крамарів знижувалися. Так, у Новгород-Сіверському після відкриття в 1894 р. споживчого товариства знизилися ціни на ряд товарів широкого вжитку в середньому на 24 % [підраховано за: 13, с. 201].

Перше споживче товариство на Ніжинщині, за даними В. Сап'юккіна, розпочало діяльність 23 травня 1899 р. в с. Галиця на основі згаданого “зразкового статуту”. Наступного року споживче товариство з'явилося, власне, в Ніжині. До 1910 р. в Ніжинському повіті нараховувалося вже 8 споживчих кооперативів. Окрім згаданих Галицького і Ніжинського товариств існували Вересоцьке (1900), Володьководівське (1905), Дроздовське (1904), товариство при Носковсько-Козарському цукровому заводі (1904), Смолянське (1909) та Стодольське (1907) [18]. Загалом, це були звичайні

сільські споживчі товариства з невеликим пайовим капіталом, які прагнули зменшити споживчі видатки своїх членів. Так, у Галицькому споживчому товаристві пайовий капітал станом на 1910 р. складав всього 1551 руб. Щоправда, в Ніжинському, яке серед усіх названих товариств було єдиним міським і мало більшу кількість членів-пайовиків, цей капітал становив 5310 руб. Окремо варто згадати про споживче товариство при Носковсько-Козарському цукровому заводі. Його слід віднести, швидше за все, до “залежних” кооперативів, що з’являються в Російській імперії в 90-х роках XIX ст. Це кооперативи, які створюються за ініціативою та під опікою підприємців, керівників і власників заводів, фабрик. Однією з причин виникнення таких робітничих кооперативів була офіційна заборона фабричної інспекції (1881) організувати т.зв. заводські крамниці, де робітники за рахунок майбутньої зарплати купували в кредит продукти часто низької якості і за завищеними цінами. Відтак, виникають псевдоспоживчі товариства робітників фабрик, заводів і залізниць за ініціативи адміністрації цих підприємств. Дуже часто керівники підприємств були членами правління і великими пайовиками таких товариств і завдяки цьому отримували значні дивіденди від власних внесків, адже відсотки з прибутку тут розподілялися майже виключно за пайовими внесками. Стосовно самих фабрик і заводів, то влаштування споживчих товариств було дійсно необхідне для забезпечення працівників, які проводили на підприємстві значну частину часу, продовольчими товарами, особливо після заборони заводських крамниць. Керівництво ж підприємств, утримуючи частину зарплатні робітників, на яку вони купували в кредит товари в споживчій крамниці, мали можливість, не повертаючи відразу в споживче товариство ці утримані гроші, пускати їх в обіг у власних інтересах. Як писав С.Н. Прокопович, споживче товариство за таких умов стає однією із фабричних установ – відділом контори, яка віддає заробітну плату не грошима, а продуктами [17, с. 331]. Звичайно ж, адміністрація підприємств, від якої такі товариства повністю залежали і від яких вони мали прибуток, надавала цим кооперативам певну допомогу у вигляді безкоштовних приміщень для торгівлі, пільгових кредитів тощо. Таким чином, ці товариства не відчували браку обігових коштів і, зважаючи на їхній характер, розвивалися стабільно, маючи великі прибутки.

У зазначений період споживчі товариства Ніжинського повіту викликають зацікавлення в поліцейських установах. Так, начальник чернігівського губернського жандармського управління відправляє до ніжинського поліцмейстера офіційне відношення з проханням надати відомості про діяльність споживчих товариств повіту, а також – установити за ними негласний нагляд [25, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 77]. Таке відношення влади до кооперації було викликане звичними підозрами російського уряду в можливих “революційних ухилах” будь-якої самоврядної чи громадської організації.

Загалом, діяльність споживчих товариств на Ніжинщині до 1914 р. не відзначилася чимось примітним як у якісних, так і в кількісних показниках. Проте, з початком Першої світової війни в розвитку споживчої кооперації регіону відбулися кардинальні зміни. Від початку війни вся Російська імперія – Лівобережна Україна в тому числі – відчула на собі економічні негаразди, пов’язані з воєнним часом. У першу чергу – це відсутність у період жнив (війна ж бо почалася в липні) багатьох робочих рук через

мобілізацію молодих чоловіків. По-друге, населення зіткнулося з дефіцитом, часто – і відсутністю багатьох товарів масового споживання. Причиною тому був не тільки панічний попит на більшість товарів (люди почали скуповувати найнеобхідніше, піддавшись панічним настроям), але й через перебої в залізничних перевезеннях. У цих екстремальних умовах споживчі кооперативи були в кращому становищі за інші форми кооперативного руху (кредитну і виробничу кооперацію). Справа в тому, що в даний час спостерігалася велика купівельна активність населення; товари на полицях споживчих крамниць не залежувалися.

Сприяло цьому, крім психологічного фактору (панічні настрої), ще й наявність на руках у населення значної грошової маси. Причин появи готівки в населення на початку Першої світової війни було декілька. По-перше, дуже багато людей, які були членами кредитних кооперативів, запанікувавши, одразу кинулися брати позички в цих установах. Цим вони унеможливили роботу кредитних кооперативів, поставивши їх під загрозу фінансового краху. На допомогу прийшов Державний банк, який розпочав видачу короткострокових позичок для кредитних кооперативів. По-друге, вільні кошти з'явилися в населення через сплату державою високих грошових пайків сім'ям мобілізованих до армії. Більше того, в деяких родинах були призвані до армії декілька чоловіків. І нарешті, третє джерело вільних коштів з'явилося зовсім несподівано. З початком війни держава припинила виробляти горілку, зберігши, водночас, державну монополію на її виробництво. Тож, опосередковано було введено "сухий закон" і з полиць магазинів зникла горілочана продукція. Все це в поєднанні – продовольча скрута і наявність вільних коштів у населення – притягували до споживчої кооперації все більше населення. За влучним виразом дописувачів кооперативної преси, споживчі товариства після початку війни почали рости, як "гриби після дощу". Так, якщо в 1913 р. в Ніжинському повіті нараховувалося 17 споживчих товариств, то в 1915 р. їх було вже 39, у 1916 р. – 61, а в другій половині 1917 р. – 98 кооперативів [3, ф. 6334, оп. 1, спр. 15, арк. 46.].

Розуміючи затребуваність споживчих товариств у той час, повітові та губернські земства починають допомагати споживчій кооперації. Це була як фінансова, так і інструкторсько-методична допомога. Так, Ніжинське повітове земство створило у своїй структурі посаду інструктора з кооперації [5, ф. 145, оп. 2, спр. 910, арк. 1]. Такі ж посади наприкінці 1915 р. в Чернігівській губернії були створені, крім Ніжинської, при Чернігівській, Остерській, Козелецькій, Городнянській, Сосницькій, Конотопській і Новозибківській повітовій управах [21, с. 5-9].

Характерною особливістю діяльності споживчих кооперативів під час Першої світової війни була їхня тісна співпраця з іншими галузями кооперативного руху, в першу чергу, з кредитною і виробничою кооперацією [20, с. 179]. Справа в тому, що умови воєнного часу вимагали від кооперативів надзвичайної мобільності і наявності значних оборотних коштів для швидкої закупки великих партій товару в умовах дефіциту і конкуренції з боку приватних торговців і оптовиків. За таких умов особливо вигідною була співпраця кредитних і споживчих кооперативних товариств. Переваги такої співпраці обґрунтовували економісти і теоретики кооперації на сторінках преси:

“У цій хвилі споживчого кооперативного будівництва з метою додання сили споживчій кооперації, повинна взяти найбільшу участь і кредитна кооперація, як багатша коштами” [цит. за: 24, с. 340]. В цілому, під час Першої світової війни кредитні товариства стали більш активніше підтримувати споживчі кооперативи як у фінансовому відношенні, так і в плані створення спільних об’єднань. Таке спільне об’єднання було створене і на Ніжинщині – одне з перших на Чернігівщині. У червні 1915 р., було утворене Ніжинське товариство кооперативів, до складу якого увійшли тридцять два сільських кооперативи (кредитні, споживчі, сільськогосподарські). Попередня нарада представників кооперативних установ Ніжинського повіту, на якій обговорювалося питання про створення кооперативного об’єднання відбулася ще 15-16 грудня 1914 р. [12, с. 789.]. Новостворене товариство взяло кредит у Ніжинській земській касі дрібного кредиту, у Володьково-Дівицькому кредитному товаристві та у Вересоцькому товаристві. Посередницька робота товариства почалася з організації збуту цибулі. Її було закуплено 20 пудів: 10 пудів для потреб армії і 10 – для департаменту землеробства [16, с. 57]. Також це товариство займалося поставками земленосних мішків, заготовлею сала – все це на замовлення воєнного інтендантства. Здійснювався також збут столових буряків, жита і гречки. Правління Ніжинського товариства запропонувало вести не тільки закупівлю полотна і пошиття мішків, але й організацію в повіті прядіння і ткання полотна відповідних розмірів і якості [16, с. 58]. Це товариство займалося також посередницькими операціями із закупівлі й збуту вики. Ця культура збувалася в Московську губернію та Сурожському повітовому земству [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 6-7]. Закуповувати товариство намагалося у безпосереднього виробника. Тютюн закуповували на Прилуцькій фабриці, а цукор – Носівському цукровому заводі [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 3]. Також Ніжинським товариством була організована закупка 25 тис. пудів сіна через ряд товариств Ніжинського повіту на замовлення повітової управи і на кошти, взяті в кредит у повітській земській касі дрібного кредиту [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. 100 пудів буряку було закуплено на замовлення військового начальника Чернігівської губернії [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 7].

Не цуралося Ніжинське кооперативне об’єднання і благодійної діяльності. В серпні 1915 р. центральні кооперативні установи звернулися до правління кооперативів на місцях із проханням надати допомогу біженцям, які мали скруту, потребували притулку, а немало з них також мали нагальну потребу в роботі. Вірні високим кооперативним ідеалам гуманізму і взаємодопомоги, місцеві товариства повідомляли до центральних спілок скільки біженців, одиноких, сімейних, сільських або міських можна розмістити в регіоні даного кооперативу, в т.ч. скільки з них кооператив зміг би розмістити безкоштовно, а скільки з доплатою і якою саме; інформували, яку можуть надати роботу тощо. Так, у Ніжині за кошти згаданого товариства були організовані продуктові пункти та пункти закупівлі вівса і сіна для біженців. У січні-лютому 1916 р. на останніх засіданнях Ніжинського товариства вирішувалися питання, пов’язані із закриттям губернською адміністрацією цього товариства. Всю бакалійну торгівлю було вирішено передати Ніжинському повітовому земству за умови тимчасового користування до створення спілкової кооперативної організації в повіті, після виник-

нення якої ця торгівля повинна бути передана саме їй. Пай товариства в Московській спілці споживчих товариств було вирішено передати Ніжинському споживчому товариству [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 11-12].

Подібні “змішані” кооперативні спілки в Чернігівській губернії, крім Ніжина, існували також у Кролеві та Чернігові, які – разом із ніжинським – були ліквідовані за розпорядженням губернської адміністрації наприкінці 1915 р. як товариства, організація яких не передбачена законом [9, с. 154]. Свавільні дії влади призвели, навіть, до того, що за поданням депутата Д.Д. Сторлачанова, Державна дума прийняла “спешний запит” до міністра внутрішніх справ і міністра юстиції, щодо переслідування чернігівською адміністрацією кооперативних організацій [7, с. 696]. Чернігівське земське губернське зібрання, в свою чергу, прийняло постанову клопотатися про безпешкодний дозвіл об’єднань кооперативів [23, с. 287].

Таким чином, передова громадськість ясно розуміла позитивне значення кооперації, в т.ч. й споживчої, в умовах воєнного часу. До того ж князь Кекуатов у своїй статті довів повну юридичну безграмотність у діях чернігівської адміністрації під час ліквідації цих трьох товариств [7, с. 696-717]. Потреба в розвитку споживчої кооперації в умовах Першої світової війни була настільки очевидною, що Ніжинське повітове земство 7-13 березня 1917 р. влаштувало курси з рахівництва у споживчих крамницях для представників споживчих товариств повіту [8, с. 8].

Наступний етап розвитку споживчої кооперації на території Ніжинського повіту – як регіону загалом – пов’язаний із революційними подіями в Російській імперії, які надали новий імпульс для розвитку вказаного виду кооперування. Ключовою подією в цьому аспекті було ухвалення 20 березня 1917 р. Тимчасовим урядом кооперативного закону, що надав споживчій кооперації більше можливостей для самостійного розвитку. Основна суть цього закону полягала у змінненні дозвільного порядку заснування споживчих товариств на явочний, що спричинило в другій половині 1917 р. різке зростання їх кількості, в Ніжинському повіті зокрема. Впровадження у життя кооперативного закону та подальші революційні події настільки змінили соціально-економічні умови, що розвиток споживчої кооперації в 1917-1920 роках або в період непу може виступати окремим предметом дослідження, який у межі даної статті не вкладається.

Насамкінець слід зазначити, що розвиток споживчої кооперації в Ніжинському повіті на початку ХХ ст. відбувався у руслі загальноукраїнських показників. Відтак, перспективу подальшого дослідження даної тематики вбачається у хронологічному розширенні предмету вивчення.

-
1. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів. – Львів, 1996. – 383 с.
  2. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації, ч. 1, (дорадянська доба). – Катеринослав, 1925.
  3. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині.
  4. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (2-га пол. ХІХ ст. – поч. ХХ): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1998. – 232 с.
  5. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 910, арк. 1.

6. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – 340 с.
7. Кекуатов К. князь. Свобода союзов // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 15-16. – С. 696-712.
8. Курсы по счетоводству потребительных обществ // Черниговская земская газета. – 1917. – №15. – С.8.
9. М. Заккрытие Нежинского товарищества кооперативов // Южный кооператор. – 1916. – № 5. – С. 154.
10. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Харьков, 1919. – 112 с.
11. Меркулова А.С. История потребительской кооперации (Учеб.пособие для кооп.учеб.заведений). – М., 1970. – 87 с.
12. Народа кооперативів Ніжинського повіту // Муравейник-Комашня. – 1914. – № 47. – С. 789.
13. Обзор положения и деятельности Потребительных обществ в России по данным за 1897 г. / Сост. Н.А. Рейтлингер. – СПб., 1898.
14. Озеров И.Х. Общества потребителей. – СПб., 1900. – 327 с.
15. Подольский И.М. Рост кооперативных учреждений в России. – СПб., 1912. – 23 с.
16. Половец В.М. Кооперативный рух на Лівобережній Україні (1861-1917). – Чернігів, 1996. – 204 с.
17. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России: его теория практика. – М., 1913. – 456 с.
18. Сапелкин В. Потребительныя и сельско-хозяйственныя общества Российской империи. – СПб., 1910. – 548 с.
19. Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 206 с.
20. Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2004. – Випуск спеціальний. – С. 163-172.
21. Силенко А. З кооперативної практики // Хлібороб. – 1911. – № 14. – С.906-908.
22. Счетоводно-кооперативные курсы // Черниговская земская газета. – 1917. – №5. – С.3.
23. Хототайства о союзах // Муравейник-Комашня. – 1915. – № 9. – С. 287.
24. Хотовицкий М. Потребитель // Муравейник. – 1916. – № 21-22. – С.340.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1439, оп. 1, од.зб. 1065, арк. 54, 66, 75, 78. – (Список существующих в Остерском уезде кооперативных учреждений).
26. Энциклопедия Брокгауза-Эфрона. – Т. 38 – СПб., 1903. – С. 590-599.

Вул. 1-а Ліцейська (нині – Леніна) в місці перетину з вул. Судейською (сучасна Гребінки). Ліворуч приватна одно- та двоповерхова житлова забудова. Праворуч: на тлі – купецький будинок кінця XVIII ст. (“будинок Чернова”), на передньому плані – паркан садиби поміщика Г. Макарова (зараз тут спортзал школи № 1 та вечірня школа). Фото початку XX ст.

ПАМ'ЯТКИ

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження церковних коштовностей в 20-30 роки ХХ ст.

Одним із суттєвих джерел утворення музейних колекцій впродовж 20-х років ХХ ст. були вилучені з церков і монастирів культові речі. В даному дослідженні розглянуті законодавчі акти, події, факти, які відбувалися в 1921-1931 роках і які стосуються політики партійно-державного керівництва щодо церкви і, зокрема, долі культового майна. Це спроба дослідити еволюцію цих відносин, визначити місце та роль місцевих краєзнавчих музеїв у цих відносинах і справі охорони та збереження церковної старовини.

22 січня 1919 р. побачив світ Декрет РНК Української РСР про відокремлення церкви від держави. Згодом, 1 квітня того-таки року з'явився наступний Декрет "Про передачу історичних і мистецьких коштовностей у розпорядження Народного Комісаріату Освіти" [1]. Згідно з цих документів, усе церковне майно проголошувалося народною власністю, речі художньо-історичної цінності визнавалися такими, що перебувають під охороною й наглядом НКО; молитовні будівлі та культові речі заносилися до спеціальних реєстрів, а потім передавалися релігійним громадам під їх відповідальність. У травні 1921 р. газета "Вісник" оприлюднила інструкцію Народного Комісаріату Юстиції "О применении законно-положений об отделении церкви от государства и школы от церкви": "Вскрытие мощей равным образом не может быть признано стеснением или ограничением в делах веры, как являющееся разоблачением векового обмана. После вскрытия раки передаются в местные музеи в отделы церковной старины. У служителей культа отобрать печати и официальные документы, воспользуются ими пользоваться впредь. Местный исполком обязывает представителей церкви предоставить в 3-х экземплярах инвентарную опись имущества, предназначенных для богослужбных и обрядовых целей. По этой описи имущество поступает в ведение Совета рабочих и крестьянских депутатов и передается им с одним экземпляром описи в

бесплатное пользование всем тем местным жителям соответствующей религии, которые желают взять в пользование имущество. Второй экземпляр с распиской на нем получателей хранит у себя Совет рабочих и крестьянских депутатов, третий пересылается в НКО. Число получателей церковного имущества ограничивается 20-ю членами. Принявшие имущество обязуются хранить его, как доверенное им народное достояние” [2]. Ймовірно, поява такого документу була викликана хвилею обурення представників духовенства та віруючих із приводу брутальних дій влади відносно церковних святинь, зокрема, розкриттям святих мощів. Газета “Известия” Чернігівського губернського виконкому надрукувала замітку “Борьба с темнотой”, де оприлюднила акт огляду мощів Феодосія Углицького, підписаний прозектором московського Лефортовського моргу Семеновським, археологом професором Макаренком і професором хімії Прилежаєвим [3].

Утілювати в життя положення декретів, як зазвичай, розпочали з центру, а на початку 20-х років до цієї справи долучилася і провінція. Повітові виконкоми приймають постанови, згідно з яких церковне майно (храми, монастирі, костьоли, синагоги та молитовні будинки з їх інвентарем) вважається народним надбанням, представники релігійних культів зобов’язані у присутності представників місцевої влади скласти опис майна в 3-х примірниках [4].

Опис церковних коштовностей було першим етапом у справі відокремлення церкви від держави. До опису входили не всі культові речі, а лише такі, що мали художньо-історичну цінність. Крім представників місцевої влади, під час складання подібних реєстрів були присутніми музейні працівники, як представники науково-просвітніх закладів системи НКО. До них зверталися як до фахівців, котрі могли визначити художню вартість того чи іншого предмету. Співробітники Чернігівського крайового музею та місцевих музеїв брали на облік культові речі особливої художньо-історичної вартості, вносячи їх до “Книги обліку позамузейних пам’яток”, а потім контролювали їх збереженість [5].

Перехід до нової економічної політики, проголошеної в березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б), спричинив, на думку декого з більшовицьких керівників держави, посилення буржуазного впливу на трудящих у зв’язку зі збільшенням капіталістичного елементу в нових економічних умовах. До розряду ідейних прибічників реставрації капіталізму потрапляє нова буржуазія, заможне селянство, а також духовенство. Звинувачення останнього в контрреволюційній пропаганді, у використанні “Слова Божого для подальшого духовного одурманення та відколювання народної маси від Радянської влади” призвело до того, що влада вдалася до відкритої націоналізації церковного й монастирського майна.

За Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВЦВК) від 27 грудня 1921 р. “Про цінності, що знаходяться у церквах і монастирях”, майно історико-художнього значення переходило у розпорядження відділу у справах музеїв НКО [6]. Це означало, що особливо цінні культові речі мали потрапити до музейних колекцій. Згаданий декрет доповнив наступний від 22 лютого 1922 р. “Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться в користуванні груп віруючих” [7]. Влада розуміла, що знайде небагато однодумців у цій справі, відтак, у декреті зазначалося: “Провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей, в особен-

ности, самых богатых лавр, монастырей и церквей должно быть проведено с беспощадной решительностью, безусловно ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать” [8]. Губернське партійне керівництво надсилає циркулярні листи на місця з практичними порадами, як треба готувати населення до позитивного сприйняття їх подальших дій. Показовим є лист секретаря губкому в м. Городню: “Изъятие церковных ценностей в пользу государства возможно будет сделать после соответствующей подготовительной работы. Поэтому агитпроп губкома предлагает вам по получении сего устроить собрания, совещания, заседания рабочих, крестьян и красноармейцев. На каждом таком собрании обязательно выносить положительную резолюцию о сдаче церковных ценностей в пользу государства. Старайтесь духовенство привлекать к выступлениям в пользу голодающих. Нужно поставить себе задачу втянуть в это собрание всех беспартийных” [9]. Але попри всю попередню підготовку громадської думки, влада не отримала схвальну оцінку своїм діям. Віруючі запропонували владі компромісний шлях, але він не відповідав меті, яку поставили перед собою правлячі кола. Відповіддю на цю пропозицію був циркулярний лист із Москви за підписом М.І. Калініна, В.М. Молотова та С.В. Косіора, де зазначалося: “Во многих местах изъятие приостановлено вследствие предложения стороны верующих выкупить церковные ценности. Неполное изъятие будет рассматриваться как нерадение местных комиссий упарткома и уисполкома. Ходатайства об оставлении части ценностей приостанавливают изъятие. 26 апреля 1922 г.” [10]. За процесом вилучення спостерігали на місцях уповноважені губернського чека, вони ж повинні були доповідати що два тижні про результати голові свого відомства [11].

Про масштаби та швидкість, з якою проводилася ця компанія, свідчить стаття “Духовенство и изъятие церковных ценностей на Черниговщине”, надрукована в липневому номері газети “Красное знамя”. У статті підсумовувалося: “... работа по изъятию церковных ценностей на Черниговщине почти закончена, большая часть ценностей отправлена в Москву. Работа началась в конце марта, в уездах немного позже. Прошла удовлетворительно, хотя и были небольшие протесты со стороны сельского населения. В Мене избил члена комиссии, в Нежине за сокрытие ценностей осудили монахиню. В Глуховском уезде в с. Уздица священник звонил в колокола, чтобы собрать народ и препятствовать изъятию ценностей. Настоятель И[оанно-]Богословской церкви из Нежина был осужден за сокрытие ценностей. Изъято по уездам: Городнянский – золота – 7 золотников, 94 доли; серебра – 4 пуда, 17 фунтов, 73 золотника. Соницкий уезд – золота – 48 долей, серебра – 19 пудов, 5 фунтов. Нежинский уезд – золота – 39 золотников, 48 долей; бриллиантов – 5 каратов; алмазов – 5 каратов; жемчуга – 1фунт и 1 митра. Новгород-Северский уезд – золота – 15 золотников, 14 долей; жемчуга – 11 золотников, 36 долей; 1 митра; серебра – 19 пудов, 32 фунта, 84 золотника. Конопотский уезд – золота – 4 золотника, 66 долей; серебра – 11 пудов, 23 фунта, 62 золотника” [12]. Архіви зберегли документ – відповідь Ніжинського окружного фінансового відділу на запит окружної політпросвіти про музейні цінності, які були вилучені з ніжинських церков і вивезені за межі України. “Из Благовещенского муж-

ского монастыря: митра чернобархатная, оцененная в 1000 рублей, архиерейский жезл, две серебряные ложечки, большой серебряный крест с дарохранительницей и вызолоченным распятием; из Рождественского мужского монастыря: три позолоченных серебряных ложечки, архимандритский жезл деревянный в серебряной оправе с изображением двух драконов, серебряная дарохранительница; из Собора Николаевского: три напрестольных серебряных креста 1789 года (высшей ценности); из Греческой церкви: две серебряных чаши с гравюрами 1792 года, крест кипарисовый в серебряной оправе, позолоченная серебряная чаша 17 ст., дарохранительница 17 ст., два серебряных сосуда для даров, четыре пряжки от поясов, серебряные пряжки с эмблемами, старинное серебряное блюдо, паникадило серебряное и 11 серебряных лампад” [13].

Розпорядженням Чернігівського губвиконкому від 17 квітня 1923 р. до складу губернських і повітових ліквідаційних комісій були допущені представники народної освіти “с правом бесплатного отобрания имущества ликвидируемых храмов и монастырей, имеющих историческое и художественное значение” [14]. Музейні працівники, краєзнавці вважали своїм завданням, професійним обов’язком участь в роботі таких комісій [15]. Вилучене церковне майно акумулювалося на складах Державного сховища (Гохрану) НКВС у Москві. Влітку 1922 р. туди були допущені представники Укрголовмузею, які склали опис (на 43 аркушах) музейних предметів із числа церковних коштовностей, що там зберігалися. Метою цієї роботи було повернення в Україну частини культового майна задля поповнення музейних колекцій. 783 предмети з цього реєстру були вилучені з церков і монастирів міста Чернігова та губернії [16].

У квітні 1923 р. відділ НКВС, що займався справою відокремлення церкви від держави, надсилав губернським, повітовим і районним виконкомом пояснювальну записку, де вказувалося: “Ликвидком должен зорко следить за показанными в описи предметами, составляя новый список предметов государственных, исторических и музейных, имея ввиду, что главная ответственность за сохранность этих вещей лежит на ликвидкоме. Необходимо употребить усилие, чтобы изъять наиболее редкие экземпляры утвари и церковных книг для передачи их в губархив и музей культов” [17]. Частина націоналізованого церковного майна потрапляла до місцевих музеїв. Непоодинокими були також випадки, коли до предметів місцевої церковної старовини проявляли інтерес провідні музейні установи, надсилаючи до відповідних державних органів подібні клопотання: “Мы нижеподписавшиеся, председатель Нежинского окр админотдела Лютый, представитель Всеукраинского Социального Музея им. Артема К. Берладина и председатель общины верующих Успенской церкви г. Нежина, признали, что в церкви есть имущество музейного значения и постановили изъять его из пользования общины верующих для передачи в Социальный Музей им. Артема”* [18].

Увагу привертали не тільки вироби з дорогоцінних металів, а й церковні бібліотеки. Дирекція Всенародної бібліотеки ВУАН звернулася до Ніжинського окрадмінвідділу з клопотанням про передачу їм книг із Благовіщенського монастиря, що свого часу були подаровані обителі її фундатором Стефаном Яворським, – “ввиду того, что надлежащее научное использование старопечатных книг и рукописей возможно только в крупных научных центрах” [19].

---

* У цьому списку 26 позицій – *авт.*

Культові речі, потрапляючи до музеїв, утворювали церковні відділи або відділи культового майна. В першій половині 1920-х років на теренах тодішньої Чернігівської губернії такі відділи працювали в Конотопському (1313 експонатів), Остерському (103 експоната), Ніжинському (25 експонатів), Новгород-Сіверському (65 експонатів) музеях [20]. Іноді високохудожні речі з числа церковного майна входили до складу відділів мистецтв (наприклад, у Роменському окружному та Сумському художньо-історичному музеях) [21].

Неодмінним пунктом плану роботи місцевих музеїв у 1920-х роках було проведення обстежень споруд церков і монастирів свого регіону з метою обліку й охорони поза-музейних пам'яток. Архівні джерела вказують на особливо плідну в цьому напрямку роботу Конотопського музею в 1923-1924 роках. За час директорства М.Г. Вайнштейна силами місцевих науковців (на той час їх було двоє) були проведені обстеження церкви в с. Гірявка, де зберігалось багато речей, пов'язаних із іменем видатного українського історика та громадського діяча О.М. Лазаревського [22]. Тоді ж була обстежена (й ужиті всі можливі заходи щодо її охорони) пам'ятка архітектури XVIII ст. – Успенська церква в с. Вишеньки [23]. Зі звіту про роботу Конотопського окружного музею за 1924 р. дізнаємося, що на облік позамузейних пам'яток було взято 6 церков [24]. У 1925 р. керівником Конотопського музею стає О.Ц. Поплавський. За його директорства (до 1928 р.) була проведена значна пам'яткоохоронна робота в м. Батурині. Обстежена церква Воскресіння (усипальниця останнього гетьмана Підросійської України Кирила Розумовського) та Микола-Крупницький монастир [25].

Директор Прилуцького окружного музею В.І. Масловим здійснив 6 наукових відряджень до Густинського та Ладанського монастирів. Під час цих експедицій зроблено 133 світлини монастирських будівель [26]. У 1923 р. всі церкви м. Козелець узяті на облік Остерським окружним музеєм. Речі, що мали музейне значення були вилучені. До реєстру позамузейних пам'яток була занесена розташована у передмісті м. Остра – Старогородку т.зв. Юр'єва Божниця, яка являла собою руїни храму XII ст. з унікальними фресками. За легендами храм був збудований у добу Юрія Долгорукого. Директор музею А.Г. Розанов висловлював занепокоєння щодо збереження фресок, оскільки дах будівлі був у занедбаному стані – останній ремонт проводився аж у 80-ті роки XIX ст. коштом місцевого земства [27]. Співробітниками Роменського окружного музею спільно з представниками Товариства захисту пам'яток старовини та мистецтва (засноване в 1919 р.) були обстежені Вознесенська церква та Святодухів Собор [28].

До справи охорони позамузейних пам'яток залучалися також районні та міські музеї, колекції яких згодом поповнили фонди державних і окружних. Представниками Глухівської повітової інспектури народної освіти разом із музейниками були обстежені місцевий трійцький собор, Вознесенська та Миколаївська церкви, які мали цінні архіви [29]. На початку 1925 р. охоронні заходи проводилися на чолі із завідувачем Чернігівською губернською політосвітою В.А. Шугаєвським. Було оглянуто 6 церков м. Глухова та Успенський жіночий монастир, з XVIII ст. – своєрідний мистецький осередок гаптування. До того ж, кілька років ігуменею монастиря була Марія Магдаліна, мати гетьмана Івана Мазепи. Результатом обстеження було те, що найбільш цікаві та коштовні речі були взяті на облік. Частина з них була призначена до термінового вилучення [30].

Представниками Шосткінського ВУКОПС* та місцевого музею на початку 1920-х років проведені перші дослідження на території Гамаліївського (Харлампіїва) монастиря, заснованого ще в 1702 р. Особливу цінність об'єкту складала монастирська бібліотека й іконостас, розписаний Якимом Глинським на замовлення гетьмана Івана Скоропадського. Велике історичне та мистецьке значення мала монастирська збірка різьблених речей, порцеляни, рукописів, стародруків, ювелірних виробів, гаптів, а також лапідарій [31]. Була обстежена й узята під охорону старовинна церква у с. Паліївка Шосткінського повіту, в бібліотеці якої зберігалися рукописи, стародруки акти та метричні книги, найстаріша з котрих датована 1714 р. [32].

У 1925 р. керівництво країни проголошує курс на побудову потужної індустріальної держави. У зв'язку з нестачею коштів на виконання такого складного завдання РНК СРСР та УВВ у липні 1926 р. приймають постанову “Положення про комісію з утворення спеціального фонду фінансування металургії”. Згідно з постановою все культове майно з міді, польського срібла, бронзи й інших кольорових металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходяться в закритих молитовних будинках або в таких, що закриваються, слід було безкоштовно здавати до “комцетфонду”. З метою проведення цієї компанії, НКВС в липні 1928 р. пропонує окрадмінвідділам негайно розпочати роботу з виявлення вище зазначеного майна, визначивши його кількість та вагу. Відомості необхідно було надіслати до органів НКВС до 1 вересня [33]. Культові речі з дорогоцінних металів передаються до державних сховищ НКВС, звідти до “Рудметторгу”; в разі, якщо вони не мають історичної та художньої цінності – то до Московського утильзаводу № 1 [34]. Означені речі вилучалися не тільки із закритих церков і монастирів, ревізії підлягало й культове майно діючих храмів. Наприклад, у 1928 р. директором Прилуцького окружного музею В.І. Масловим було передано до “комцетфонду” 6,75 кг виробів із кольорових металів [35].

1929 рік стає початком нового етапу в розвитку відносин між державою та церквою. У січні ЦК ВКП(б) затверджує Постанову “Про міри посилення антирелігійної роботи” [36]. Постанова наказує НКО УСРР змінити курс безрелігійного виховання на антирелігійну пропаганду, зміцнити мережу антирелігійних музеїв, хат-читалень, народних домів, бібліотек. Цей документ викликав чергову хвилю нищення й розпродажу церковного майна; не обминула вона і музеї, що призвело до значного скорочення кількості експонатів у відділах церковної старовини. НКВС надсилає лист до всіх державних і окружних музеїв НКО УСРР “Про перегляд фондів кольорових металів”. Рада Праці і Оборони СРСР зобов'язала здавати Московському утильзаводу № 1, що знаходився у віданні господарського відділу ДПУ, позолочені речі, що не мали історичної чи художньої вартості: “Пропонуємо музеям у місячний термін переглянути фонди і надіслати речі на завод, складаючи акт у 3-х примірниках. Крім речей рухомого характеру перевозці підлягають іконостаси, бані культових будинків, які позолочені щирим золотом” [37]. Наприклад, Роменським окружним музеєм у 1930 р. було передано до “Рудметторгу” мідні та латунні речі в кількості 144 предмети (переважно з числа культового майна), 15 церковних дзвонів загальною вагою 6500 кг, різних виробів із металу – 420 кг [38]. Керівництво Прилуцького музею на наступну

---

* Всеукраїнський комітет по охороні пам'ятників історії і старовини.

пропозицію переглянути фонд речей із кольорових металів, відповідало, що з часу останньої передачі експонатів у 1928 р., ніякі речі, що перебувають в музеї, не втратили свого історико-художнього значення [39]. Незважаючи на уривчастість архівних відомостей такого характеру, можна припустити, що вилучення експонатів із кольорових металів мало значні масштаби, оскільки рішення центральних органів влади за умов існування тоталітарної держави, не підлягали обговоренню. Місцева преса рясніла об'явами на кшталт: “Громада села Березанки більшістю голосів ухвалила зняти дзвони з церкви та передати державі, а кошти повернути на підвищення врожайності” [40]. Водночас, крайові інспектури охорони пам'яток разом із музейниками наполегливо працювали над тим, аби жоден із дзвонів не був відправлений до плавильних печей без погодження з місцевими музеями. “За відомостями Київської крайової інспектури охорони пам'яток в Ніжинській окрузі мають зняти низку дзвонів. Оскільки серед них є такі, що мають велике художнє значення та характерні риси для історії ливарництва на Україні, інспектура просить окружний виконавчий комітет проводити передачу дзвонів до “Рудметторгу” з погодженням інспектури та Ніжинського окружного музею. Кожен дзвін має бути описаним за зразком, що його надіслано до музею. Дзвони, що мають за висновком музею особливе значення та своєрідне устаткування, інспектура просить, як зразки, залишати на місцях” [41].

Загалом, завдяки активній охоронній діяльності музейних працівників і краєзнавців була врятована значна кількість безцінних речей із числа церковної старовини. Позаяк, пам'яткоохоронне законодавство того часу залишалося недосконалим, у розмовах про збереження того чи іншого предмету, надання йому статусу музейного експонату, доводилося апелювати до свідомості та розуміння партійних і радянських керівників культурною справою. Успіх такої роботи найчастіше залежав від особистого авторитету музейного працівника, який відстоював перед посадовцем долю історичного раритету.

Розглянуте десятиліття (1921-1931 роки) дає змогу прослідкувати еволюцію відносин між державою та церквою в частині визначення долі церковного майна. Першим кроком у справі відокремлення церкви від держави був облік найбільш коштовного церковного майна з експертною оцінкою музейників та передання його релігійним громадам у користування та збереження. Наступним кроком влади було вилучення церковних цінностей у віруючих, із лавр, монастирів і церков за участю співробітників музеїв із визначенням історико-художньої цінності речей державного та музейного значення. Збір коштів на розбудову індустріальної держави призвів до нищення значної кількості культових речей. Ревізія ж музейних колекцій із кольорових металів призвела до змін у якісному та кількісному складі експонатів церковних відділів. Кінець 1920-х років ознаменувався масовим закриттям культових установ. У 1929 р. з 1108 церков на Чернігівщині, діючими залишилися лише 50 [42]. Скорочення кількості діючих храмів значно активізував діяльність місцевих музеїв із охорони позамузейних об'єктів культового характеру. Беручи активну участь в роботі ліквідаційних комісій, музейними працівниками була врятована значна кількість високохудожніх речей із числа культового майна.

1. Збірник узаконень УРСР. – 1919. – Ч. 34. – С. 395.
2. Вісник. – 1921. – 30 травня. – С. 11-15.
3. Известия. – 1921. – 21 марта (№ 60).
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-61, оп. 1, спр. 552, арк. 7.
5. Там само, спр. 889, арк. 121; спр. 1189, арк. 39.
6. Сборник уложений РСФСР. – 1922. – № 19. – С. 215.
7. Известия ВЦИК. – 1922. – 22 февраля (№ 46).
8. Ленин В.И. Письмо Молотову В. для членов Политбюро ЦК РКП (б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4 (303). – С. 193.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-8477, оп. 3, спр. 88, арк. 1.
10. Там само, ф. П-8477, оп. 3, спр. 77, арк. 8.
11. Там само, арк. 4.
12. Красное знамя. – 1922. – 9 июля (№ 152). – С. 2.
13. ВДАЧОН, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 37.
14. Там само, ф. Р-61, оп. 1, спр. 709, арк. 17.
15. Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 15, арк. 6.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ), ф. 70, од.зб. 250.
17. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 709, арк. 27.
18. Там само, спр. 900, арк. 53.
19. Там само, спр. 774, арк. 75.
20. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017, арк. 44; ф. Р-600, оп. 1, спр. 796, арк. 3; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 289; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1747, арк. 57.
21. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 9.
22. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1751, арк. 58.
23. Там само, спр. 1850, арк. 9.
24. Там само, спр. 2017, арк. 44.
25. ДАСО, ф. Р-4653, оп. 3, спр. 31, арк. 94; Побожій С.І. “Необхідно пожертвувати... чесно”. Про трагічну долю музейного працівника // З історії українського мистецтвознавства: Збірник статей. – Суми, 2005. – С. 147.
26. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 75.
27. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 666, арк. 28.
28. НБУВ, ф. X, од.зб. 18091.
29. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
30. Там само, спр. 1850, арк. 11.
31. Вечерський В. Монастирі Сумщини – осередки мистецького життя // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 35.
32. ДАЧО. – Ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
33. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1148, арк. 22.
34. Там само, спр. 122, арк. 60.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 10, об.зб. 533, арк. 9.
36. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 768, арк. 2.
37. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 107.
38. Там само, арк. 70.
39. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 533, арк. 10.
40. Нове село. – 1930. – 15 січня (№ 527). – С. 2.
41. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 6093, арк. 46.
42. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 384, арк. 63.

Олександр Морозов
(Ніжин)

Маловідомий опис Ніжина 1766 року

Статистично-топографічні описи міст України другої половини XVIII – початку XIX ст. становлять надзвичайно важливий пласт історичних документів. Їх джерелознавчий потенціал важко переоцінити, оскільки вони дають відповіді на цілий спектр складних питань устрою внутрішньо міського життя населених пунктів Гетьманщини в переломну добу національної історії – від топографії та забудови до економіки й соціальної структури.

Друга половина XVIII ст. в історії Лівобережної України може бути окреслена як період остаточної інкорпорації її до складу Російської імперії та ліквідації залишків козацької автономії. Скасування урядом Катерини II інституту гетьманства в 1764 р. та запровадження т.зв. Другої Малоросійської колегії мало на меті поширення на землях Гетьманщини уніфікованої системи загальноімперського державного устрою, в т.ч. і в галузі оподаткування. Впродовж 1765-1769 років Друга Малоросійська колегія на чолі з графом П.О. Румянцевим* здійснює “Генеральний опис Малоросії” (більше відомий у історичній літературі як “Румянцевський”), що передбачав докладний перепис населення та господарств Лівобережної України. Опис охоплював 10 полків колишньої Гетьманської України та містив докладну інформацію про міста і містечки, їх географічне положення, а також топографію, інформацію про кількість дворів і чисельність населення із зазначенням майнового стану; коронні, урядові, монастирські, поміщицькі, рангові (старшинські) та козацькі маєтності. Як відомо, складання цього опису було припинено в 1769 р. у зв’язку з початком військових дій проти Туреччини. Матеріали “Генерального опису Малоросії” через пожежу в архіві Полтавської Казенної Палати, де вони зберігалися, вціліли лише частково і зберігаються нині в фондах Державного історичного архіву України в м. Києві й Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Частково збереглися матеріали описів Київського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського, Прилуцького та Лубенського полків. Фрагменти матеріалів із “Румянцевського опису” були видані О.М. Лазаревським в серії публікацій під загальною назвою “Обозрение Румянцевской описи Малороссии” в “Чернігівських губернських відомостях” (випуски за 1866-1867 та 1873-1875 роки) та М. Константиновичем у “Записках Чернігівського Статистичного Комітету”[1].

У відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігається унікальний документ, який позначений у сучасній обліковій документації архіву як “Опис міста Ніжина, його вулиць та будинків. Перепис населення по будинкам, складений 15 лютого 1766 р. в міській магістратурі” [2]. Навіть перше оглядове знайомство з рукописом дозволяє зробити висновок: перед нами копія унікального опису Ніжина, що була переписана з пошкодженого оригіналу XVIII ст. писарем Ніжинської міської думи приблиз-

---

* У російській імперській та радянській історіографії його більше згадують із подвійним прізвищем – П.О. Румянцев-Задунайський. Проте, другу частину свого прізвища він здобув за наслідками російсько-турецької війни 1768-1774 років, то ж на час укладання опису цей державний муж був поки-що просто П.О. Румянцевим.

но в другій половині XIX ст. Оригінал документу вже на час копіювання був у дуже поганому стані, про що свідчить порушений порядок сторінок опису та значні пропуски в тексті, прокоментовані переписувачем: “За ветхостию нельзя перевести”.

Опис Ніжина та перепис населення міста подано на обох сторонах 120 аркушів канцелярського паперу середини – другої половини XVIII ст. у вигляді таблиці, заголовок якої містить розділи:

1. Назва міста і містечок.
2. Які вулиці за назвами та скільки дворів і приміщень у них; із підрозділами:
  - назви вулиць та № дворів і громадських будівель;
  - кількість приміщень (житлових для господарів, людських*, комор, стаень, сараїв).
3. Хто в них мешкає.

Документ можна умовно розділити на дві нерівні частини. Перша містить загальні відомості про місто, його топографію, стан фортифікаційних укріплень Ніжинського замку; про маєтності, що належать міському магістрату (арк. 1-5), а також “Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколку времени бивают и откудова купечество с какими товарами наезжает. Так и о неделних торгах и о прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня” (арк. 2) та список представників місцевої адміністрації (“В городе гражданского правления”, арк. 6).

У другій частині документу, що містить кількісний подвірний перепис населення міста (арк. 6 зв. – 117), наведено відомості про його мешканців: “чины и имена” для шляхти й представників духовенства, а для інших оподаткованих категорій населення – вік і стан здоров’я, відповідно, для чоловічої та жіночої статі. Окремо, поза колонками таблиці, подано докладну інформацію про віросповідання, походження господарів (наприклад, “мещанин нежинской”, “козачая дочь”, “родился местечку Березной козачой син”), рід занять або спеціальність (“торгов не имеет”, “питает себя з ремесла ковалского” тощо), майновий і фінансовий стан (наприклад, “в капитале недостаточен”, “имеет сад с огородом на форштате Магерках” тощо) з позначенням суми щорічного сплачуваного ним податку. Для іногородніх мешканців Ніжина зазначено час прибуття в Ніжин.

Час створення оригіналу документу (як зазначено у “Ведомости, сколько в городе Нежине бывает ярмарков...” 15 лютого 1766) [3], наведені в описі імена представників місцевої адміністрації та характер поданої інформації дозволяє стверджувати про походження цього документу з канцелярії Ніжинського магістрату, і дійсно може бути пов’язаний із укладанням “Генерального опису Малоросії” 1765-1769 років.

Унікальність “Опису міста Ніжина...” 1766 р. полягає ще й у тому, що він є найдавнішим із-поміж інших відомих на сьогодні описово-статистичних документів другої половини XVIII ст., серед яких найбільш відомими (де Ніжину присвячені окремі розділи) є “Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы” (1783), “Черниговского наместничества топографическое описание” О.Ф. Шафонського (1786), “Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” (1787), “Описание Черниговского наместничества” (1779-1781), “Топографическое описание Малороссийской губернии 1798-1800 гг.” [4].

---

* Тобто приміщень для прислуги.

Ураховуючи – без перебільшення – виняткове значення “Опису міста Ніжина...” 1766 р., який досі в повному обсязі не був предметом ані археографічного, ні історіографічного, ні пам’яткознавчого наукового дослідження, наступним кроком у вивченні цього унікального документу має бути його введення в науковий обіг як окремої писемної пам’ятки. Зараз же пропонується його перша частина (арк. 1-6), де вміщено загальні відомості про Ніжин, його економічне й адміністративне життя.

Текст документу подається в сучасній кириличній транскрипції, але зі збереженням мови оригіналу, стилістичних, лексичних і пунктуаційних особливостей. Це, на нашу думку, дозволить більш цілісно зрозуміти документ, відчути “дух” епохи, коли українське суспільство змушене було призвичаюватися до імперського життя після тількино скасованого інституту гетьманства. Мова документу – російська, але з чисельними вкрапленнями* як канцелярської української мови XVIII ст., так і народної говірки. В квадратних дужках подано реставровані за змістом утрачені чи пропущені окремі слова й фрази; три крапкою в квадратних дужках позначено частини тексту, які прочитати не вдалося. Також збережено в загальних обрисах схему оригіналу (тобто віднайдені копії другої половини XIX ст.) документу.

**№1 – [друга половина XIX ст. (копія, оригінал: 15 лютого 1766 р.)] – м. Ніжин –
Опис м. Ніжина 1766 р. (без подвірного перепису)**

Г о р о д   Н е ж и н

Название города и местечок	Какие улицы по названиям и сколько дворов и в них покоев					
	Названия улиц и N дворов и публичному строению	Число покоев				
		жилых для хозяев	людских	амбаров	коношеш	сараяв
Главный полковой город Нежин, лежит на низком месте обнесен валом, кругом которого ров широтою семь сажень, глубиною одна сажень, которой от неприступности осипался, с четырьмя воротами, коих назва-	<u>На Киевской улице на левой руке:</u>					
	Церковь соборная во имя Святого Николая каменная старинная з двумя пределами, с правой стороны Архистратига Михаила, а с левой стороны во им трех святителей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоустого. Подле оной церкви в той же ограде церковь старинная каменная во имя великомученицы Варвары без пределов [8].					
	Шпиталь для содержания неимущих деревянная старая	–	1	–	–	–
	Школа для обучения малолетних деревянная старая, учеников содержит той же церкви дьячок	–	1	–	–	–
	Духовное правление деревянное старое	1	1	–	–	–

* Таких вкраплень, а також україномовних варіантів у написанні певних російських фонем настільки багато, що можна говорити не про *україномовні вкраплення*, а про *змішану російсько-українську форму* написання документу.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

<p>ния: 1-е Московские 2-е Черниговские (за ветхостию нельзя перевести) [5] ... от города одна верста, в которой никакой реки не впадает, а стоит кругла в окруж- ности одного одна верста, которое принадлежит до нежинского ма- гистрата; с третьей стороны пахатніе поля и других рек или речек близ города Нежина нет и около одной реки побольшей части болотные места [6]; в горо- де по улицам скату никакого не имеет. На глав- ной улице от Московских во- рот [мост] дере- вянной новой. С четвертой сто- роны по Москов- ской х Киеву до- роге близ Мос- ковских ворот влевую руку За- мок, сделанной по Вобанову манеру с фасама и фи- лингами и з бас- тиони и регуляр- ной около одного полиугону ров сухой в широту 15 сажень, а око- ло прочих пелио- гонов рва нет, в</p>	Близ одной полковая канцелярия деревянная, не очень старая	6	-	-	-	-	
	Близ одной погреб для кладки полковых казенных материалов, каменной, обветшалой	-	-	1	-	-	
	Изба деревянная, где содержатся по мало важным делам колодники	1	-	-	-	-	
	Острог, вокруг обнесенной дубовым полисадом, внутри деревянные старые избы, где содержатся колодники	-	2	-	-	-	
	Подле одной караульня ветхая	-	1	-	-	-	
	Двор артиллерии полковой на форштате называемом Новим Местом, на главном от Москвы до Киева тракте, где содержатся разная артиллерийския дела, ветхих погребов	-	-	2	-	-	
	Погреб в земле каменной, где содержатся разная артиллерийския припаси	-	-	1	-	-	
	Сарай ветхой деревянной, где поставлены пушки	-	-	-	-	1	
	В городе на той же улице в правую сторону магистрат деревянной старой	2	2	-	-	-	
	Изба деревянная старая для содержания колодников	-	1	-	-	-	
	<u>В Замке:</u>						
	Церковь во имя Богоявления Господня с пределом с правой стороны Тихвинской Богоматери [9]						
	Напротив одной церкви погреб каменной, принадлежащий к церкви, который за ветхостию состоит впусе						
	Двор деревянной старой, построено для прежде бывших камендантов из сумы киевской губернии	7	3	3	1	1	
	Погреб каменной для кладки артиллерийских припасов старой.						
	Гаубвахти караульной дом, в оном же прежде была и гарнизонная канцелярия деревянная старая	1	1	-	-	-	
	Для магазейна амбаров старых деревянных	-	-	3	-	-	
	Кабак государев деревянной новой	1	1	-	-	-	
	<u>По большой Московской улице</u>						
	кабак деревянной, в котором торгует великороссийской купец города Мценска Иноземцев.	5	1	2	-	-	
На той же улице по правую руку церковь во имя Живоначальныя Троицы, каменная старинная [10], при оной для обучения малолетних школа деревянная старая, кою содержит той же церкви дячок.	1	-	-	-	-		
Шпиталь деревянная старая	-	1	-	-	-		
На против одной церкви церковь Греческого брат-							

кoем вoрoтa oднe нaзивaемiе Бoгo-явлeнскиe. Чeрeз рoв мoст нa стoлбaх вceм вeтхoй, кoтoрoй Зaмoк oт нeприсмoтру вaл в нeкoтoриx мeстaх oбвaлилcя. Фoрштaт нaзивaемoe Нoвoe Мeстo тaкжe вoкруг нaчaв oт рeки Oстрa вaлoм oбвeдeнo, кoтoрoй тaкжe oт нeприсмoтрa сoвceм oсипaлcя [7].

ства старинная каменная во имя Архистратига Михаила, при оной вновь строится каменная церковь [11].					
Греческое правление каменное [12]	3	2	–	–	–
Шпиталь деревянная	–	2	–	–	–
<u>По Киевской от Москвы [по] большой улице:</u>					
на правой стороне мужской монастырь, в оном церковь каменная новая во имя Благовещения Пресвятия Богородицы з двумя престолами: с правой стороны Стретения Господня, а с левой Архидиакона Стефана. При оной же церков каменная старинная во имя святых апостол Петра и Павла [13].					
Архимандрицких покоев деревянных	5	–	1	3	1
Брацких каменных новых	–	6	–	–	–
Деревянных старых	–	2	–	–	–
На той же улице на правой стороне церковь каменная новая Иоанна Богослова без пределов [14]. При оной богадельня деревянная старая.	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На второй улице, называемой Криницкою,</u>					
Церковь старинная во имя беззребеников Кузьми и Дамиана, а при оной вновь строится церковь каменная [15].					
Богадельня деревянная новая	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк	–	1	–	–	–
По той же улице близ валу церковь каменная новая – во имя Покрова Пресвятия Богородицы; при оной же церков старая деревянная во имя царя Константина и матери его Елены [16]					
Богадельня деревянная старая	–	1	–	–	–
Школа деревянная старая для обучения малолетних, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На форштате, называемом Новом Месте:</u>					
По Московской в Киев дороги с левой сторон церков каменная новая во имя Преображения Господня [с] двумя пределами: с правой стороны Введения Богородицы, с левой стороны Тифинской Богоматери [17].					
При оной церкви шпиталь деревянная старая	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк	–	2	–	–	–
<u>А на форштате, называемом Магерки:</u>					

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Церков деревянная старая во имя Воздвижения Креста. При оной вновь строится каменная церков [18].					
Шпиталь деревянная старая.	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На форштате за Киевскими воротами, на правой стороне:</u>					
Кастіол католицькой каменной новой во имя Апостолов Петра и Павла з двумя престолами: по правую сторону Богоматери Чистоховской, а по левую сторону великомученицы Варвари [19]					
Поков для ксензов	4	2	1	–	–
<u>На Овдеевской улице</u>					
Монастир девичей, по левую сторону в оном церков деревянная новая во имя пророка Илии без пределов. При оной же делается вновь каменная [20].					
Для игуменнии поков и протчих деревянных старых и новых	–	–	–	–	–
На той же улице на правой стороне церков деревянная старая во имя Вознесения Господня [21]. При оной богаделня деревянная старая	–	1	–	–	–
Для обучения малолетних школа деревянная, кою содержит той же церкви дяк	–	1	–	–	–
В конце оной же улицы мужской монастир, называемой Красноостровской, принадлежащей к монастирю Благовещенской, в коем три церкви: 1-я каменная новая во имя великомученика Георгия; 2 – деревянная старая во имя Крестителя Иоанна; [...] [22]					
В оном же для архимандрита поков деревянных старых	3	–	–	–	–
Для братий старых	6	2	1	1	1
<u>На форштате Круницком [23]:</u>					
Церков деревянная новая во имя Великомученика Пантелимона без прыделов [24]. При оной школа для обучения малолетних деревянная, старая	–	1			
Богаделня деревянная старая					

В городе гражданского правления:

Полковая канцелярия, управляющая полку военными и полиции делами;
 Земский суд управляет всеми земскими делами;
 Магистрат имеет в ведении своем всех мещан, купечество и их торгы;

Греческое братство имеет в ведении своем всех греков купечество и их торги и промысли; Духовное правление имеет все духовенство и прилежащая к оным дела.

В Полковой канцелярии присутствуют:

Полковник Петр Разумовский [25], обозный полковой Леонтий Грановский, полковой пысарь Яков Почека.

В Полковом городском суде:

Вышепоказанный полковник Разумовский; судия полковой Василий Кулаковской, асаул полковой Яков Тарасевич, асаул полковой Николай Занкевич, хоружий полковой Петр Клешуков [26], хоружий полковой Василей Кадигроб, писарь Иван Стасевич.

В Земском суде присутствуют:

судья земский Лаврентий Селецкий, подсудок Григорий Левицкий, писарь Яков Сечкарев.

В Магистрате

Председательствующие: войт Петр Тернавиот [27], вицевойт войсковой товарищ Иван Гордиев.

Бургомистри: Яков Мироновский, Павел Хиотинский, Яков Срожинский, Иван Евфимов, Статей Грозинский, Константин Паливода.

Писарь магистратский Иван Костевич.

Райци, числом 26 человек, ис которых Василей Шумило, Игнат Шулга определены к смотрению городских обрядов и торговых весов и мер, Андрей Стоян при полиции, от пожарного случая Игнат Удовец шафером.

В Греческом братстве присутствуют судии:

Юри Фармангиев, Ралли Иванов, Николай Алексеев, Зой Минго [28], Никола Крывы, Феодосий Баладима.

В Духовном правлении:

Протопоп Иоанн Балховский [29], поп Троецкий Иоанн Данилевский, поп Покровский Иоанн Самойловский, поп Покровский Максим Илляшевич.

Полиция есть, которую наблюдает определенной от полковой Нежинской канцелярии атаман городской Семен Кустовский з городничими. А от магистрату райца Смолич, а наблюдение оной более ничем не состоит, как: о предосторожности от пожаров полковой канцелярии, також и от магистрат[у], всем принадлежащим жителем подтверждается всегда и в летние месяцы во дворах печи топить не запрещается, потому что надворных печей не имеетца, а пекут и варят жители в тех же покоях, где жительство имеют. Инструменты пожарные при канцелярии, то есть круча, вили, бочки и протчие, которое на лицо состоит: крюков железных на жердях 13, бочек ветхих 5, топоров 2. При магистрате инструментов крюков на жердях 10, вил 5 бочек на роспусках ветхих 3, деревяных 10, а во время пожару от котораго двора с ведром, или топором, или с лошадьо под бочку по сколку человек расписано и всем жителям объявлено, и расчислены все по сотням и десяткам, и во время пожару бивают по очереди от полковой канцелярии полковая старшина, а от магистрата бургомистри.

Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколку времени бивают и откудава купечество с какими товарами наезжает. Також и о неделних торгах о и прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня.

А именно в городе Нежине бывает в год ярмарков три:

- 1) Всееденской в феврале месяце;
- 2) Троецкой в июне месяце;
- 3) Покровской, октября с 1 числа.

А производятся оние разво, иногда по полторы, а по крайности по две недели. Купечество наезжает с турецкой области греки, волохи, армени; привозят кумач, бумагу красную, пряде-

ную, бумагу хлопчатую, габу, шолк, шолковий материй, пояси шолковие, и шерстяние, королки вибойки сафьянными [...], ладан, разную бакалею, вина волоские и беломорские; великороссийские купцы привозят всякие мякотные товары: китайки, шолковые материи российских фабрик, також китайские и персидские, чай, кофе, сахар, разное корение, вибойки платки бумажные и шолковые, чулки, шерстяние, шолковые и бумажные камлоты, каламайки, лена разное, бумагу пишуую, сургуч, полотно, крашенини и протчие мелочие вещи. Полские купцы привозят сукна разные немецких фабрик, штамети, каламайки, гаруси, вибойки; да полские обиватели привозят соль ступочную и гриби, из Запороги козаки и малороссийские обиватели привозят соль Кримскую и всякую рибу вялую. От Дону тамошние козаки и малороссийские обиватели привозят рибу белугу, осятрину, севружину и стерляди свежие и вялые, и простую рибу вялую, икру зернистую и парисную. А колким числом оних купцов наежает, магистрату неизвестно, потому что о приезде своем купцы в магистрату не объявляют и записок не имеются. Торгов неделних в неделе бывает два, первой в понеделок, другой в пяток, и на оние з округа на торги навозится муки пшеничные, ржание, гречание, овес, ячмень, крупы гречание, ячние, овсяние, мед серой и патока, всякие съестные харчи, вино двойное, пенное, полугарное, и всякие съестные и питейные вещи, лесные припаси, дрова, сено и уголле.

Войсковою товарищ Иван Гордиев
Бурмистр Іаков Мироновский
Бурмистр Іван Евфимов

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 339, оп. 1. арк. 1-6.
Рукопис. Копія.

1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 143-144.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 339, оп. 1, спр. 154.
3. Там само, ф. 339, оп. 1, спр. 154, арк. 2.
4. Доборовольский П. Топографическая описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поведами (рукописи 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С. 171-182; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449-486; “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петrenchенко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2 – С. 89-90; Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 51-61; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 93-97, 187-190.
5. Пропуск у тексті обумовлений пошкодженням оригіналу 1766 р. Для порівняння наведемо опис брам Ніжинської фортеці станом на 1786 р. за О.Ф. Шафонським: “Главный старый нерегулярный земляной вал, настоящий город в себе заключающий. Он почти развалился; имел четверо ворот, и теперь только одни отверстия остались. Оныя ворота следующие суть: 1. Московския, которыя на левом берегу реки Остра стоят, и от коих с одной стороны деревянный мост в предместье Новое-Место, а с другой Московская улица через город идет. 2. Ворота Черниговския, лежат на левом же берегу у Остра, у самой городской плотины. 3. Киевския, где главная Московская улица оканчивается. От них идут улицы: одна прямо к Киевскому, Прилуцкому и Переясловскому выезду; другая вправо, Овдеевская, мимо католицкую церковь и Введенский женский монастырь. 4. Ворота Круличпольские, от которых идет улица главная Беляковка и возле оной предместье Мигалевка. Оная улица проходит к дороге Роменской” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 462-463.).
6. Йдеться про земельні угіддя, що належали Ніжинському магистратові. Фрагмент тексту втрачений.
7. Для порівняння в О.Ф. Шафонського: “Касательно городского укрепления, то оно в трех местах находится: 1) Главный старый нерегулярный земляной вал, настоящий город в себе заключающий. Он почти весь развалился... 2) С сим валом связывается другое земляное укрепление, цитадель или замок, на левом берегу реки Остра лежащее. Сия цитадель за польского владения строена

- и имеет регулярные бастионы и вал, и в валу в одном месте каменные казематы, где и ныне полковыя амуничныя вещи хранятся... 3) Третье земляное укрепление, развалившееся, в Новом-Месте состоящее, от реки Остра начавшееся и у одной близ городской плотины оканчивающееся” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 462-463.).
8. Полковий Миколаївський собор (1655-1658) споруджений стараннями козаків Ніжинського полку, а особливо – за фінансової участі полковників Івана та Василя Золотаренків. Зберігся до нашого часу, востаннє відреставрований у 1967-1991 роках. Поруч знаходилась зимова церква Св. Варвари, яку в ХІХ ст. перебудовано на теплу церкву Св. Митрофана; в післявоєнний час перебудована у міський будинок культури (докладніше про це див.: Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис)//Ніжинська старовина. – 2005. – Вип. 1 (4). – С. 44-60.).
  9. Богоявленська (Замкова) церква – побудована в 1721 р. на місці попереднього дерев’яного храму, який (за не підтвердженими даними) в середині ХVІІ ст. був зведений на місці польського костелу (кляштору) – останній з’явився, ймовірно, в 160-х роках, після облаштування в центрі тогочасного Ніжина польського (Старого) замку. Після втрати Ніжинським замком оборонного значення в другій половині ХVІІІ ст. й остаточним руйнуванням колишніх укріплень на межі ХVІІІ-ХІХ ст. церква стала парафіальною, а з побудовою в 1830-х роках комплексу будівель Ніжинської в’язниці основною частиною пастви храму були арештанти. В радянський час (наприкінці 1920-х років) храм був закритий, в окупаційне дворіччя – знову діючий, у повоєнний час його частково зруйнували (знесені баня й дзвіниця) й перетворити на склад для морожених продуктів (промисловий холодильник). Зараз храм знову діючий. На сьогодні Богоявленська церква – друга (після Миколаївського собору) за віком споруда м. Ніжина і єдина з-поміж пам’яток сакральної архітектури Ніжина, яка не має статусу, навіть, пам’ятки місцевого значення. Відтак – ураховуючи її активну перебудову з чисельними й кричущими порушеннями всіх норм збереження пам’яток – можна говорити про цілковиту втрату унікальної пам’ятки одночасно сакральної та містобудівної (фортифікаційної) архітектури.
  10. Троїцька церква, мурована, споруджена в 1733 р. на місці більш давнього дерев’яного храму, який до побудови Миколаївського собору був головним храмом Ніжина. В повоєнний час перетворена на фондосховище Ніжинського архіву (сучасного ВДАЧОН).
  11. Йдеться про храми Ніжинського грецького православного братства – церкву Архангелів Михаїла та Гавриїла (Михайлівську) (1714-1729). та Усіх Святих (Усіхсвятську) (1760-1805). Обидві споруджені на місці попередніх дерев’яних церков. У радянський час розділили долю переважно всіх ніжинських храмів: наприкінці 1920-х років білі закриті, використовувалися з певною господарською метою (як Усіхсвятська, що була спочатку складом, а в повоєнний час – спортзалом розташованої поруч школи) або ж стояли пустою (як Михайлівська), з дворічною перервою впродовж окупаційного періоду, коли вони знову діяли. Нині перша з них у стадії завершення реставрації, інша – діюча з початку 1990-х років.
  12. Двоповерховий мурований будинок “Грецького правління“ або “Грецького магістрату” знаходився на площі перед грецькою Всіхсвятською церквою (див. Коментар № 11). Будівля постраждала під час ІІ Світової війни і остаточно була розібрана в 1950-ті роки. До нашого часу зберігся глибокий мурований склепінчастий підвал, закритий шаром ґрунту й асфальтовим покриттям доріжки сучасного скверу.
  13. Ніжинський Благовіщенський чоловічий монастир (“Богородичний Назарет”) – заснований у 1702 р. митрополитом Стефаном Яворським. Перебудований після пожежі 1797 р. архимандритом Віктором Черняєвим. Нині знову діючий монастир, перебуває в стані реставрації.
  14. Церква Івана Богослова – двоповерхова, мурована; споруджена в 1752 р. на кошти ніжинського грека І.П. Тернавіюта на місці більш давнього дерев’яного храму. В 1926 р. перетворено на фондосховище Ніжинського архіву (сучасний ВДАЧОН), де, власне, й знаходиться пропонуваний документ.
  15. Йдеться про спорудження коштом мирян і ніжинського купця М. Алісова на місці старої дерев’яної церкви Косьми і Даміана великої мурованої п’ятибанної Успенської церкви. За свідченнями сучасників, це була найкрасивіша з культових споруд в Ніжині. В радянський час її руйнували в два етапи: перша спроба була здійснена в 1934 р., але тоді міцні стіни храму не піддалися – зруйновано дзвіницю й частково пошкоджено бані; на початку 1950-х, розчищаючи місто від наслідків окупаційних і передокупаційних руйнувань, залишки Успенської церкви були висаджені в повітря динамітом. Згодом на підмурках храму було зведено чотириповерховий Будинок побуту,

- де зараз міститься Ніжинська об'єднана податкова інспекція.
16. Покровська церква – споруджена в 1765 р. на місці попереднього дерев'яного храму Різдва Богородиці. В XIX ст. на місці розташованої поруч зимової церкви Костянтина й Олени зведено теплу Миколаївську церкву. Остання впродовж кількох повоєнних десятиріч слугувала спортзалом міської спортивної школи, основний храм комплексу стояв пустою в досить аварійному стані. Зараз обидві церкви відреставровані (реставрація останньої завершується) функціонують за своїм основним призначенням.
  17. Спасо-Преображенська церква – споруджена 1765 р. на кошти козаків Ново-Местської сотні та купців на місці попереднього дерев'яного Введенського храму. Стала своєрідною домікантою Правобережного Ніжина, зокрема Нового міста – заостерської частини середньовічного міста. Одночасно, церква виконувала роль головного храму ніжинських ремісників-цеховиків, що зберігали в ній свою цехову атрибутику й відправляли тут культові обряди, пов'язані з цеховими й ремісничими традиціями. У першій половині XIX ст. із західного боку було прибудовано зимову (теплу) церкву з дзвіницею, які в 1941 р. висадили у повітря спецзагін НКВС – тут знаходився склад боєприпасів, який під час відступу Червоної армії евакуювати не встигали. В повоєнний час на території площі на Новому місті (перед храмом) було влаштовано автостанцію (на місці історичного торгового майдану), будівля ж храму, що перебувала в катастрофічному аварійному стані, слугувала, здебільше, громадським туалетом. Нині храм знову діючий, перебуває в стані реставрації.
  18. Воздвиженська церква на Магерках – мурована, збудована в 1775 р. вдовою ніжинського полковника П. Розумовського (двоюридного племінника фаворита й чоловіка імператриці О. Розумовського та його молодшого брата – останнього гетьмана Підросійської України К. Розумовського) Пелагесю на місці попереднього дерев'яного храму. В середині XIX ст. із західного боку було прибудовано зимову (теплу) церкву з дзвіницею, після чого цей храм став найбільш містким у місті. Впродовж кількох останніх десятиріч радянської доби в приміщенні церкви розміщувався відділ кінопрокату. На початку 1990-х років храм знову став діючим.
  19. Петропавлівський костюл – зведений у другій третині XVIII ст. на території форштадту (тобто поселення за оборонними спорудами) за Київською брамою ніжинського Старого міста (оборонні вали й рів зруйновані на межі XVIII-XIX ст.) на початку сучасної вул. Овдіївській; перебудований у готичному стилі 1836 р. Закритий у середині 1920-х років і до окупації Ніжина нацистами виконував функції антирелігійного музею. Знову діючий при німцях (у 1941-1943 роках), які – за версією радянської повоєнної адміністрації – відступаючи його спалили. Обгорілу руїну розібрали в другій половині 1940-х років. На місці колишнього костюлу на межі 1940-1950-х років було збудовано чотириповерховий гуртожиток місцевого педінституту, а також (наприкінці 1980-х років) двоповерховий будинок міськрайонної прокуратури.
  20. Введенський жіночий монастир – заснований у середині XVII ст. на межі згаданого форштадту за Київською брамою та аграрного передмістя Овдіївки (її “кутка” – околиці Євлашівки) на сучасній вул. Овдіївській (у 1921-1993 роках – вул. Карла Маркса, до цього – Мільйонна). В документі йде мова про будівництво центральної споруди обителі – мурованого Введенського собору (1775-1780). Згадана тут Іллінська церква у 1814 р. була перебудована на муровану. Після запусіння й бездіяльності за радянської доби, в середині 1990-х років монастир знову почав діяти. На жаль, Іллінська зимова (тепла) церква монашками була переобладнана під келії (триповерхову будівлю келій (1854) за радянської влади було заселено міськими жителями). Зберігся також будинок монастирського готелю, збудованого в середині XIX ст. поруч – через дорогу.
  21. Йдеться про попередню дерев'яну (дубову) Вознесенську церкву, на місці якої в 1805 р. було споруджено муровану. З початку 1990-х років – знову діюча.
  22. У цьому місці текст пошкоджено: пропущено відомості про третій храм монастирського комплексу – церкву Різдва Богородиці. Ніжинський Ветхо-Різв'яний (Красноострівський) Георгіївський монастир за переказами був заснований у XIV ст. за містом, в урочищі Ветхе; був оточений земляним валом і дерев'яною стіною. В праці О.Ф. Шафонського знаходимо такий опис монастиря: “В Нежинском уезде <...> был один древний монастырь, от города Нежина в двух верстах, за предместьем Овдеевкою лежащий, Ветхорождественский называемый. Он имеет свое положение на возвышенном острове, который с одной стороны река Остер, а с трех сторон болото обошло, и называется Красный Остров. На сем острове был прежде большой черный лес, некоему польскому шляхтичу греческого вероисповедания Белошапке принадлежащий, по коем и поныне еще сто-

- ящий небольшой лес же Белошапковщиною называется. В сем лесе сначала был скитон; а когда оный Белошапка его для заведения монастыря отдал, построена в нем церковь и завелись монахи. Но когда точно сей монастырь начало свое взял – неизвестно. Посреди монастыря найден четверугольный дикий камень шириною в поларшина, толщиною во все стороны в шесть вершков, который поныне там хранится и на коем высечен церковными числами АХМЕ (1645) год, в котором на том месте деревянная церковь Рождества Богородицы состроена была, но через двадцать лет сгорела. На сем месте теперь сделана земляная насыпь и поставлен железный крест. После того нескоро построена в сем монастыре на другом месте каменная церковь во имя святого великомученика и победоносца Георгия..., чему уже лет 50 будет. В сей каменной церкви стоит на престоле сребный неподвижный крест, на котором внизу на самом краю вырезано, что он в 1620 году декабря 6 дня при игумене Кириле с братиею сделан, из чего заключить можно, что уже в том году тут была церковь... На воротах монастырских стоит особливая деревянная древняя церковь Рождество Иоанна Предтечи. Все сии околичности доказывают древность сего монастыря, который, разными военными непокойствами видно, пришел в упадок” (Шафонский А. Вказана праця. – С. 438-439).
23. Точніше – Круничпільському. Мова йде про форштадт, розташований поза Круничпільською (південною) брамою ніжинського Старого міста. Круничполе – сучасне село в сусідньому з Ніжинським (на схід) Ічнянському районі, засноване в першій половині XVIII ст. Інші брами Старого міста – Московська (північна), Чернігівська (північно-західна), Київська (західна) – отримали назви за напрямком, у якому прямували однойменні шляхи (дороги), що брали початок від відповідної брами. Від Круничпільської починалася Романська дорога (згадана в О.Ф. Шафонського, пізніша вул. Василівська). Цілом ймовірно, що ця дорога проходила через Круничполе. Проте, причину найменування цієї брами за назвою саме цього населеного пункту з можливого “маршруту” Романської дороги допоки не встановлено.
  24. У 1778 р. на місці дерев’яної Пантелеймонівської церкви було споруджено муровану Василівську з приділом на честь Св. Пантелеймона. Відтоді офіційно церква називалася Пантелеймоно-Василівська. В 1830-х роках стараннями тодішнього настоятеля храму Ф.Ф. Кушакевича (батька Ніжинського міського голови на межі XIX-XX ст. П.Ф. Кушакевича й рідного дядька російського фабриканта й золотопромисловця А.Ф. Кушакевича – обидва залишили помітний слід у ніжинській історії) із західного боку храму було прибудовано зимову (теплу) церкву із дзвіницею. Впродовж часу свого існування ця церква лише кілька років під час радянської влади була закрита; в повоєнний час це був єдиний у місті діючий храм. Із часу побудови мурованої церкви в міському середовищі (в першу чергу, серед парафіян) прижилася більш новіша назва – Василівська церква, натомість із двох храмових свят – 14 січня на честь Св. Василя Великого та 9 серпня на честь Св. Пантелеймона – більш поширеним серед парафіян і до сьогодні залишається останнє, тобто існуюче з часу освячення старої дерев’яної церкви.
  25. Петро Розумовський – ніжинський полковник (1751-1771), двоюрідний племінник Олексія та Кирила Разумовських. Помер у 1771 р. і похований при або на цвинтарі ніжинської Воздвиженської (Хресто-Воздвиженської) церкви, або безпосередньо в храмі, який стараннями його вдови за 4 роки було перебудовано з дерев’яного на мурований (див. Коментар № 18).
  26. Помилка переписувача. Мова йде про Петра Клецунова (або Клецуна), який займав посаду полкового хоружого від 1752 р. (див.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. 2 – С. 46).
  27. Петро Стерійович Тернавіот – ніжинський грек, ніжинський війт (міський керівничий, на кшталт міського голови). Його батько також був ніжинським війтом, а син Іван – повітовим предводителем ніжинського дворянства (див.: Лазаревский А. Вказана праця. – С. 62).
  28. Ймовірна помилка переписувача. В архівних матеріалах ніжинський грек із таким прізвищем досі не зустрічався. Натомість, серед суддів Ніжинського грецького магістрату часу створення “Опису міста Ніжина...” 1766 р. відомий Зой Манто (або Мантов – на російський манер за “модною” канцелярською традицією зросійшування українських прізвищ, багато в чому пов’язаної з посиленням процесу інкорпорації українських земель у складі Російської імперії).
  29. Неправильне написання першої літери прізвища автором копії “Опису міста Ніжина...” 1766 р. Іван (о. Іоанн) Волховський – вихованець Києво-Могилянської Академії; ніжинським протопопом і настоятелем Миколаївського собору став дуже рано – в 25 років, завдяки протекції свого батька – Степана Волховського, теж ніжинського протопопа (в 1727-1761 роках) (див.: Києво-Могилянська Академія в іменах. – К., 2001. – С. 122).

План міста Ніжина 1771 р. (до статті О. Морозова «Маловідомий опис Ніжина 1766 року»)

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

Юрій Сергійович МОСКАЛЕНКО (1918-1986)

Від упорядників

У лютому 2008 р. виповнилося б 90 років педагогу, музейнику-аматору, невтомному краєзнавцеві Юрію Сергійовичу Москаленку. Його діяльність залишила яскравий слід у культурно-освітньому житті Ніжинщини. Будучи за фахом викладачем-філологом, він не міг, як патріот Ніжина, стояти осторонь історії й культури стародавнього міста, обравши свою зброєю науково-популярну публіцистику. Саме його подвижницькій роботі ніжинці мають завдячувати збереженню від руйнування унікального комплексу споруд Ніжинської поштової станції XVII-XIX ст. з подальшим облаштування там музею – єдиного подібного в Україні. Хоч смерть забрала його вже більш, як 20 років тому, але в Ніжині все ще чимало хто пам'ятає ювіляра. В розрізі вшанування пам'яті відомого педагога й краєзнавця пропонуємо читачам баоархеографічну добірку матеріалів: кілька, на наш погляд, цікавих – особливо з точки зору сьогодення – публікацій Ю.С. Москаленка, а також біографічний нарис, написаний його сином, істориком за фахом, викладачем місцевого університету Олександром МОСКАЛЕНКОМ.

Народився майбутній краєзнавець 9 лютого 1918 р. в с. Петрівка Прилуцької району на Чернігівщині у сім'ї сільських вчителів Сергія Андрійовича та Антоніни Іванівни. В 1928 р. родина переїздить до Прилук, де Юрій Сергійович навчався в середній школі, після закінчення якої в 1936 р. вступив на філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту. В стінах цього навчального закладу, крім філології й історії, його захопленням на решту життя стала фотокіносправа. Як одного з кращих студентів-старшокурсників, Ю.С. Москаленка ще в лютому 1940 р. направили на роботу до м. Старокостянтинів тодішньої Кам'янець-Подільської області, де він почав працювати вчителем. У листопаді того ж року молодого освітянина призвали до лав Червоної Армії. Під час II Світової війни Юрій Сергійович брав участь у боях під час радянсько-фінської кампанії, згодом воював на Північно-Західному фронті у складі інженерно-саперних частин, був тяжко поранений. Про особисту мужність свідчать бойові нагороди: ордени Червоної Зірки

та Великої Вітчизняної війни, медалі “За бойові заслуги”, “За захист Радянського Заполяр’я”, “За перемогу над Німеччиною”. Після демобілізації в липні 1946 р. працював викладачем у Ніжинському ветеринарному технікумі, а з 1956 до 1978 р. обіймав різні посади у рідній *alma mater* – НДПІ ім. М.В. Гоголя. Захоплення фотокіносправою, а також потяг до конструювання Ю.С. Москаленка зумовили створення за його кресленнями і розробками в інституті в 60-х рр. ХХ ст. найсучаснішої на той час лабораторії технічних засобів навчання, яка, до речі, з певними модернізаціями, діє й донині. Багатогранна педагогічна діяльність Юрія Сергійовича відзначена медаллю “За довготривалу сумлінну працю”, значком “Відмінник народної освіти УРСР”.

Упродовж останніх років свого життя Ю.С. Москаленко захопився краєзнавством, створив ряд аматорських кінофільмів із історії інституту, міста Ніжина, про шевченківські місця на Чернігівщині тощо, проводив дієву екскурсійну роботу. Того часу (в 1970-х – першій половині 1980-х років) у Ніжині вже функціонувала потужна краєзнавча школа в складі Г.П. Васильківського, Г.Я. Неділька, І.П. Костенка, В.С. Шоходька, В.Д. Шевченка, О.З. Мазура, Е.Л. Зільбермана й інших дослідників історії рідного краю. Юрій Сергійович також посів власне помітне місце серед її активістів.

Працюючи науковим співробітником Ніжинського краєзнавчого музею, він розпочав дослідження низки сюжетів із історії міста. Тематика історико-краєзнавчих досліджень Ю.С. Москаленка доволі розмаїта, підсумки наукових пошуків викладені в понад 20 публікаціях на сторінках місцевої преси. Середі них такі цікаві статті і розвідки, як “Старовинна площа”, “Ніжинський Замок”, “З часів минулих”, “Греки в Ніжині”, “Перша аптека”, “Нове про Ю.Ф. Лисянського”, “Чи був Остер судноплавним?”, “Млини на Ніжинщині”, “Волконські”, “Імена на мурі”, “Декабрист М.Й. Мозгалевський”, “Олександр Олександрович Богомолець”, “Шляхами через Ніжин” й інші.

Ю.С. Москаленко знайшов документи про відкриття в Ніжині в 1777 р. відставним штабс-лікарем Ізюмського гусарського полку Михайлом Лігдою аптеки. Виявилося, що це була перша аптека не тільки в Ніжині, а й на території всієї Лівобережної України. За його клопотанням на будівлі аптеки, яка збереглася на вул. Московській, № 2, була встановлена меморіальна дошка, а у самій аптеці створено невеликий стенд-музей аптечної справи з оригінальними експонатами.

Певний унесок Юрій Сергійович зробив у справу уточнення історичної топографії середньовічного Ніжина. Він особисто неодноразово обійшов периметр колишнього оборонного валу Верхнього міста й установив, що залишки цього валу подекуди візуально простежуються вздовж сучасних вулиць Інтернаціональної, Червоної Греблі, Богдана Хмельницького, парку та вулиці імені Тараса Шевченка, вулиці Братів Зосим, а також уздовж берегу Остра між Спаським (Московським) і Калиновим мостами. Ю.С. Москаленко неодноразово ставив питання про необхідність збереження залишків цієї пам'ятки від остаточного руйнування. Він висловив припущення щодо унікальності Ніжина, де збереглися без значних змін (на початку 1980-х років) єдині на Чернігівщині вздовж вулиць Гоголя, Московської (тоді – Червоних Партизан), Успенської (Крупської), Гребінки, Леніна, Батюка, Стефана Яворського (Луначарського), Гербеля, Глібова, Богушевича, Студентській, Поштової, Братів Зосим (Поліської), Радянській, Лаценка архітектурно-будівельні комплекси XVII-XIX ст., які, відтак, потребували дбайливого збереження для нащадків. Свої думки він виклав у статтях “Старовинна площа”, “Ніжинський Замок”, “Листи з XVII віку”. Прикро, але з того часу минуло майже сорок років, проте, думки й висновки Юрія Сергійовича не тільки не втратили своєї актуальності, але й звучать з усе більшою гостротою, зважаючи на сучасний стан речей.

Перебуваючи під час зупинки поїзда Владивосток-Москва на станції Петровськ-Забайкалівський, де на Петровському заводі колись відбували каторгу декабристи, учасники повстання в 1825-1926 роках на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі та Чернігівського полку в Україні, Ю.С. Москаленко серед імен, викарбуваних на мурі, знайшов прізвища наших земляків І.І. Горбачевського та М.Й. Мозгалецького. Повернувшись до Ніжина він розпочав пошук документів і, віднайшовши певні матеріали, написав розвідки “Імена на мурі” та “Декабрист М.Й. Мозгалецький” про їх подвижницьке життя.

Довгий час у Ніжині побутовали перекази, перепливаючи з покоління в покоління, про судноплавність р. Остер, про вантажні купецькі кораблі, що плавали по ньому, про затонулі деякі з них зі скарбами. Зацікавившись цим питанням Юрій Сергійович опрацював ряд документів, топографічних описів різних часів, літературу. Йому вдалося аргументовано довести, що Остер міг бути судноплавним тільки до початку XVII ст. і що, звичайно, мова могла йти не про сучасні річкові судна, а про невеликі дерев'яні лад'ї з плескатим дном без кіля, які мали незначну осадку від ватерлінії та могли йти на веслах угору проти течії рочки. Остер тоді мав декілька десятків метрів завширишки і такі судна могли рухатися її руслом не тільки до Ніжина, а й значно вище, ледь не до самих Білих Веж. Проте, вже з другої чверті XVII ст. на руслі Остра починаючи від Козельця й до Ніжина та децю вище, починають споруджувати численні водяні млини, робота яких упродовж XVII-XVIII ст. сприяла замуленню дна і була одним із антропогенних чинників його прогресуючого обміління.

У 80-х рр. ХХ ст. активізації краєзнавчих досліджень в Україні сприяла масштабна робота з написання регіональних енциклопедичних довідників. Разом із Г.П. Васильківським, І.П. Костенком, В.С. Шоходьком і багатьма іншими знавцями історії рідного краю, Ю.С. Москаленко взяв участь у написанні статей для такого довідника з історії Чернігівщини. Його авторству належать статті в енциклопедичному довіднику “Чернігівщина” (К., 1990), присвячені кільком культовим спорудам Ніжина (Миколаївський собор, Усіхсвятська грецька, Покровська, Михайлівська, Успенська, Вознесенська церкви, Благовіщенський собор), а також про ніжинські ярмарки, історичні райони міста, цегельні заводи, вулиці в історичній частині міста; про пам’ятник М.В. Гоголю, про поштову станцію й низка інших.

З 1980 р. наскрізною ідеєю краєзнавчих досліджень Ю.С. Москаленка стає теза про необхідність створення в Ніжині музею “Поштова станція”. Вперше таку думку він висловив у статті “Поштова станція”, вміщеній у обласній газеті “Деснянська правда” за 14 грудня 1980 р., хоча пошук документів краєзнавець розпочав роком раніше після того, як перечитав повість О.С. Пушкіна “Станционный смотритель”. Юрієм Сергійовичем установлена точка відліку існування поштової станції в Ніжині – 1669 р., коли за розпорядженням московського царя Олексія Михайловича на Московсько-Київському тракті почали створюватися перші “поштові стани”. В статі “З часів минулих” він зазначає, що приватні листи почали приймати в Києві, Батурині й Ніжині з 1674 р., а з 1708 р. пошта через Ніжин вже відправлялася у різні європейські країни. На основі аналізу низки документів і старовинних планів міста Ю.С. Москаленком було встановлено, що спорудження приміщень поштової станції розпочалося приблизно в 70-х роках ХVIII ст. Після завершення будівництва Ніжинська поштова станція складалася з двох одноповерхових мурованих будинків (флігелів), які виходили бічними фасадами на вул. Поштову, стаєнь для коней із протилежного боку подвір’я станції, виходячи воротами на сусідню паралельну вулицю, та великого півтораповерхового будинку, де містилася поштова контора, мешкав поштмейстер із сім’єю і де знаходилися кімнати для подорожжюючих, а також зала відпочинку. На жаль, один із флігелів був знесений на початку 1980-х років під час будівництва кінотеатру “Космос”, і тільки вчасне клопотання Ю.С. Москаленка, В.С. Шоходька, І.П. Костенка й інших краєзнавців перед місцевою владою дало змогу зберегти решту будівель поштової станції в Ніжині.

Одночасно, Ю.С. Москаленко активно збирав документи для експозиції майбутнього музею в архівах і бібліотеках Москви, Санкт-Петербурга (тоді – Ленінграда) з історії вітчизняної пошти, побував у селищі Вира Гатчинського району Ленінградської області, де збереглися приміщення поштової станції практично в незмінному вигляді та вже функціонував музей поштової служ-

би, вів листування і зустрічався з кандидатом технічних наук Олександром Миколайовичем Лазоренком – дядьком відомого конструктора ракетно-космічної техніки С.П. Корольова. Останній передав майбутньому музею в Ніжині зібрані ним колекції якраз із історії пошти в Україні. В одній зі статей “Новий музей чекає на експонати” Ю.С. Москаленко інформував громадськість міста і району про роботу зі створення музею поштової станції з організацією в ньому меморіального куточка-експозиції уродженця Ніжина художника-баталіста академіка Миколи Семеновича Самокиша, батько якого Семен Захарович перевозив пошту на поштових трійках Московсько-Київським трактом. Юрій Сергійович закликав не байдужих людей надавати майбутньому музеєві різні речі XVIII-XIX ст., не обов’язково суто поштової тематики, але й інші: столи, стільці, дерев’яні дивани, дзеркала, посуд, речі поштарів, дорожні скрині, упряж для коней, хомути, дзвіночки, малюнки чи фотографії карет, фур тощо. Тепер ці речі експонуються у музейних залах уже півтора десятка років функціонуючого музею.

У процесі вивчення документів стосовно історії поштової станції з Ніжині Ю.С. Москаленком було встановлено чимало імен відомих діячів культури та науки, які перебували різного часу на Ніжинській поштовій станції. Зокрема, Д.І. Фонвізін, О.С. Пушкін, Т.Г. Шевченко, М.В. Гоголь, М.І. Глінка, О.С. Грибоєдов, О.С. Афанасьєв-Чужбинський, В.І. Даль, М.С. Лесков, О.В. Маркович, М.М. Маркович (Марко Вовчок), М.В. Ломоносов й інші. Портрети відомих постояльців поштової станції в Ніжині Юрій Сергійович пропонував також включити до музейної експозиції.

Таким чином, Ю.М. Москаленко розробив основні контури концепції сучасного ніжинського музею поштової станції, але завершити розпочату роботу не встиг. Передчасна смерть у жовтні 1986 р. вирвала його з лав ніжинських краєзнавців. Музей був відкритий у вересні 1993 р., коли Ніжин святкував свій 1000-літній ювілей.

Наостанок хотілося б висловити щире вдячність завідувачу відділу “Поштова станція” Ніжинського краєзнавчого музею Ользі Петрівні Пономар, яка після смерті Юрія Сергійовича провела і продовжує вести разом із невеликим дружнім колективом помітну роботу з пошуку нових експонатів, обслуговування й удосконалення експозиції цього унікального музею, саме існування якого є якнайкращою пам’яттю про його ідейного засновника – педагога, музейника, краєзнавця Ю.С. Москаленка.

СПИСОК СТАТЕЙ І РОЗВІДОК Ю.С. МОСКАЛЕНКА

1. Перша аптека // Під прапором Леніна. – 1980. – 29 червня.
2. Старовинна площа // Під прапором Леніна. – 1980. – 29 серпня.
3. Греки в Ніжині // Під прапором Леніна. – 1980. – 12 грудня.

4. Поштова станція // Деснянська правда. – 1980. – 14 грудня.
5. Шляхами через Ніжин // Під прапором Леніна. – 1981. – 24 березня.
6. З часів минулих // Під прапором Леніна. – 1981. – 4 квітня.
7. Олександр Олександрович Богомолець // Під прапором Леніна. – 1981. – 23 травня.
8. Чи був Остер судноплавним? // Під прапором Леніна. – 1981. – 18 липня.
9. Волконські // Під прапором Леніна. – 1982. – 21 липня; 23 липня.
10. Ніжинський Замок // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня.
11. Листи з XVII віку // Під прапором Леніна. – 1983. – 26 січня.
12. Новий музей чекає на експонати // Під прапором Леніна. – 1983. – 1 лютого.
13. Імена на мурі // Під прапором Леніна. – 1983. – 8 квітня.
14. Млини на Ніжинщині // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
15. Наш земляк Ю.Ф. Лисянський // Під прапором Леніна. – 1983. – 13 серпня.
16. Нове про Ю.Ф. Лисянського // Під прапором Леніна. – 1984. – 11 травня.
17. На шляху у Михайлівське // Під прапором Леніна. – 1984. – 8 серпня.
18. Декабрист М.Й. Мозгалевський // Під прапором Леніна. – 1985. – 7 червня.
19. Проїздом через Ніжин // Під прапором Леніна. – 1986. – 11 жовтня.
20. Ніжинська кінська залізниця // Під прапором Леніна. – 1986. – 1 листопада.

Уміщені далі матеріали взяті з місцевої ніжинської періодики, де – за винятком однієї статті – були опубліковані всі історико-краєзнавчі дослідження Ю.С. Москаленка. З-поміж двох десятків робіт дослідника пропонувані нам здалися дещо цікавішими й актуальнішими за інші, розглядаючи їх з точки зору сьогодення, особливо дивлячись на проблеми зі збереженням історико-культурного середовища, музейної роботи тощо.

Тексти газетних статей подані в повній відповідності до тексту оригіналу, не змінюючи характерних на момент їх публікації, але не відповідних сучасним нормам, лексем і граматики української мови. Щодо пунктуації, то вона приведена до сучасних правописних норм. Також виправлено кілька відвертих текстових, а також друкарських помилок.

Юрій Сергійович Москаленко

НІЖИНСЬКИЙ ЗАМОК

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1982. – 22 жовтня. – С. 4.

“Главный полковой город Нежин. Лежит на низком месте, обнесен валом, кругом которого ров, шириною семь саженой, глубиною одна сажень ... с четырьмя воротами ... по Московской к Киеву дороге близ Московских ворот в левую руку замок, сделанной по Вобанову манеру с фасадами и филингами и с бастионами иррегулярными”. Такі відомості про укріплення міста і його замок, або, точніше, цитадель (оскільки він розташований в середині міста-фортеці), подані в описі, надісланому в 1766 р. до канцелярії Малоросійської колегії.

Ясна річ, наведені дані стосуються більш пізнішого часу. Проте, немає сумніву, що наше місто ще в період Київської Русі мало значні укріплення з валами та частоколом з дерев'яними баштами і ровом перед ними. В середині міста знаходився дитинець або замок. Про Ніжин “валами оборонний” мова йде і в документах першої чверті XVII ст.

Будівництво земляної цитаделі, як пише О. Шафонський, проводилось “за польсько-го владения”, тобто у той час, коли Ніжин і вся Сіверська земля з Черніговом відішли по Деулінському миру 1613 р. до Польщі. Укріплення, створені раніше, не руйнувались, а відновлювались і вдосконалювались, глибшим і ширшим став навколишній рів, а земля, видобута з нього, зробила ще більш високим вал. У визвольній війні 1648-54 рр. Ніжин позбувся польсько-шляхетського панування. Цитадель у ці роки використовувалась як укріплення Ніжинського козацького полку. Після возз'єднання України з Росією російський уряд виступає на боці України і оголошує Польщі війну, яка закінчилась у 1667 р. Андрусівським перемир'ям. Кордон з цього часу і протягом 126 років проходив по Дніпру. У Ніжинській цитаделі розміщується постійний гарнізон на чолі з воєводою. Цікаво, що за даними “Переписних книг” 1666 року серед 26 ремісників ковальського цеху у місті налічувалось вісім “ратушних пушкарей”. На відміну від інших ремісників, вони податком не обкладались.

За часів Петра I, з 1708 р., воєводи стали іменуватись комендантами. Протягом століть неодноразово проводились ремонтні роботи по підтриманню укріплень у боездатному стані. Частіше всього вони пов'язувались з загостренням зовнішньополітичної обстановки, як це мало місце в 1737 та 1748 рр.

Більш докладні відомості про цитадель середини XVIII ст. подають архівні матеріали. Серед різних документів тут знаходиться “План Нежинской крепости с ближним строением”, датований 1749 р., на який нанесено також частину міської території з дворами, що межували з нею. Підписаний він інженером-підполковником Дебоскатом, котрий разом з комендантом цитаделі полковником Наковальніним керував її перебудовою в “манері Вобана”.

Себастьян де Вобан – французький військовий інженер, академік і маршал Франції. За його планами і під його керівництвом збудовано 33 та перебудовано понад 300 старих фортець.

Згідно з планом цитадель мала форму витягнутого п'ятикутника. Межі її від сучасної вул. Червоних Партизанів проходили у східному напрямку берегом Остра, далі сучасними вул. Подвойського, площею 50-річчя Жовтня та вулиці Червоних Партизанів до ресторану “Полісся”. Вхід до цитаделі вів через міст над ровом і через бастион проти теперішньої вулиці Гоголя. З північного боку з кріпості був вихід на берег Остра.

П'ять бастионів або багатокутових виступів на рогах укріплення, призначались для ведення флангового вогню вздовж рову і валу цитаделі. Фаси, тобто частини оборонної огорожі, відповідали напрямку вогню. До цитаделі прибудували форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як річка. Озброєння цитаделі складалось з гармат.

На території розмістились два кам'яні порохові погребі, дві провіантські комори, караульне приміщення, гауптвахта, будинок коменданта з подвір'ям, житлові будинки і Богоявленська кам'яна церква, “которой прежде в замке не было”. Дерев'яна церква під

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

такою назвою існувала і раніше, але за межами цитаделі. Кам'яна ж, збудована в 1721 р., збереглася як свідок минулого до наших часів і відома більше під назвою “замкової”.

За даними 1766 р., житлові будинки в цитаделі розташовувались на двох вулицях. Перша йшла від входу до замку проти Миколаївського собору до бастиону проти Покровської церкви. На цій вулиці було 20 хат з подвір'ями і 13 без них. На другій вулиці 14 хат з подвір'ями та 10 хат без них. Мешкали на території цитаделі солдати, їх вдови, ремісники, купці тощо.

Поруч з планом подано список 63 міських будівель, які від замкового рову знаходились ближче 20 сажнів і своєю наявністю порушували нові вимоги щодо оборонної зони перед укріпленням. Зокрема, з заходу (вул. Червоних Партизанів) недалеко від рову розташовувались “кузницы гарнизонные и солдатские дворы, построены прежними воеводами и комендантами от давних лет”. Та й ніжинська ратуша теж увійшла у заборонену зону.

У межах Чернігівщини кордон з королівською Польщею проходив по Дніпру 197 верст, на ньому було 38 форпостів. Від Смоленська до турецьких володінь (Причорномор'я) кордон і прикордонні кріпості, в тому числі і Ніжинська, та військовий гарнізон міста, були під управлінням Київського генерал-губернатора.

У 70-80 рр. поступово стабілізувалось становище на півдні. Внаслідок війн з Туреччиною Росія дістала вихід до Чорного моря. Після Яського мирного договору 1791 р. Україна вже не зазнавала спустошливих турецько-татарських вторгнень.

Другий розподіл Польщі в 1793 р. віддалив кордон Росії далеко на захід Отже, раніше створені укріплення остаточно втрачають своє оборонне значення, в тому числі і Ніжинська цитадель.

За штатами 1764 р. ліквідується посада коменданта і постійний гарнізон. Цитадель з цього часу знаходиться у віданні Ніжинського козацького полку, який в 1785 р. реорганізується у регулярний карабінерський полк. Нищівного удару старому укріпленню завдала пожежа 1797 р.

На планах забудови Ніжина кінця XVIII та початку XIX ст. її територія відводиться під ринок з торговими рядами. З того часу і до наших днів (дещо в менших розмірах). вона використовується за цим призначенням.

Чи виконувала свої оборонні функції цитадель? Відомо, що на наше місто у 1661 р. нападав король польський Ян Казимір разом з кримськими татарами, у 1667 р. – самі татари, але взяти не змогли, завдавши йому лише значних руйнувань.

Її гармати салютували послам московським, які в січні 1654 р. після Переяславської Ради прибули до Ніжина для прийняття присяги від населення міста.

Щодо слова “замок” то слід зазначити, що з ним пов'язане й інше поняття. Описуючи місто в шістдесяті роки XIX ст. М. Домонтович зазначає, що в усіх містах Чернігівської губернії збудовані “каменные тюремные замки”, у Ніжині його збудували поруч з замковою церквою. Ці приміщення зараз перебудовані і використовуються для потреб швидкої допомоги, бюро інвентаризації та інших установ.

Юрій Сергійович Москаленко

СТАРОВИННА ПЛОЩА

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1980. – 29 серпня. – С. 3-4.

Якщо поглянути на план старого Ніжина, а потім піти вулицями та відшукати межі його, то вимальовується своєрідна забудова міста, яке складалося як оборонне укріплення.

З півночі та сходу місто підковою огинала річка Остер, створюючи природню оборону, підсилену земляними укріпленнями. Вся територія міста була зовні обведена високим земляним валом, перед яким з півдня та з заходу тягнувся широкий, у чотирнадцять метрів і завглибшки в два метри рів, упираючись своїми кінцями на сході та на півночі в річку Остер.

У східній частині міста знаходилась цитадель з бастіонами та земляними укріпленнями.

Межі навколишнього старого міста можна встановити по залишках оборонних споруд. Добре проглядаються з набережної Остра залишки північного валу в районі першої школи, вулиці Луначарського та швейної фабрики. Вали цитаделі йдуть від ресторану “Полісся” понад річкою до перехрестя вулиці Подвойського з Інтернаціональною.

Межі цитаделі – це вул. Подвойського, площа 50-річчя Жовтня, вул. Червоних Партизанів та з півночі – берег Остра. Центральну частину цього укріплення нині складає територія міського базару, який раніше був за межами цитаделі, а потім пересунувся на вільну площу після її ліквідації, та Замкова церква з розташованими поблизу порохомими погребамми, як залишками споруд колишньої цитаделі.

Дещо пізніше, коли місто поступово почало виходити за свої межі, з північного боку на правому березі Остра виникло Нове місто, теж обнесене земляним валом з глибоким ровом перед ним. Межі нового міста проходили півколом від Остра до площі інституту, Чернігівської вулиці, далі праворуч вул. Редькінської, перетнувши вул. Червоних Партизанів, півколом по вул. Березанській до Остра. Місцями цей вал та рів видно й тепер.

Крім нього навколо міста у різних кінцях виникали нові поселення – передмістя, які, поступово розростаючись, майже кільцем охоплювали старе місто. У XVIII ст. вони вже становили його складову, хоч назви їх ще в обіході серед населення і в наш час – Овдіївка, Магерки, Вороб’ївка, Мигалівка, Лихокутівка, Ковалівка, Бабичівка.

Відомо, що вони під такими назвами існували вже на початку XVII ст.

Центральну частину міста становила велика площа, більша частина якої у другій половині XIX ст. була перетворена в сквер, що вже в наш час став носити ім’я М.В. Гоголя, оскільки тут споруджено пам’ятник великому письменнику.

Від площі у різних напрямках відходять щільно розташовані та густо забудовані вулиці. Пояснюється така забудова обмеженістю території старого міста.

У східній частині площі височить Миколаївський собор, чудовий пам’ятник архітектури XVII ст. Від нього площа одержала назву Соборної.

Соборна церква, або собор, існував здавнини. Він служив не лише культовій справі. У соборі та біля нього відзначалися урочисті події і свята, з його паперті оголошувались гетьманські універсали та царські укази. Звідси, з площі направлялись у бойові

походи козацькі полки. Тут їх зустрічали ніжинці після повернення додому. Та і сама побудова собору пов'язана з козацькою славою.

Точна дата його спорудження невідома. Вік будови встановлюється приблизно по документах та на основі тих дарів церковної утварі, які виготовлялись собору і написів про час їх подарування. На одному з них була викарбувана дата 1606 р., на другому 1658 р. В описі міста за 1766 р. собор уже на той час названий “старовинною кам'яною церквою”, що стверджує її давнину. Відомо також, що до кам'яної споруди на цьому ж місці стояв дерев'яний собор.

У січні 1654 р. на Соборній площі ніжинці зустрічали делегацію на чолі з боярином Бутурліним, яка прибула до міста для прийняття присяги на вірність Московській державі, з якою воз'єдналась Україна. Делегацію зустрічали за межами міста. Коли посольство з'явилося на площі, в цитаделі за собором урочисто пролунали гарматні залпи. Прийняття присяги вилилось у всенародне свято.

З цієї площі згодом вирушив у похід ніжинський козацький полк, який у складі двадцятитисячного козацького загону на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком разом з російськими військами вів боротьбу з поляками, звільняючи міста Білорусії від шляхетського панування. Собор зараз реставрується.

Величною спорудою початку XVIII ст. є Благовіщенський монастир. На всю довжину площі з північного боку простягнулися його будівлі. Сюди на площу виходить комплекс торгових рядів та старовинна церква Петра і Павла.

Посеред торгового комплексу розташовано головний вхід до монастиря та Благовіщенського собору, основної його споруди. Головний вхід зроблено проти південних дверей церкви (зараз магазин сільгосппродуктів). Вхід мав подвійну металеву браму – одну з вул. Гоголя, другу – з території монастиря.

Благовіщенський собор, закладений у 1702 р., будувався протягом 14 років. Після Полтавської битви та закінчення будівництва у 1716 р. він урочисто проголошуються пам'ятником перемоги над шведськими загарбниками під Полтавою. При ньому засновується монастир.

Майже всі будівлі комплексу Благовіщенського монастиря збереглися до нашого часу. Не збереглася дзвіниця, яка була невеликою одноярусною спорудою над самим приміщенням теплої церкви, яке тепер займає ательє індпошиву. Цікавим є те, що на дзвіниці для “користі місту” був установлений “бойовий годинник” або куранти.

Головна споруда цього комплексу – соборна церква – частково реставрована, що збереже пам'ятник архітектури від дальшого руйнування.

На західній та південній частинах площі містився ряд цивільних споруд XVIII ст. Дві з них з західного боку ще збереглися до нашого часу: це нинішнє приміщення редакції газети та частина будівлі поруч з нею.

Ніжин, на відміну від інших міст, особливо у XVIII ст. мав велику кількість кам'яних цивільних будинків. За даними на 1782 р. їх налічувалось 30 та, крім того, ще існували 33 кам'яні торгові лавки. Серед останніх – торговий комплекс монастиря, який використовується за призначенням і в наш час, та торгові ряди на схід за Миколаївським собором, що знаходились на колишній торговій площі (тепер 50-річчя Жовтня). Їх займає для своїх потреб Будинки культури.

Як уже зазначалось раніше, у шістдесятих роках XIX ст. дві третини Соборної площі з західного її боку було перетворено у сквер, що прикрасило місто, збільшивши його зелене вбрання. Сама площа у зменшених розмірах існувала до середини 30-х

років нинішнього століття, не виходячи за межі вул. Леніна та Поштової вулиці, а потім була засаджена деревами та приєднана до скверу.

Відзначаючи прогресивну літературну діяльність і талант великого письменника та шануючи його пам'ять, ніжинці спорудили у центрі молодого скверу пам'ятник М.В. Гоголю. Сталася ця урочиста подія у 1881 р. Автором пам'ятника є скульптор П.П. Забіла, племінник В.М. Забіли, українського письменника, з яким навчався М.В. Гоголь у Гімназії вищих наук.

У роки громадянської війни точилася жорстока класова боротьба по всій країні. На західній частині Гоголівського скверу поховані працівники радянської міліції, які героїчно загинули у нерівному бою з махнівською бандою під с. Дорогінкою. На їх братській могилі споруджено новий пам'ятник.

На вул. Батьюка, що з півдня межує з Гоголівським сквером, навпроти вул. Луначарського і затишного саду стояв невеликий дерев'яний будинок. У ньому пройшли дитячі роки двічі Героя Соціалістичної Праці академіка С.П. Корольова, Головного конструктора радянських космічних ракет, які вивели в космос перші у світі штучні супутники землі та космічні кораблі з людиною на борту.

На жаль, будинок, де жив дід С.П. Корольова і де пройшло вісім років життя майбутнього конструктора, не зберігся. Але добре відоме місце його розташування. На цьому місці по вул. Батьюка бажано було б встановити меморіальну дошку, а в краєзнавчому музеї у куточку С.П. Корольова, розмістити макет будинку, пов'язаного з ім'ям творця космічної техніки.

Хотілось би в краєзнавчому музеї бачити і макет старого міста або панорамне його зображення. В минулому місто розрослося головним чином на захід вздовж річки Остер, внаслідок чого передмістя Овдіївка злилося з містом і центр перемістився до Київського шляху (тепер вул. Шевченка), де виникла нова площа, що в наш час носить ім'я В.І. Леніна.

Ще на початку XIX століття місто з півночі закінчувалось в межах бульвару на вул. Шевченка. З проведенням залізниці у 1868 р. поступово забудова його йшла в напрямку до вокзалу, який фактично знаходився серед поля. Особливо інтенсивно цей район забудовується після Великої Вітчизняної війни. Зараз межа Ніжина перекинулася на кілька кілометрів і з півночі проходить недалеко від с. Хвилівки.

За роки радянської влади зросли райони забудови Ніжина на значній території в усіх напрямках від його старих меж, а колишня площа залишилась пам'ятником далекого минулого.

Юрій Сергійович Москаленко

З ЧАСІВ МИНУЛИХ

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1981. – 4 квітня. – С. 4.

Ми звикли до чітких адрес, де вказані вулиці, будинок, квартира і прізвище того, кому адресовано листа або подані відомості про місце проживання певної особи. А чи завжди було так?

Ось як у кінці XVIII ст. у купчій визначалось місце знаходження будівель і ділянки землі, що продавались у Ніжині іншому власнику: "... в верхнем городе лежащие, за Киевскою брамою, за кляштором, на форштадте Овдеевкой именуемом, по дороге к

девичьому монастирю, в смежності дворів с одної сторони лекаря Анфелея Яковлевича Шевелиова, другої – стельмаха Григорія Шевчика...”

У пошуках адресата підемо й ми цим шляхом.

Місто розділялось тоді на Верхнє і Нижнє або Нове (на правому березі Остра). Земляний вал і рів навколо Верхнього міста мали четверо воріт: Київські, Чернігівські, Московські та Круничпольські. Київські ворота чи брама знаходились при виїзді на Київський шлях, тобто на сучасній вул. Гоголя, приблизно між бібліотекою інституту та магазином “Усмішка”.

Передмістя (“форштадт”) Овдїївка починалося офіційно від Київських воріт і Київського шляху та йшло в напрямку до Ветхого. Між сучасним будинком прокуратури і гуртожитком інституту стояв невеликий костюл (“кляштор”). Отже, будівлі та ділянка землі, про які йдеться в купчій, знаходились на нинішній вул. К. Маркса між костюлом та Введенським жіночим монастирем, десь там, де тепер садиба будинку № 30. Як свідчать джерела, приватні листи почали приймати в Києві, Ніжині та Батурині в 1674 р. Вони пересилались по Московському тракту.

Пошту перевозили поштарі, які везли її в межах певної частини шляху на поштових конях, замінюючи їх на проміжних “станах”. Так, поштар із Києва привозив пошту в Ніжин і здавав її під розписку. З іншим поштарем вона надсилалась до Батурина і так до Москви. В середині XVIII ст. пошта з Москви по Київському тракту підправлялась у понеділок. Влітку і взимку пошту возили з швидкістю 12 верст на годину, восени – 11 в., подорожуючих – 8-10 в. на годину. Десь у четвер пошта прибувала до Ніжина. Листи одержували й здавали безпосередньо у поштової конторі, навідуючись до неї.

Трійки поділялись на кур’єрські та поштові. На перших з більшою швидкістю перевозили важливі, переважно урядові, розпорядження і депеші. Для них відбирались найкращі й міцніші коні. На кур’єрських і поштових конях під дугою прикріплювався дзвіночок. Відливали їх на невеликих заводах на Новгородщині у м. Валдаї з написом по колу обідка “Дар Валдая”, а користуватись таким дзвоником дозволялось лише ямщикам поштових станцій.

Відстань між містами, як і тепер, відлічувалась від поштамтів або поштових контор. На трактах на початку XIX ст. встановлювались верстові стовпи з вказівкою відстані між станціями: з одного боку; – звідкіля виїхав, а з другого – куди їде. Інший стовп, обов’язково дубовий (для міцності), встановлювався на поштових станціях. Зверху на ньому прикріплювалась табличка а назвою станції, а нижче – табличка з вказівкою відстані до повітового міста, до губернського, до Москви та Петербурга. За точність установки верстових стовпів та відстані відповідали землеміри.

Для подорожуючих на поштових конях видавалась “подорожня”. Гроші на проїзд, або “прогони”, виплачувались кількістю коней та відстанню між пунктами подорожі з точністю до 1/4 версти. При видачі подорожної кількість коней визначалась від чину й звання подорожуючого. У подорожній О.С. Пушкіна, виданій у 1828 році на проїзд від Петербурга до Торжка вказано, що йому належить давати по троє коней і що з цієї подорожної за 494 версти взято 39 крб. 56 коп., тобто по 8 коп. за версту шляху. Ті, що їхали у службових справах, платили наполовину менше.

Поштові станції створювались в населених пунктах на відстані в основному від 20 до 30 верст. На Петербурзькому тракті першою від Ніжина була станція в Дрімайлівці (20 верст), а по Московському тракту – в Комарівці (27 в.). Там, де шлях був важким, відстань між станціями могла бути й коротшою.

Юрій Сергійович Москаленко

ШЛЯХАМИ ЧЕРЕЗ НІЖИН

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1981. – 24 березня. – С. 3-4.

З давнини наше місто знаходилося на важливих трактах, по яких здійснювався зв'язок між містами як в середині країни, так і за кордоном. Обумовлювалось це географічним його положенням. До 1793 р. західний кордон Російської держави з Польщею проходив по Дніпру, залишаючи в межах Росії лише Київ та прилеглу до нього територію. Мандрівники проходили митну перевірку у Василькові.

Про історію розвитку поштових трактів свідчать архівні документи. 1669 роком датовані дві грамоти царя Олексія Михайловича київському воєводі щодо створення поштових “станів” у Ніжині та інших малоросійських містах і про пересилку “вістових листів” із Києва до Ніжина гінцями, а грамотою від 1674 р. встановлювався порядок роботи Київського поштового тракту. Пізніше цим же шляхом здійснювався зв'язок між Петербургом і Києвом.

Розпорядженням малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського у 1765 р. на території України запроваджується пошта двох видів: пошта для листів та естафет і пошта для подорожуючих. У містах створюються поштові контори з посадою поштмейстерів. Козаки, що замість військової служби розвозили пошту (“стійчики”), називались тепер поштарями. Для подорожуючих від усього населення поставлялись коні, які утримувались на поштових “станах”, або станціях, як їх стали називати дещо пізніше.

Через Ніжин у XVIII та в першій половині XIX ст. йшли тракти на Київ, Москву, Петербург, Ригу, Курськ, Харків, Катеринослав, в Таврію, в Переяслав (Хмельницький) та інші міста.

На плані м. Ніжина, який був затверджений для його забудови в 1803 р., серед існуючих важливих об'єктів значиться поштова контора. Побудована у XVIII ст. вона складалась з двох однакових одноповерхових цегляних будинків. Подвір'я її було обнесене цегляним муром. З протилежного його боку знаходились конюшні.

Обидва будинки станції виходили фасадами на Поштову вулицю і з'єднувались між собою цегляним муром з металевими воротами для в'їзду на подвір'я і такою ж хвірткою. Мабуть, пізніше на території станції зводиться великий на півтора поверхи будинок, де був зал відпочинку і кімнати для подорожуючих.

У різний час по трактах через Ніжин проїжджало багато подорожуючих, у тому числі і видатних діячів культури.

У Ніжині з 29 по 30 червня 1786 р. перебував відомий автор безсмертного “Недоросля” Д.І. Фонвізін. Він їхав із Москви до Карлсбаду на лікування. Як і в багатьох подорожуючих за кордон, його шлях лежав через наше місто. Для ночівлі він найняв приватну квартиру у А. Архітекторова. Свої враження заносив до щоденника.

Двічі проїздом у нашому місті побував О.С. Пушкін. Перший раз у травні 1820 р. по шляху до Катеринослава і вдруге по шляху з Одеси до Пскова у Михайлівське за-

слання. Щодо першої поїздки дослідники не мають одноставної думки. Більш повні відомості збереглися про другу поїздку О.С. Пушкіна, оскільки в його подорожній точно зазначався маршрут, який пролягав від Одеси через Миколаїв, Єлисаветград (Кіровоград), Кременчук. Прилуки, Ніжин, Чернігів, Вітебськ.

До Ніжина О.С. Пушкін прибув 4 серпня 1824 р. десь опівдні. Від поштової станції шлях на Чернігів проходив тоді через Соборну площу (тепер Гоголівський сквер), площу інституту і далі по Чернігівській вулиці та сучасною вул. Космонавтів на Вертіівку.

Тогочасні подорожуючі відмічають у своїх листах і спогадах красу будинку Гімназії вищих наук, його колонаду і чудовий фасад. Звичайно, не міг не звернути своєї уваги на величну споруду у зеленому парку за Остром і поет. Проте, О.С. Пушкін не мав змоги робити тривалі зупинки. Йому була дана сувора вказівка ніде за затримуватись “по своєму призову”. Шлях довжиною у 1621 версту він проїхав за десять діб, прибувши 9 серпня у с. Михайлівське.

Через Ніжин 31 травня – 1 червня 1825 р. трактом із Москви в Київ проїздив О.С. Грибоєдов. Він їхав по маршруту Батурин, Борзна, Комарівка, Ніжин, Козелець. У Києві О.С. Грибоєдов пробув більше десяти днів, де зустрічався з членами Південного товариства декабристів, а також знайомився з історичними пам'ятниками міста, а по тім, подорожуючи через Крим, виїхав на Кавказ до місця своєї служби.

У червні 1828 р. закінчує Гімназію вищих наук М.В. Гоголь і живе літо та осінь у Василівці. Разом з О.С. Данилевським, своїм товаришем по навчанню у гімназії він 14-15 грудня 1828 р. знову у нашому місті, подорожуючи до Петербурга шляхом на Чернігів. Могильов, Вітебськ.

Композитор М.І. Глінка приїхав до Ніжина 21 травня 1838 р. У той час він керував придворною капелюю і мав відрядження на Україну для відбору співаків. Перед цим був у Новгород-Сіверську і Московським трактом завітав до Ніжина. На другий день із своїми супутниками він виїздить до Чернігова, а 28 травня знову зупиняється у Ніжині. Звідси через Талалаївку, Монастирище та Ічнію виїхав до Качанівки, де перебував тривалий час, аж до 13 серпня, виїжджаючи у різні міста України.

Разом з ним у Качанівці гостювали поет В.М. Забіла, художник В.І. Штернберг, історик і етнограф М.А. Маркевич. На слова В.М. Забіли у цей час Глінка написав музику до пісень “Гуде вітер вельми в полі” та “Не щибечи, соловейко”.

Після закінчення Гімназії вищих наук, працюючи у Петербурзі, кілька разів приїздив через Ніжин до рідного села на Полтавщину і зворотнім шляхом до Петербурга Є.П. Гребінка. В травні 1844 р. він їде на Україну з В.І. Далем, лексикографом і письменником, що виступав під псевдонімом Козак Луганський, та автором відомого “Тлумачного словника живої великоруської мови”.

На початку 1846 р. археографічною комісією на Чернігівщину для замалювання пам'яток старовини був відряджений Т. Г. Шевченко. 14 лютого 1846 р. він по шляху Лубни, Прилуки приїздить до Ніжина, подорожуючи разом з поетом і етнографом О.С. Афанасьєвим-Чужбинським, який навчався раніше у Ніжинському ліцеї. Т.Г. Шевченка шанобливо вітали ніжинці та особливо захоплено – студенти ліцею. Тут він познайомився з М.В. Гербелем. Після триденного перебування у Ніжині Т.Г. Шевченко і О.С. Афанасьєв-Чужбинський виїхали до Чернігова. Т.Г. Шевченко ще раз побував проїздом у нашому місті у січні 1847 р. по шляху до Борзни.

Марко Вовчок (М.О. Вілінська-Маркович) та її чоловік фольклорист і етнограф О.В. Маркович відвідали Ніжин у листопаді-грудні 1851 р., де Маркевичі зупинилися у М.Т. Симонова, що пізніше виступав у літературі під псевдонімом М. Номис. Крім того, Марко Вовчок ще кілька разів була проїздом у нашому місті, зокрема, у серпні 1857 р. по шляху з Немирова до Орла та зворотнім шляхом до Немирова у жовтні того ж року. Були Марковичі проїздом у Ніжині також у кінці грудня 1858 р.

На початку XIX ст. у нашому місті побували під час своїх мандрівок історик Д.М. Бантиш-Каменський та письменник І.М. Долгорукий, які залишили свої спогади про Ніжин.

У серпні 1840 р. з Петербурга до Лубенського повіту через Ніжин разом з своєю дочкою Катериною Єрмолаївною проїздила Г.П. Керн. Як відомо, О. С. Пушкін присвятив Ганні Петрівні поетичний твір “Я пам’ятаю мить чудову...” (1825 р.), а М.І. Глінка в 1840 р. поклав його на музику і присвятив романс Катерині Керн. Стан її здоров’я вимагав від’їзду з Петербурга, але фінансові справи у них були далеко не блискучі. М.І. Глінка на свої кошти придбав карету для подорожі і супроводив їх до Катєжни, де вони розсталися: Глінка поїхав у Новоспаське, а Г.П. Керн з дочкою далі на Україну.

До нашого часу по вул. Поштової в основному зберігся комплекс споруд поштової станції. Як архітектурний і культурний пам’ятник минулого, пов’язаний з іменами багатьох видатних людей, він заслуговує на увагу. Тут планується створити музей художника М.С. Самокиша.

Юрій Сергійович Москаленко

ЛИСТИ З СІМНАДЦЯТОГО ВІКУ

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1983. – 26 січня. – С. 4.

У 1665 р. воєводою Ніжина був призначений І. Ржевський. Ім’я цього талановитого воєначальника згадується в історії у зв’язку з пізнішими подіями, зокрема, з боротьбою проти турецько-татарських загарбників під Чигирином у 1678 р.

Від царя Олексія Михайловича він одержав письмову настанову щодо своїх обов’язків та майбутньої служби. На воєводу і гарнізон стрільців, перш за все, покладалась охорона міста: “По городу и по острогу, и по стенам, и у крепостей, н на отъезжих сторожах, где пригоже, и у государевой казны служилых людей держать”.

Прибувши до місця призначення, він надіслав листа з повідомленням про прийняття від свого попередника “Верхнього земляного міста Ніжина” та доповів про стан справ. Так виникло листування між ніжинським воєводою, з одного боку, та московським урядом з другого, яке тривало до 1667 р. Цікаво воно тим, що дає деякий додатковий матеріал про історичні події того часу, обов’язки воєвод, стосунки з полковниками козацьких полків і місцевим населенням та відомості про укріплення міста.

Якщо воєвода одержував дані про появу ворожих військ, він мав негайно повідомити про це київського боярина, гетьмана та ніжинського полковника, а при загрозі безпосередньої небезпеки гінцями оповістити населення округи з тим, щоб воно мало можливість, захопивши з собою провіант, прибути до міста під захист його укріплень.

Охорона прикордонної смуги теж покладалась на ніжинського воєводу, щоб не проникли на цей бік Дніпра ворожі “лазутчики”. А тому всі, хто приходив або приїздив до міста у торгових чи в якихось особистих справах з іншої місцевості, зобов’язані були записуватись у “Приказной избе” в спеціальні книги. Без цього ніхто з прибулих із литовських, польських чи то московських і українських міст не мав права перебувати в Ніжині, а мешканці міста надавати їм притулок. У містечках і на заставах від ніжинського гарнізону одночасно знаходилося у наряді 175 стрільців.

На нового воєводу чекало багато невіршених справ, пов’язаних з ремонтом укріплень, зокрема, міського валу, поповненням гарнізону, який з різних причин став малочисельним, та створенням запасів хліба на випадок облоги міста.

З листа воєводи від 7 січня 1666 р. дізнаємось і про деякі деталі щодо оборонних споруд. Так, над земляним валом, який стіною оточував Ніжин у XVII ст., височіло одинадцять дерев’яних башт. На десяти з них були встановлені піщалі, тобто кріпосні гармати, що знаходились на озброєнні російських військ у XVI та XVII ст.

Проте, для них не вистачало потрібної кількості пушкарів. Згідно з царським указом на службі в місті повинно було рахуватись 2028 стрільців, а воєвода прийняв від свого попередника лише 459, та й ті, що залишились, давно не одержували платні. Вимагали ремонту житла стрільців. Про всі ці справи й повідомляє ніжинський воєвода. В листі від 1 серпня 1666 р. воєвода доповідав, що під Монастирище приходили татари. Вони захопили в полон багатьох людей, які працювали на полях та забрали й погнали табуни коней і скоту. Під Монастирищем був бій, а потім татари пішли на Галицю. У листі мовиться також, що в цей день на трьох ніжинських міщан, які працювали в полі під Талалаївкою, напали двоє кінних татар і поранили їх. Двом міщанам пощастило відбитись, а третього татарі захопили в полон.

Більш тривожні відомості подано у листі від 22 жовтня 1667 р. У ньому воєвода писав, що 9 жовтня прийшли до Ніжинського повіту в с. Володькову Дівицю (тепер Червоні Партизани) війною татари. Багатьох людей побили і в полон взяли, а по хуторах захопили табуни коней і скоту, йшли далі через Остер на с. Липів Ріг. А з ними були поляки. Потім стали табором за п’ять-шість верст від Ніжина.

Оскільки нависла загроза для ряду міст Лівобережжя з боку союзників королівської Польщі – кримських татар, до 31 жовтня російське військо одержало розпорядження вирушити з Белгорода і спільно з українськими козацькими військами дати відсіч загарбникам. Відчувши небезпеку, татари спішно відступили.

Така ще одна сторінка з далекого минулого нашого міста.

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ)

**Μεμνησθαί αλιστευ – наукове кредо професора
Олексія Покровського**

*Ich widme diesen Aufsatz ganz herzlich
zauberhafter Antonina Rischko*

В історії вітчизняного антикознавства ХІХ ст. займає особливе місце. У середині позаминулого століття вітчизняна* класична наука виходить на прийнятний рівень, порівняно із західноєвропейською, що було пов'язано, насамперед, із діяльністю в Санкт-Петербурзькому університеті М. Куторги. Безумовно, сприяла тому і поява в Російській імперії низки вищих навчальних закладів, де курс античної історії та класичних мов був обов'язковим. Як зворотній процес розвиток античної науки в державі сприяв також появі нових або реорганізації старих навчальних закладів. Таким чином, у 1875 р. на базі Юридичного ліцею в Ніжині був утворений Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ), одним із завдань котрого була підготовка фахівців із класичної філології, а з 1882 р. – також із античної історії. Прикметно, що першим викладачем всесвітньої історії став учень М. Куторги – професор Петро Люперольський, який потрапив до НІФІ з Варшавського університету.

До кінця ХІХ ст. вивчення античної історії відбувалося переважно в університетах, насамперед у столичному Санкт-Петербурзькому. Відтак, новий етап, який вивів вітчизняне антикознавство з позиції “філіалу” німецького на самостійні позиції світового рівня, був пов'язаний із працею професора згаданого університету Федора Соколова – ще одного учня М. Куторги. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. класична наука стала “класичною”, досягла апогею, і на сьогодні є таким собі “історіографічним взірцем”. Такий розквіт, започаткований М. Куторгою і продовжений Ф. Соколовим, був створений представниками наукової школи останнього, серед яких особливо виділяються постаті професорів В. Латишева та С. Жебелева. В Україні – спершу в НІФІ, потім в Київському університеті Св. Володимира – школу Ф. Соколова представляв професор Олексій Іванович Покровський.

Народився майбутній учений 11 березня 1868 р. в Санкт-Петербурзі в родині спадкових дворян. Після закінчення класичної гімназії він продовжив здобувати освіту в столичному університеті на історико-філологічному факультеті. Під час навчання О. Покровський виявив інтерес до історії стародавньої Греції. Ймовірно, цей інтерес зародився ще в гімназії, де досить добре викладалися класичні мови й антична історія. Видатну роль у формуванні майбутнього вченого відіграв, власне, згаданий професор Федір Федорович Соколов. За кваліфікаційну роботу “Про оракулы Асклепия” О. Покровський отримав золоту медаль. Маючи наукову вартість праця була опублікована під

* Звісно, мова йде про наукові студії в межах тогочасної Російської імперії, де органічною складовою, як на той час, були студії вчених – вихідців із українських земель, а також дослідження у вищих навчальних закладах на території сучасної України.

назвою “Древнегреческие святыни-лечебники” в науково-популярному часопису “Колосъ” [1]. Після закінчення навчання О. Покровського залишили в університеті для підготовки до професорського звання [2]. З 1892 р., успішно склавши усні магістерські іспити зі всесвітньої та російської історії, а також політичної економії [3], протягом двох років він читав лекції з давньої історії на посаді приват-доцента в *alma mater*.

У 1894 р. в НІФІ відкрилася вакантна посада екстраординарного професора на кафедрі всесвітньої історії. На заміщення цієї посади Конференцією інституту був оголошений конкурс, на який відгукнулося кілька відомих учених, серед яких був приват-доцент Юр'ївського університету Є. Придик [4] та Енман [5]. Однак, на засіданні Конференції НІФІ 12 березня 1894 р. на вільну посаду був обраний О. Покровський [6], обраний, до того ж, абсолютною більшістю голосів [7]. Про причини подібної преференції, відданих на користь молодого вченого, можна лише здогадуватися. З одного боку, переговори про перехід в НІФІ О. Покровського зі сторони інституту велися ще з вересня 1893 р., що певною мірою вказує на “усталену” зацікавленість в послугах саме цього спеціаліста. Але тоді О. Покровський не мав можливості перейти на службу в Ніжин [8] – можливо, тоді він ще сподівався закріпитися в Санкт-Петербурзькому університеті. З другого боку, на вибір Конференції могла вплинути позиція професора П. Люперсольського – поважного і заслуженого ученого [9]. О. Покровського і П. Люперсольського ріднить приналежність до однієї наукової школи античників професора М. Куторги. Щоправда, на відміну від П. Люперсольського, який був безпосереднім учнем славетного професора, – О. Покровський належав до школи М. Куторги “в другому поколінні”, будучи учнем учня М. Куторги – Ф. Соколова. До того ж, молодий учений мав відповідні рекомендації від ректора та декана Історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету [10]. Відтак, із переходом О. Покровського в НІФІ фактично продовжувалася історіографічна традиція Санкт-Петербурзького антикознавства, створеної М. Куторгою і розвиненої Ф. Соколовим. Ніжин став *de facto* своєрідним філіалом провідної на той час античної школи в Російській імперії.

Перехід О. Покровського до Ніжина давав також можливість уникнути різкої зміни у викладанні курсу профільних дисциплін у місцевому інституті, що зайвий раз підтверджується подальшим переходом О. Покровського до Київського університету Св. Володимира, коли його місце в НІФІ посів професор Франс Режабек – представник іншої школи, сформованої в Новоросійському університеті. Його сферою інтересів був пізньоримський і ранньовізантійський період [11], і як наслідок – наголос у викладанні змістився з “традиційної” ранньої Греції, культивованої в стінах НІФІ П. Люперсольським і О. Покровським, до історії Риму і Візантії.

На перший погляд здається дивним, що молодий вчений, визначений одним із кращих особисто Ф. Соколовим, який добре зарекомендував себе в провідному столичному університеті, зголошується переїхати в провінційний Ніжин. Особливо, якщо врахувати, що цей переїзд відбувся з особистого дозволу імператора (згідно тогочасної процедури – за поданням міністра народної освіти [12]). Проте, відповідь на це питання видається досить простою. Читаючи лекції в згаданому університеті в якості приват-доцента, О. Покровський працював *de jure* на “громадських засадах”, тобто не отримуючи жалування [13]. Хоч і спадковий, але безземельний дворянин О. Покров-

ський, очевидно, не мав достатнього забезпечення, то ж конче потребував службової платні, відтак, його перехід в НІФІ цілком виправданий. У Ніжині екстраординарний професор інституту з усіма доплатами отримував щорічно 2400 руб. [14]. Як на той час – вельми пристойна сума, особливо для повітового Ніжина, яка давала змогу в достатній мірі задовольняти як життєві, так і професійні потреби. Отже, матеріальна сторона справи очевидна.

Одночасно, в Ніжині професор облаштував особисте щастя – 1896 р. він одружився з місцевою дворянкою, донькою дійсного статського радника Ольгою Костянтинівною Троциною [15]. Враховуючи, що остання була випускницею столичного жіночого Єкатерининського інституту [16], можна припустити, що вони познайомилися ще в Санкт-Петербурзі. Це надає переїздові О. Покровського до Ніжина певних акордів романтичності, але не більше – матеріальні й побутові проблеми це не знімає. В Ніжині, крім достатнього матеріального забезпечення, сім'я О. Покровського також була забезпечена казенним житлом – вони проживали в інститутській квартирі (всупереч київському періоду в житті професора, коли він винаймав за власний кошт помешкання на вул. Банковій, 11; що, до речі, було однією з причин повернення Покровських у Ніжин у 1922 р.).

Протягом перших трьох років викладання в НІФІ вчений викладав курс усесвітньої історії разом зі своїм старшим колегою П. Люперсольським. Після виходу останнього у відставку, його місце посів відомий учений-класик Є. Щепкін. Але останній уже за рік перейшов у Новоросійський університет [17], залишивши, відтак, викладання предмету в “традиціях” Санкт-Петербурзького антикознавства зосередилося виключно в руках Олексія Івановича Покровського.

Проте, учню Ф. Соколова в провінційному Ніжині було затісно. Він постійно їздив у відрядження – до Києва [18], до Харкова [19], на батьківщину до Санкт-Петербургу [20]; останнє, можливо, крім наукової потреби, пов'язано з написанням магістерської дисертації, було пов'язано також із певними особистими мотивами. Зосередження роботи над дисертацією змусило О. Покровського залишити в 1898 р. й посаду вченого секретаря НІФІ [21] (з 2 травня 1895 р. [22]). Більше навколодисертаційними, ніж проблемами зі здоров'ям (це було офіційною мотивацією в заяві професора), ймовірно, пояснюється прохання О. Покровського від 10 березня 1899 р. про надання закордонного відрядження [23]. З боку інституту перепон не було [24], але чи було задоволено прохання вченого з боку Київського навчального округу та Міністерства народної освіти, а відтак, чи перебував він за кордоном, – встановити не вдалося.

Упродовж перших кількох років ХХ с. О. Покровський листувався з Т. Флоринським [25] щодо можливого переходу до Київського університету Св. Володимира. Прагнення О. Покровського – і очевидно, не без сприяння Т. Флоринського – було задоволено, і з 1 липня 1905 р. він був допущений до читання лекцій у якості приватдоцента в Києві [26]. Перехід, щоправда, помітно позначився на матеріальному забезпеченні – відтепер щорічний оклад становив 2000 руб. [27], але це вчергове промовляє про “тісні рамки” перебування вченого в НІФІ. Втративши матеріально, О. Покровський виграв як учений – він потрапив у один із провідних вищих навчальних закладів імперії, отримав більше дослідницьких можливостей; втрапив у більш жваве й відкрите культурне життя тощо.

Однак, перебравшись до Києва, О. Покровський не пориває зв'язків із Ніжином. Ще перебуваючи професором НІФІ, склалася своєрідна наукова “ніжинська трійця” – М. Бережков, І. Турцевич і О. Покровський. Центральною фігурою тут виступав професор російської історії Михайло Миколайович Бережков, інший – Іван Григорович Турцевих був античником, але, на відміну від О. Покровського, репрезентував римсько-візантійський напрям у історії Ніжинської вищої школи. Взаємини в межах цього “трикутника” фігурують в епістолярній спадщині як О. Покровського, так і М. Бережкова*; не пориваються вони і після смерті О. Покровського, що простежується в листах його вдови Ольги Костянтинівни до “патріарха” ніжинського краєзнавства М. Бережкова.

Після революційних лихоліть і перепетій громадянської війни, кількарічні поневіряння в голодному Києві для загнаного в матеріальну кризу закінчилися дилемою: чи шукати засобів до існування поза межами Києва, чи вмерти з голоду. Вчений повертається до Ніжина на посаду професора Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО) – так натовді називався зреформований історико-філологічний інститут. Із часом О. Покровський стає дійсним членом і керівником секції античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови, не покидаючи налагоджених у Києві наукових зв'язків. Паралельно з викладанням у НІНО, вчений посідає посаду дійсного члена Марксо-Ленінської кафедри при ВУАН; з 1922 р. О. Покровський а також працює як позаштатний співробітник Академії, отримавши спеціальні дослідницькі наукові доручення. В 1928 р. його, навіть, висувають на дійсного академіка ВУАН [28].

Умови життя 20-х років ХХ ст. були складними. Уряд неодноразово приймав декрети про покращення умов життя інтелігенції. З-поміж ніжинців під опіку Всеукраїнського комітету сприяння вченим потрапило 34 особи, в т.ч. і професор О. Покровський [29]. Однак, т.зв. наукова пайка часто затримувалася, постійно скорочувався її обсяг, інколи її взагалі не видавали. Наприклад, задекларованого забезпечення паливом учених у Ніжині взагалі не було [30]. Періодично професор отримував грошову допомогу. Так, у 1923 р. він отримав 1640 крб. [31] (що в умовах тогочасної інфляції мало чим допомогло). Відтак, попри всі радянські “подачки” й обіцянки, міська секція наукових робітників (щось на кшталт профсоюзу) неодноразово була змушена звертатися про відновлення додаткового академзабезпечення [32]. В таких умовах була змушена шукати роботу дружина О. Покровського Ольга Костянтинівна [33]. Будучи випускницею Єкатерининського інституту, вона в 1924 р. отримала – не без клопотання чоловіка – посаду вчителя музики в НІФІ. На цій посаді вона пропрацювала до смерті чоловіка, коли переїхала в Слобідку під Києвом, надалі розпродаючи майно та бібліотеку О. Покровського, щоб якимось прохарчуватися.

Одночасно, “другий ніжинський період” у житті О. Покровського став часом активізації його наукової діяльності. І в міру налагодження й ритмізації його дослідницької роботи, вчений знову почав готуватися до переїзду в Київ. Проте, плани зірвали передчасна смерть 14 вересня 1928 р. [34].

Науковий доробок О. Покровського незначний. Більшість праць вийшли впродовж останніх років життя вченого, багато з його робіт лишилися неопублікованими. При-

---

* Про епістолярій І.Г. Турцевича досі говорити не доводиться, оскільки вивчення його наукової, в т.ч. епістолярної, спадщини досі знаходиться на початковому етапі й є цілком не визначеним.

чина цього, на думку його колеги по науково-дослідній кафедрі в Ніжині, також античника (щоправда, представника “ніжинського” римсько-візантійського напрямку) К. Штепи, полягає в тому, що Олексій Іванович “ставився до себе надзвичайно суворо, вважав за необхідне перевіряти не те що кожний факт, а кожне своє слово, кожну ризик, перевіряти всебічно, нічого не залишати недоведеним, непідтвердженим джерелами” [35]. Такий, дуже скрупульозний, інколи до дріб’язковості, підхід до своєї роботи позначився, навіть, на зовнішньому вигляді його праць, в яких кидається у вічі вражаюча невідповідність між обсягами тексту і посилань. Більшість інформації професор зосереджував якраз у посиланнях, які інколи досягали розміру цілих сторінок. Така манера викладу викликала незадоволення і здивування критиків.

Манера історіописання О. Покровського яскраво охарактеризована в рецензіях професорів Р.Ф. Шульца та В.П. Бузескула на його магістерську дисертацію. Так Р.Ф. Шульц зазначав, що “в праці О.І. Покровського весь центр ваги падає на посилання, в яких зібраний великий науковий матеріал, і які являють собою, почасти, самостійні дослідження з конкретних питань. <...> Сама промова є лише ніби канвою <...>. Посилання ускладнюють читання книги, але з іншого боку виявляють величезну працю автора та його колосальну ерудицію” [36]. Подібний висновок зробив і В. П. Бузескул, який відзначив, що праці О. Покровського “вирізняються однаковою манерою викладу – коротким, стислим текстом і широкими посиланнями, що займають більшу частину книги <...>. Посилання <...> в більшості випадків є екскурсами, що є дослідженнями з питань, що порушені в тексті. В посиланнях автор виявляє велику ерудицію і широке знайомство з джерелами, в т.ч. з епіграфічними, з науковою літературою” [37]. Відтак, текст Покровського важкий до сприйняття, змушує постійно відволікатись на посилання. Однак, такий “енциклопедичний” виклад, з іншого боку, значно розширює коло читачів – для недостатньо підготовлених достатньо прочитання самого тексту, для спеціалістів – цікавими видаються посилання з їх колосальним матеріалом, з детальною, інколи до дрібниць, розробкою теми.

Звинувачувати вченого, як то зробив К. Штепа, в гіперкритицизмі не досить коректно. О. Покровський був учнем Ф. Соколова, який і прищепив своєму учню любов до малодосліджених тем в історії античного світу*. Цей учений, як і його вчитель М. Куторга, протестував проти панівного тоді на Заході гіперкритицизму, хоча і віддавав належне досягненням західної науки, насамперед, німецької. Ф. Соколов першим у вітчизняній науці запровадив метод усебічного дослідження джерела, вияву його зовнішнього і внутрішнього змісту [38]; він проголошував максимально детальний виклад матеріалу, позаяк “факти історичних подій, лише взяті в усіх своїх деталях і у зв’язку з усіма подіями, що передували ним, та подальшими подіями, лише в такому разі можуть бути пізнані як слід” [39].

О. Покровський не відкидає, в цілому, античну традицію. Проте, в результаті свого гіперскрупульозного аналізу дає інше, альтернативне прочитання тексту, пояснює його конкретні місця, пропонує погляд на пам’ятку в її еволюції, вказуючи при цьому на причини появи певних “неточностей” в античних текстах. Адже, як учив Ф. Соколов,

---

* Сам Ф. Соколов написав і захистив дисертацію з історії Сицилії раннього, догрецького часу – на той час із цілком недослідженого питання.

факти давньої історії не дані нам у готовому вигляді, а тому реконструкція їх має бути повною і максимально точною, для чого необхідно використати весь, без винятку, наявний історичний матеріал [40].

Щоправда, ніжинський учений був також самостійним і оригінальним, від свого вчителя він не перейняв пристрасті до занять епіграфікою*, натомість виявив інтерес до більш загальних тем, чого цурався, наприклад, Ф. Соколов. Відтак, О. Покровський, як зазначає Є. Фролов, “у будь-якому випадку це був достатньо оригінальний учений, який прагнув сказати своє слово в науці” [41].

Як учений О. Покровський був широко ерудований і був, фактично, полідисциплінарним дослідником. За словами К. Штепи “він був у такій же мірі істориком, як і філологом, соціологом і етнологом, що забезпечувало і ґрунтовність його висновків, і широту поглядів” [42]. Μέμνησθαι αλιστεῖν – головне гасло наукової творчості професора Олексія Покровського [43].

Інтерес до написання самостійних наукових робіт О. Покровський виявив ще в студентські роки. Протягом 1887-1890 років молодий науковець опублікував низку статей у науково-популярному столичному часопису “Колосья” (під псевдонімами “А. Ивановский” та “А. Каменецкий”). У переважній більшості ці роботи стосувалися вітчизняної історії XVIII-XIX ст. За проблематикою ж їх можна віднести до історії повсякдення, біографістики та культурологічних студій. Дещо відособленою є розвідка зі всесвітньої історії нового часу “Германия в XVIII столетии”. Ймовірно, ці праці були створені в контексті навчальних дисциплін. Особисто О. Покровський не надавав своїм раннім науковим спробам великого значення. Проте, статті є досить оригінальними і самостійними, і в такій самокритиці вбачається згаданий гіперкритицизм професора, але відносно самого себе.

У царині ж античної історії – провідної теми життя – О. Покровський дебютував критичними статтями. Найперша з них – “Новые явления в области разработки древнегреческой истории” [44], за якою була написана рецензія на книгу В. Штеффера “Афинское гражданство и народное собрание” [45]. Але більш цікавою здається праця О. Покровського про Полібія [46], написана ним із приводу книги Scala. Першим самостійним монографічним дослідженням із античної історії була перероблена кваліфікаційна робота “Древнегреческие святыни-лечебницы”, написана, ймовірно, безпосередньо під керівництвом професора Ф. Соколова.

Проте, першою великою самостійною працею О. Покровського була його магістерська дисертація “О красноречии у древних эллинов” [47] з додатком “К вопросу об основном характере древнеэллинского государства” [48]. Для магістерської дисертації ніжинський професор готував іншу тему [49], але за своєю “звичкою”, з невідомих причин, використав для дисертації свою актову промову в НІФІ 1903 р. Поясненням того може бути “науковий метод” ученого. Будучи дуже скрупульозним, прагнучи зібрати й опрацювати якнайбільше матеріалу з обраної теми, не важко було просто “потонути” в матеріалі; створити ж значний синтетичний текст із опрацюванням теми до дрібниць досить складно. Відтак, відносно невеликий за розміром текст промови, очевидно – без значних змін, значно “обрісши” екскурсами послань з легкої руки професора перетворився в дисертацію.

---

* Цю пристрасть перейняв інший учень Ф. Соколова – відомий вчений у сфері античної епіграфіки В. Латишев.

У “першій частині” дисертації (“О красноречии у древних эллинов”) О. Покровський досліджував історію розвитку еллінського судового, політичного й епідейктичного красномовства. Тему вчений розглядає в контексті розвитку суспільно-політичних і культурних умов, що спершу зумовили, а потім призвели до занепаду еллінського ораторського мистецтва. Паралельно він подає і власну теорію походження цього мистецтва: “Якщо еллінське політичне і судове красномовство розвинулося з гомерівської і гесіодівської *αγορῆς*, то красномовство епідейктичне розвинулося з пісні, яку гомерівські *αοῖδοί* співають – інколи на агорі, але зазвичай за царським застіллям – частувальним столом”.

Друга праця (тобто додаток до першої за визначенням), зі слів самого автора, була “спробою намітити ті риси, з якими виступає на сцену історії держава у еллінів*, риси, яким завжди залишалася вірною еллінська держава”. Основний висновок ученого зводиться до того, що “в основі своєї еллінська держава була завжди демократією, але вона була завжди демократією тільки в своїй основі, надбудови ж споруджувалися на цій основі найрізноманітніші (як за задумом, так і за виконанням), але вони створювалися завжди саме на цій основі”, далі О. Покровський зазначає, що “ще важко за своєї думку, що еллінська державність була демократією і тоді, коли вона була царством або монархією. Історія політичної влади в еллінів зводиться, таким чином, до послідовного розвитку цього демократичного моменту, як моменту основного”.

Наступною великою працею О. Покровського була його докторська дисертація “О хронологии афинской истории VI ст. до Рождества Христова” [50], яка була написана вже в Київському університеті Св. Володимира. Дисертація зустріла позитивні відгуки з боку тогочасних провідних учених-античників – професора Харківського університету В.П. Бузескула та Санкт-Петербурзького вченого Є. Кагарова. В своїй рецензії В.П. Бузескул зазначав, що вчений звернувся до питання, що “належить до особливо важких і заплутаних в історії Греції” [51]. В дисертації О. Покровський одразу відкидає гіпотезу Віламовіца, за якою хронологія афінської історії VI ст. до н. е. реконструюється за афінською хронікою, яка нібито велася, принаймні, з часу Солонна. Більше того, О. Покровський узагалі заперечує існування подібних хронік. Цілком слушним видається також його висновок про неможливість установлення точних хронологічних дат до VI ст. до н.е. Відповідна хронологія, на думку вченого, пов’язана з “*Αθηναίων πολιτεία*” Арістотеля, отже мала характер екстраполяції “заднім числом”.

Особливо незвичну, як для себе, наукову продуктивність виявив О. Покровський упродовж останніх років життя – протягом “другого ніжинського періоду”. Певною причиною тому були вкрай важкі в матеріальному плані 1920-ті роки, особливо для інтелігенції. В умовах виживання, щоб утриматися “на плаву” (в даному випадку – просто не померти від голодної смерті), вченому доводилось багато працювати. Адже радянська влада особливо не переймалася умовами життя, здоров’ям, рівнем забезпеченості тощо “гвинтиків великої державної машини”; показником була кількість “наукової продукції”. Враховуючи ж, що платили за одиницю такої “продукції” дециду, то працювати й видавати “на гора” потрібно було багато й ритмічно. Відтак, враховуючи широку інституційну діяльність ученого (в НІНО, наприклад, О. Покровський

---

* Термін “держава” щодо давньогрецької історії можна вживати лише умовно, правильніше в даному місці було б говорити про еллінську державність.

читав кілька курсів – від загальної історії до суспільствознавства й основ марксизму), не дивним є і широкий спектр його праць. Позитивно вражає високий фаховий рівень робіт О. Покровського з усіх напрямків наукової діяльності.

Зважаючи на такий стан речей, у 1920-х роках улюбленій античній тематиці О. Покровський присвятив лише одну працю українською мовою “Геродот та Арістей” [52]. Результатом співпраці О. Покровського з Кабінетом арабо-іранської філології, що діяв при Історико-філологічному відділі ВУАН [53], стала праця з історії античного письменства “Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві” [54].

Одним із провідних напрямів діяльності О. Покровського цього часу, враховуючи соціально-політичний й ідеологічні умови, була його праця на академічній Київській науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму, науковим співробітником якої ніжинський професор був із 1925 р. В цьому напрямку вченим була підготовлена і опублікована стаття “К третьей главе Коммунистического Манифеста. Заметки” [55]. Дана праця, в концепції О. Покровського, є спробою “співставити деякий матеріал для підготовчих робіт” до створення “майбутніх праць з генези соціалістичних ідей, представлених у III Маніфесті К. Маркса” (тут ніжинський учений іде за Д.Б. Рязановим). Проте, виклад матеріалу подається у звичній для О.П. Покровського манері всебічного і ґрунтовного розгляду матеріалу, але окрім аналізу і синтезу, вчений формулює також власні висновки щодо “феодалного”, “попівського”, “дрібно-буржуазного” і “справжнього – або ж німецького” соціалізму.

Попри марксознавчі потуги, професор О. Покровський залишається і надалі античником. Як симбіоз кон’юнктури і покликання постала його праця “Proletarii Древнего Рима” [56], де вчений досліджує термін через призму його використання в римській літературі, дає етимологічне й історичне пояснення його походження. Дослідник зазначає, що якщо в законах XII таблиць “Proletarii” – це був юридичний термін, то через етап літературного та побутового вживання наприкінці II ст. до н.е. слово “пролетарі” зникає з ужитку. Щодо, власне, *proletarius*, то О. Покровський пояснює його через різницю між пролетарями й *assidui*, яку він убачає в поземельних відносинах. Останні відігравали важливу роль в ранній римській історії, особливо в епоху XII таблиць, коли і сформувався уявлення, що “громадянин, для того щоб він був справжнім, досконалим громадянином, мало належати *dominium ex jure Quiritum*, що він мав бути *pater familias*, себто мати як сім’ю, так і *familiam* у значенні *res mancipi* – себто землю з помістям і живим та мертвим інвентарем. Саме громадянин, який мав таке господарство, і міг називатись *adsiduus*”. Однак, на думку вченого, не всі сини повноправних *adsidui* отримували власний шмат землі, а відтак, ставали громадянами лише за народженням, тобто – неповноправними, безземельними – *proletarii*. З часом, у процесі розвитку римського суспільства пролетарії розчинилися в інших суспільних групах – плебеїв, клієнтів, лібертинів.

У 1920-х роках під впливом соціологічної школи М. Грушевського до соціологічних студій активно залучаються українські історичні кадри. Приділив одну працю проблемам емпіричної соціології і професор О. Покровський: у статті “К истории общенародных повинностей” [57] учений розглядає різноманітні громадські повинності в давній Україні. Серед таких він виділяє різного роду фортифікаційні роботи, підводну та постову повинності тощо. Розгляд подібної практики в Україні подається в контексті подібних повинностей як у західноєвропейському середньовіччі, так і на сході

– в Московщині, а також у стародавньому світі – античній Греції та Римі. Але в Україні, як зазначає вчений, повинності, зумовлені “військовими інтересами держави”, протрималися довше, ніж на Заході, то ж і загальнопополиті повинності тут протрималися довше.

Останньою працею, що вийшла друком уже після смерті ніжинського професора, була стаття “Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді” [58]. Метою написання цієї праці, за висловом самого автора, було прагнення “зв’язати зміст деяких істотних текстів “Розділу про Фейербаха” (з “Німецької ідеології”) зі змістом відповідних текстів інших творів його авторів”. Відтак, як зазначає К. Штепа, за правилом Арістарха, “з’ясувати Гомера з Гомера” – себто Маркса й Енгельса за Марксом і Енгельсом [59]. О. Покровський, насамперед, аналізує різницю між першою і другою версією нової концепції історії, що подається в “Розділі про Фейербаха”. Вчений зазначає, що в дальших своїх творах Маркс і Енгельс фактично розвивали другу версію, що зводилася до умови: щоб люди мали змогу “творити історію”, вони мусять мати змогу жити, – відтак, першим історичним етапом є вироблення засобів, потрібних для задоволення життєвих потреб, тобто продукування самого матеріального життя. Детально розглянув учений також проблему поділу праці та його зв’язок із розподілом і приватною власністю. Цілком логічним (як для марксизму) звучить і загальний висновок О. Покровського, що історична боротьба в усі часи становила собою “більш чи менш ясний вираз боротьби суспільних класів”.

Зовсім окремо стоїть праця О. Покровського “Шевченко і Кабе” [60], яка, ймовірно, була написана на хвилі українізації, але вийшла з друку лише в 1927 р. Дослідник зупиняється на одному епізоді зі щоденника Тараса Шевченка (подорож на пароплаві Волгою до Нижнього Новгороду), і порівнює його з текстом “Подорожі в Ікарію” Етьєна Кабе. Цю роботу О. Покровського назвати кон’юнктурною навряд чи можна. Вчений цікавився Україною, знав українську мову, був автором підручника з географії України. Примітно, що ще в 1910 р. він окреслював Харків як територію етнічної України [61].

Про О. Покровського як викладача говорити важко. Якихось свідчень сучасників виявити не вдалося. Певною мірою про це можна судити опираючись на навчальні плани дисциплін, які О. Покровський викладав у НІФІ. Проте, за лаконічністю професора це завдання майже нездійснене. На сьогодні більш-менш можна говорити лише про курс римської історії [62]. Тут О. Покровський, насамперед, зупинявся на викладі джерельної бази, до якої залучав навіть такі джерела, як географія та топографія Риму*. Окремо професор зупинявся на творах античних авторів і на сучасній історіографії. Після цього переходив до безпосереднього викладу матеріалу, що також вирізнявся надзвичайною деталізацією курсу. Відтак, реакція аудиторії могла бути схожою на аналогічну щодо лекцій Ф. Соколова – подібна деталізація могла викликати певне неприйняття аудиторії й незадоволення переобтяженістю курсу.

Незважаючи на такі припущення, заслуги О. Покровського і як науковця, і як викладача були відзначені урядовими нагородами. З іншого боку, робота в першокласних наукових колективах НІФІ та Київського університету Св. Володимира вимагала відповідного професійного рівню.

---

* Проте, в цьому О.І. Покровський не був новатором із-поміж ніжинських професорів-античників. Подібне практикував і своїх лекціях також професор І.Г. Турцевич.

К. Штепа зазначає, що після смерті О. Покровського залишилася велика кількість опрацьованого матеріалу та низка неопублікованих праць, що стосувалися, насамперед, проблем марксизму [63]. На сьогодні вдалося виявити лише одну таку неопубліковану працю професора з історії Київської Русі – в листі до В. Ляскоронського, колеги О. Покровського по НІФІ та Київському археологічному інституті [64]. Дослідження вирізняється своєю оригінальністю. Особливо цікавим є те, що, на відміну від О. Шахматова, ніжинський професор локалізує гору Лікофрос саме в Києві, хоча і виводить етимологію її назви з грецької мови.

Таким чином, у особі Олексія Івановича Покровського як російська, так і українська наука отримала першокласного вченого-класика, який яскраво вирізнявся своєю надзвичайною ерудицією, самостійністю й оригінальністю суджень. Попри своє наукове кредо – *μὲνινθαί αλιστεῖν* – О. Покровський був ученим-позитивістом, який не заперечував, а дошукувався правдивої відповіді, намагався зрозуміти і пояснити античний текст. Критика і сумнів стосувалися безпосередньо його самого – це сумнів дослідника в можливості об'єктивного дослідження, пізнавальних межах власної суб'єктивності, своїх наукових суджень; це гіпервимогливість до самого себе. Саме тому, його наукові праці – насамперед, із історії античності – не втратили свого значення і нині.

Олексій Іванович Покровський був кабінетним ученим, його робочим місцем був письмовий стіл, працював він винятково з опублікованими пам'ятками; працював наполегливо і багато, особливо впродовж останніх – найважчих – років свого життя.

Значна частина життя професора пов'язана з Ніжином. Тут він одружився, тут заявив про себе як кваліфікований викладач і науковець, тут було створено кілька його важливих наукових праць. Два ніжинські періоди в його житті – з 1894 до 1905 та з 1922 до 1928 року – фактично були найбільш продуктивними в сенсі наукових студій ученого. Відтак, із повним правом професора О. Покровського можна вважати ніжинцем, що вписав яскраву сторінку в історію української науки.

-
1. Покровский А. Древнегреческие святыни-лечебники // Колосья. – 1890. – № 3. – С. 43-63; № 4. – С. 132-158.
  2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 10.
  3. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 5, 10.
  4. Там само, арк. 1.
  5. Там само, арк. 6.
  6. Там само, арк. 3, 4, 5, 6.
  7. Там само, арк. 4.
  8. Там само.
  9. Див.: Гордієнко Д. Ad fontes: до витоків Ніжинської античної школи – професор Петро Люперський // Ніжинська старовина. – Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 99-120.
  10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 6.
  11. Див.: Гордієнко Д. Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 3-14.
  12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 8.
  13. Там само, арк. 10.
  14. Там само, арк. 27зв.
  15. Там само, арк. 19, 20.

16. Там само, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 1, 2.
17. Див.: Гордієнко Д. Ad fontes... – С. 104-105.
18. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 13.
19. Там само, арк. 16.
20. Там само, арк. 18, 21.
21. Там само, арк. 23.
22. Там само, арк. 28зв.
23. Там само, арк. 24.
24. Там само, арк. 25.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, од.зб. 20707-20714.
26. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 33.
27. Там само, арк. 33.
28. Турцевич І.Г. Дневник // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 141.
29. Коляструк О. Повсякденні умови життя та праці інтелігенції Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71-72.
30. Там само. – С. 72.
31. Там само. – С. 74.
32. Там само.
33. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 1, 2.
34. Штепа К. Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. ІХ. – Ніжин, 1929. – С. 280-281.
35. Там само. – С. 281.
36. Шульц Р.Ф. [Рецензія] // Записки Харьковского университета. – 1906. – Кн. 2. – С. 78-82. – (Рец. на: Покровский А. О красноречии у древних эллинов. – Нежин, 1905).
37. Бузескул В.П. [Рецензія] // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1906. – № 5-6. – С. 159. – (Рец. на: Покровский А. К вопросу об основном характере древнеэллинского государства. – Нежин, 1905).
38. Фролов Э.Д. Ф.Ф. Соколов и начало историко-филологического направления в русском антиковедении // Вестник древней истории. – 1977. – № 1. – С. 217, 218.
39. Там само. – С. 221.
40. Там само. – С. 221-222.
41. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – СПб, 1999. – С. 278.
42. Штепа К. Вказана праця. – С. 281.
43. Там само. – С. 281.
44. Покровский А. Новые явления в области разработки древнегреческой истории // Историческое обозрение. – 1890. – Т. 1. – С. 33.
45. Покровский А. [Рецензія] // ЖМНП. – 1891. – № 6. – С. 522. – (Рец. на.: Штеффер В. Афинское гражданство и народное собрание).
46. Покровский А. Про Полібія // ЖМНП. – 1891. – № 6. – С. 522.
47. Покровский А. О красноречии у древних эллинов // Известия Историко-филологического института кн. Безбородька в Нежине (далі – ИНИФИ). – Т. 21. – Нежин, 1904. – С. 3-50.
48. Покровский А. К вопросу об основном характере древнеэллинского государства // ИНИФИ. – Т. 22. – Нежин, 1906. – С. 1-101.
49. Штепа К. Вказана праця. – С. 283.
50. Покровский А. О хронологии афинской истории VI ст. до Р.Х. – К., 1915. – 139 с.; *ibid.* // Киевские университетские известия. – 1915. – № 9. – С. 1-139.
51. Бузескул В.П. [Рецензія] // ЖМНП. – 1916. – № 1. – С. 148. – (Рец. на: А. Покровский. О хронологии Афинской истории VI ст. до Р.Х. – К., 1915).
52. Покровский О. Геродот та Арістей // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 322-340. – (Збірник історично-філологічного відділу, Т. 1).
53. Див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К.: Критика, 2007. – С. 27.
54. Покровский О. Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. 10.

55. Покровский А. К третьей главе Коммунистического Манифеста. Заметки // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. 7. – Ніжин, 1927. – С. 139-177.
56. Покровский А. Proletarii Древнего Рима // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. 7. – Ніжин, 1927. – С. 16-44.
57. Покровский А. К истории общенародных повинностей // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928.
58. Покровский О. Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді // Збірник заходознавства. – б/м., 1929.
59. Штепа К. Вказана праця. – С. 288.
60. Покровский О. Шевченко і Кабе // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 15-16.
61. ІР НБУВ, ф. 23, спр. 992, арк. 1.
62. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 74зв.-75.
63. Штепа К. Вказана праця. – С. 289.
64. ІР НБУВ, ф. 90, спр. 364, арк. 2-4.

Олександр КОВАЛЕНКО
(Чернігів)

Забутий ніжинський любомудр

Виходець із ніжинської грецької громади Микола Миколайович Мотоніс належить до числа незаслужено забутих на своїй малій батьківщині громадських діячів і учених ранньомодерної доби. Він народився у 1728 р. і “через несколько времени” навчався у Києво-Могилянській академії. Навесні 1747 р. Микола Мотоніс і його близький приятель киянин Григорій Козицький, “вступя по тамошнему расположению учений в училище философское и выслушавши логику, восприяли намерение отъехать в чужие края, где бы <...> начатые <...> науки к концу могли привести и, возвратившись в отечество, оному какою-нибудь принести пользу” [1]. Бажання цілком зрозуміле, якщо зважити, з одного боку, на поширену серед українських студентів традицію освітніх мандрів, а з іншого – на поступовий занепад Києво-Могилянської академії, яка дедалі помітніше втрачала свій науковий престиж і перетворювалася у суто духовний навчальний заклад [2]. 1 травня 1747 р. М. Мотоніс і Г. Козицький отримали у своїй alma mater відповідне “свидетельство” й 21 липня вирушили в дорогу. Через місяць вони дісталися Сілезії й уступили до “Гимназии святыя Елисаветы”, що в місті Бреслав (нині Вроцлав) [3]. Тут М. Мотоніс і Г. Козицький провели півтора року і справили якнайкраще враження. В “атестаті”, виданому обом студентам “главной консистории королевским советником, кирок и школ инспектором, священныя богословии профессором” Йоганом Фрідеріком Бургом, зазначалося, що вони “через все то время с таким рачением и прилежанием во всех честных науках упражнялись и столь похвально и добропорядочно между нами себя вели, что хвалы как прочих учителей, так и нашей достойны и оказали великую о себе надежду” [4].

Але на цьому М. Мотоніс і Г. Козицький свою спрагу до знань не втамували й 18 квітня 1749 р. виїхали до Лейпцига. Місцевий університет, що здавна користувався неабиякою популярністю серед української молоді, гостинно прийняв новачків, але на заваді успішному навчанню стало елементарне безгрошів'я. Сподівання на допомогу

ймовірних меценатів-благодійників, охочих “вспоможение им учинить и щедротою своею их ободрити и подкрепить”, не виправдалися. Відтак, у серпні 1749 р. М. Мотоніс і Г. Козицький звернулись до імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі (яку, до речі, натоді очолив ще один виходець із України, майбутній гетьман Кирило Розумовський) із проханням про допомогу: “Но как мы особливо к математике, философии, истории и к некоторым европейским языкам приложит труд желаем, которья науки по крайней мере трех лет совершеннаго ради постижения требуют, а здесь понеже все дорого, на своем коште чрез толикое время прожить невозможно, <...> того ради императорскую Академию наук нижайше просим, чтоб она <...> нам помощь учинить изволила” [5]. Водночас, у Санкт-Петербурзі одержали рекомендаційний лист професора Лейпцигського університету і почесного члена імператорської Академії наук Готфріда Гейнзіуса, який дуже схвально відгукнувся про М. Мотоніса та Г. Козицького [6]. Вочевидь, це й зумовило позитивну відповідь: “сим помянутым студентам предложит следующие кондиции: 1) чтоб дали о себе и о своих науках аттестаты; 2) чтоб обязались вечно служить Академии; 3) чтоб присягу в верности учинили” [7]. М. Мотоніс і Г. Козицький у листопаді 1749 р. мусили погодитися на такі умови й здобули “жалованья каждому из них по сту рублей на год” [8]. Керівництво Академії наук зажадало, аби вони “в поступках себя содержали благочинно и от излишних расходов весьма б себя хранили”, а також, “дабы оные студенты по наукам своим употреблены быть могли способнее при Академии наук в Санкт-Петербурге, то неотменно им стараться надлежит привыкать к великороссийскому языку и штилю” [9].

До Санкт-Петербургу М. Мотоніс і Г. Козицький повернулись тільки 1758 р., одразу приступивши до роботи у навчальних закладах, створених при Академії наук. М. Мотоніс викладав давні мови в Академічній гімназії, Г. Козицький – в Академічному університеті [10]. Вже 15 березня 1759 р. обох було обрано ад’юнктами Академії наук, а 29 січня 1767 р. – її почесними членами [11]. І М. Мотоніс, і Г. Козицький належали до числа співробітників Михайла Ломоносова – перекладали на латину його трактати, опікувалися архівом і бібліотекою видатного російського вченого [12]. Тим часом, у січні 1762 р. М. Мотоніса та Г. Козицького як фахівців-філологів, “достаточно знающих российский язык и чистоту штиля”, було залучено до редагування проекту Нового Уложення – кодексу законів Російської імперії. За успішне виконання цього відповідального завдання М. Мотоніс і Г. Козицький одержали чин колезького асесора і невдовзі перейшли на державну службу. М. Мотоніс, зокрема, у травні 1764 р. влаштувався до Герольдмейстерської контори Сенату, отримавши за три роки ранг надвірного радника [13]. Відомо також, що в 1769 р. М. Мотоніса збиралися направити на викладацьку роботу до щойно заснованого Московського університету, але він свідомо уникнув цього призначення [14].

М. Мотоніс брав активну участь у суспільно-політичному, науковому та культурному житті. Він входив до групи політиків і науковців, які готували й редагували відомий “Наказ” Катерини II Комісії для складання проекту Нового Уложення. Цікаво, що М. Мотоніса було обрано депутатом цієї Комісії від шляхетства Гадяцького, Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини, і він неодноразово виступав на її засіданнях, порушуючи актуальні питання тогочасної дійсності [15]. М. Мотоніс співробітничав із Вільним економічним товариством і стояв біля витоків вітчизняної де-

мографічної думки. Він повсякчас підтримував зв'язок із Україною, надсилав книги до бібліотеки Києво-Могилянської академії, сприяв публікації 1773 р. у Санкт-Петербурзі першого енциклопедичного довідника про Лівобережну Україну – “Кратких географических, политических и исторических известий о Малой России”, який зазвичай приписується видавцю і літератору В. Рубану [16].

Між тим, молодість минула, і слід було обзаводитися родиною. За М. Мотоніса, як він сам засвідчив у листі до Г. Полетики, мало не засватали дочку заможного пензенського поміщика колезького асесора І. Мяснікова, котра за примхою долі невдовзі вийшла заміж за Г. Козицького [17]. Зрештою в 1769 р. М. Мотоніс одружився на Олені Жураківській, доньці бунчукового товариша В. Жураковського від його другої дружини М. Бороздни, й у такий спосіб увійшов до кола впливових представників козацької старшини [18]. У посагу за дружиною М. Мотоніс одержав маєток у с. Липовий Ріг, який тоді належало до складу Четвертої полкової сотні Ніжинського полку, а також села Круничполе, Сваричівку та хут. Липняк – загалом близько 500 душ селян [19]. Подружжя Мотонісів мало п'ятьох дітей: двох синів – Миколу й Володимира і трьох дочок – Марію, Єлизавету та Наталію [20].

Усе складалося якнайліпше, але в 1775 р. М. Мотоніс – натоді обер-секретар 3-го департаменту Сенату та колезький радник – потрапив у серйозну халепу. Недоброзичливці звинуватили його в незаконних потураннях Ніжинській грецькій громаді. 14 грудня 1775 р. був оприлюднений іменний (імператорський) указ, який позбавляв М. Мотоніса всіх чинів. Утім, вже 23 грудня з'явився указ протилежного змісту, який скасовував звинувачення на адресу М. Мотоніса. До Сенату він, далєбі, вже не повернувся – за указом належало “возвратить ему прежний чин и определить к делам в другое место”. За трагічним збігом обставин саме цього часу – 21 грудня 1775 р. – вкоротив собі віку Г. Козицький... [21].

Останні роки життя М. Мотоніса лише фрагментарно відображені в історичних документах. Відомо, зокрема, що деякий час він перебував на “статской службе в Нежинской нижней расправе судьей” [22]. За свідченням упорядників неопублікованого “Опису Чернігівського намісництва” 1779-1781 років, у с. Липовий Ріг йому належав маєток – житловий будинок “о 7 покоях”, 68 дворів (85 хат) і 1 бездвірна хата залежних селян. Оскільки орної землі бракувало, місцеві мешканці “упражняются в хлебопашестве только для своего пропитания, прибель же получают от родящогось здесь простого табаку, которой во многом количестве продают в Нежине”. Крім того, М. Мотоніс володів 2 хуторами – у Першій полковій (“в нем подсосудческих 2 хаты”) і Монастирищенській (із 1 підсусідською хатою) сотнях Ніжинського полку, а також шинком “на 9-й версте большой столбовой дороги из Нежина в Глухов”* (при ньому “посполитская 1 бездворная хата”) [23]. У “Черниговского наместничества топографическом описании” О. Шафонского станом на 1786 р. серед “заводов рогатого скота отменных” у Ніжинському повіті відзначено “завод” М. Мотоніса в с. Липовий Ріг, у якому утримувалося “малороссийских коров и быков до 100”. Вочевидь, у власності

---

* Переклавши цю відстань у метричну систему, матимемо близько 19 км (якщо вважати не мірну, а мезову версту, довшу майже вдвічі за попередню, і якою до ХХ ст. в Російській імперії користувалися для визначення відстані між населеними пунктами) – тобто шинок знаходився десь із північного боку тогочасного с. Веркіївка (сучасної Вертіївки).

М. Мотоніса перебували розташовані у цьому ж селі водяний млин і сукновальня на р. Остер [24]. Згідно "Опису Новгород-Сіверського намісництва" 1779-1781 років, йому належав також хутір неподалік від с. Чорнотичі (колишньої Волинської сотні Чернігівського полку) "при речке Хребетной, <...> в нем винокуренной о 8 котлах завод, в коем выщеживаемого из своего и из покупного хлеба и из собственного леса вина отсылается полку Нежинского в село Круглый Рог, откуда и подданные для работ сюда присылаются, для жителства коих имеется в сем хуторе хат 2". Крім того, М. Мотоніс "содержал в откупе <...> за 100 р. на четыре года" сусідній хут. Церковний, "принадлежащий на церков в селе Козлиничях". Тут також діяв "винокуренный о 8 котлах завод, в коем цедится вино из своего хлеба, а из леса принадлежащего к оному хутору. Вино выщеживаемое отправляется в Липов Рог, и оттуда ж присылаются сюда для работ подданные, для коих выстроены хат 2 имеется. Обывателей же в обоих хуторах нет" [25]. Загалом, за даними 1787 р. "за ним состоит уезда Нежинского в селе Липовом Роге 200 душ и около оною в селе Круничполе 30, <...> в Смолянке 13, Заньках 16, Берестовце 21, да за женою полученных Нежинского полка 200, всего 485 душ" [26].

Помер М. Мотоніс у своєму липівриському маєтку 20 листопада 1787 р. [27]. Його вдова й надалі мешкала в цьому селі й у 1798 р. володіла 420 душами селян "мужеска пола наследственных" у Липовому Розі та Сваричівці (померла вона на 76-му році життя 21 квітня 1813 р.). Сини М. Мотоніса натоді перебували на військовій службі в артилерійських частинах – Микола в званні штабс-капітана, Володимир – поручика. Дочка М. Мотоніса Єлизавета вийшла заміж за секунд-майора М. Томару, інша – Наталія – за прем'єр-майора Г. Макарова [28]. До речі, онук останнього – місцевий поміщик В. Макаров у 1872 р. оприлюднив у "Записках Черниговского губернского статистического комитета" цікавий історико-етнографічний нарис про Липовий Ріг, у якому згадується і родина Мотонісів [29].

Доробок М. Мотоніса складається головним чином із перекладів творів античних авторів, а також західноєвропейських гуманістів, зокрема Еразма Роттердамського та Марка-Антонія Мюре, які порушували досить актуальне для тогочасної Російської імперії питання про секуляризацію науки та культури. Опубліковано їх було в журналі "Трудолюбивая пчела", який протягом 1759 р. за безпосередньої участі М. Мотоніса та Г. Козицького видавав у Санкт-Петербурзі відомий літератор О. Сумароков [30].

Творча спадщина М. Мотоніса просякнута ідеями Просвітництва, якими він, правдоподібно, перейнявся під час навчання за кордоном. М. Мотоніс, як і Г. Козицький, Я. Козельський, С. Десницький, І. Туманський та інші діячі вітчизняної науки та культури тієї доби (до речі, здебільшого українці за походженням), заперечував середньовічний обскурантизм, відстоював нову світоглядну парадигму, оперту на раціоналізм, а головним чинником суспільного поступу вважав поширення освіти та наукових знань [31].

У такому історико-культурному контексті й слід розглядати невеликий за обсягом, але напрочуд цікавий трактат М. Мотоніса "Рассуждение о двух главных добродетелях, которыя писателю истории иметь необходимо должно" [32]. Це одна з перших спеціальних історіософських студій у східноєвропейському науковому просторі, хоча, як не дивно, вона не викликала особливого інтересу у фахівців. Якщо С. Пештич у своїй ґрунтовній праці з російської історіографії XVIII ст. принагідно згадав "Рассуждение" М. Мотоніса (перекрутивши його прізвище) в контексті відображення істори-

чної проблематики на сторінках тогочасних періодичних видань [33]; у новітньому дослідженні О. Малінова “Философия истории в России XVIII века” ім’я М. Мотоніса не зустрічається взагалі [34]. Попередники М. Мотоніса в Росії й Україні, як правило, торкалися теоретичних проблем історичного пізнання або в загальних курсах поетики чи риторики (Ф. Прокопович), або в передмовах до своїх конкретно-історичних праць (С. Величко). “Рассуждение” М. Мотоніса відображає специфіку початкової стадії процесу перетворення механічної сукупності історичних знань у галузь науки, коли доволі гостро постало питання про розмежування історичного жанру красного письменства і, власне, історичних студій (“иные стихотворец и слова похвального писателя должен иметь правила, а иные сочинителю истории наблюдать прилично”). Привертають увагу також міркування М. Мотоніса з приводу засадничих особливостей історичної науки: “история <...> зависит только от одной искренности писателя, следовательно, в ней одни вероятныя доказательства имеют место”. “Прямым истории писателем, – розвивав свою думку М. Мотоніс, – не можно назвать того, который в свою историю вносит из других наук разныя украшения и, вымыслив небылицу, хочет оную увеселение принестъ читателям”. Він також наголошував: “ложь дело безчестое во всяком человеке, а наипаче в сочинителе истории для того, что он должен писать с одним только сим намерением, чтоб читателей пользовать и примерами невымышленными, да самую вещь в сем свете бытие свое имевшими, учить их добрым последовать, а худых убежать, чтоб не впасть им в подобныя, которыя он представляет, несчастия”. Зрештою, саме “искренность” (тобто відповідність змісту історичної праці реаліям минувшини) та “несуеверное Богопочитание” (тобто уникнення усіляких забобонів у поясненні історичних подій) він у цілковитій відповідності з настановами філософії Просвітництва вважав “главными добродетелями писателя истории”. Відтак, за переконанням М. Мотоніса, “историк не должен быть подобен живописцу, которой, изображая непригожаго лицом, придает ему более краски или белости и, во всем наблюдая пропорцию, скрывает его безобразие. Писателю истории надлежит подражать судье и наблюдать правду”. Впадає у вічі, що свої міркування М. Мотоніс ілюструє переважно прикладами з античної літератури. Найпростіше було б пояснити це його фаховими уподобаннями, але апеляція до античної доби, пошук у ній ідеальних героїв, звичаїв і законів були велими характерні для адептів просвітницької ідеології. Як зауважив з цього приводу Г. Козицький, кращі твори античних письменників і вчених “возвели древних на самую высочайшую степень мудрости и учения и славе их даровали вечность” [35].

Інтересу до історичної минувшини М. Мотоніс, здається, не втратив і після повернення в Україну. В усякому разі, навряд чи випадково в його руках опинився автентичний універсал Богдана Хмельницького ніжинському полковнику П. Шумейку від 31 липня 1650 р. Відомий історик і краєзнавець О. Шафонський скопіював його, гостюючи у липіврізькому маєтку М. Мотоніса в листопаді 1784 р., коли “по Черниговской губернии для топографического её описания ездил” [36].

Подальші студії, безсумнівно, дозволять більш детально відтворити життєвий шлях і охарактеризувати доробок цієї непересічної людини. “Должны мы везде искать правды и стараться всеми силами открыть истинные причины приключений”, – цей заклик М. Мотоніса до істориків і на сьогодні зберігає свою актуальність.

1. Материалы для истории императорской Академии наук. – СПб., 1900. – Т. 10. – С. 75.
2. Нудьга Г.А. На літературних шляхах (Дослідження, пошуки, знахідки). – К., 1990. – С. 154, 205-206, 257-258; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – С. 274, 282-283.
3. Материалы для истории... – С. 76.
4. Материалы для истории императорской Академии наук. – СПб., 1897. – Т. 9. – С. 731.
5. Материалы для истории императорской Академии наук. – СПб., 1900. – Т. 10. – С. 75-76.
6. Там само. – С. 82-83.
7. Там само. – С. 254.
8. Там само. – С. 162-163.
9. Там само. – С. 493, 552-553.
10. Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. – М., 1965. – С. 131-132.
11. Модзалевский Б.Л. Список членов императорской Академии наук. 1725-1907. – СПб., 1908. – С. 23-24, 76.
12. Кулябко Е.С., Бешенковский Е.Б. Судьба библиотеки и архива Ломоносова. – Л., 1975. – С. 40, 91, 113, 114, 116, 117.
13. Штранге М.М. Вказана праця. – С. 132-138.
14. Кулябко Е.С., Бешенковский Е.Б. Вказана праця. – С. 116.
15. Див.: Сборник Русского исторического общества. – СПб, 1869. – Т. 4. – С. 167-170; Греки на українських теренах. – К., 2000. – С. 140.
16. Геннади Г. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях. – Берлин, 1880. – Т. 2. – С. 347; Штранге М.М. Вказана праця. – С. 227; Перковский А. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР: Сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 66.
17. Лазаревский А.М. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750-1784 гг.) // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 133-134.
18. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині(далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 4, арк. 106 зв. – 107; Летописи русской литературы, издаваемые Ник. Тихонравовым. – М., 1862. – Т. IV. – С. 35 (“Смесь”); Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 50-51. В. Томазов помилково назвав тещою М. Мотоніса першу дружину В. Жураковського Г. Тернавіот, дочку ніжинського вйта (Томазов В. Козацко-старшинские роды греческого происхождения и их вклад в историю Украины // Генеалогический вестник. – СПб., 2002. – 9. – С. 26).
19. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – С. 14, 22, 80, 83.
20. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 19, арк. 2 зв.
21. Штранге М.М. Вказана праця. – С. 266-267; Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Часть 3. – С. 224.
22. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 19, арк. 2 зв.
23. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. II, од.зб. 13697, арк. 142, 146, 149, 155.
24. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 442-444.
25. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / Під ред. П. Федоренка. – К., 1931. – С. 356.
26. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 19, арк. 2 зв.
27. Модзалевский Б.Л. Вказана праця. – С. 23.
28. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52, арк. 321 зв. – 322; Милорадович Г. Вказана праця. – Часть 2. – С. 381; Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 51; Греки на українських теренах... – С. 138.
29. Макаров В.Я. Село Липов-Рог: исторические и статистические сведения // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Кн. 2. – Вып. 5-6. – С. 47-78.
30. Див.: Неустроев А.Н. Историческое розыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703-1802 гг. – СПб., 1874. – С. 77-82; Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725-1800. – М., 1966. – Т. IV. Периодические и продолжающиеся издания. – С. 196; Безрезина В. Журнал А.П.Сумарокова “Трудолюбивая пчела” (1759 г.) // Вопросы журналистики: Межвузовский сборник статей. – Л., 1960. – Вып. II. – Кн. 2. – С. 3-37; Шамрай Д.Д., Берков П.Н. К цензурной истории “Трудолюбивой пчелы” А.П.Сумарокова // XVIII век. – М.–Л., 1962. – Сб. 5. – С. 399-406; та інші.

31. Про особливості історичної думки доби Просвітництва див.: Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года. – Л., 1993. – С. 202-225, 253-277; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999, – С. 89-109.
32. Трудодобивая пчела. – 1759. – Январь. – С. 34-47. Також див.: Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 110-115.
33. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. – Л., 1965. – Часть II. – С. 40.
34. Див.: Малинов А.В. Философия истории в России XVIII века. – СПб., 2003.
35. Штранге М.М. Вказана праця. – С. 133-135.
36. Шафонский А.Ф. Вказана праця. – С. 458. Публікацію цього документу за копією О. Шафонського див.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1998. – С. 106-107.

Андрій НЕПОМНЯЩИЙ
(Сімферополь)

Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської

Кримознавство знає немало імен видатних діячів історичної науки, в наукових біографіях яких різночасовий, але значимий слід залишили студії, пов'язані з вивченням історико-культурної спадщини народів Криму. Серед таких – Євгенія Юріївна Спаська, відомий український етнограф і мистецтвознавець. Упродовж останніх років з'явилися дослідження, де висвітлена її трагічна доля, а також роль вченої у вивченні української етнографії й становленні музейної справи [1]. Проте, вивчення кримської етнографії – не менш яскрава складова наукової спадщини Є.Ю. Спаської. Її наукові праці 20-их років ХХ ст. зіграли визначальну роль в становленні наукових досліджень кримськотатарської вишивки [2].

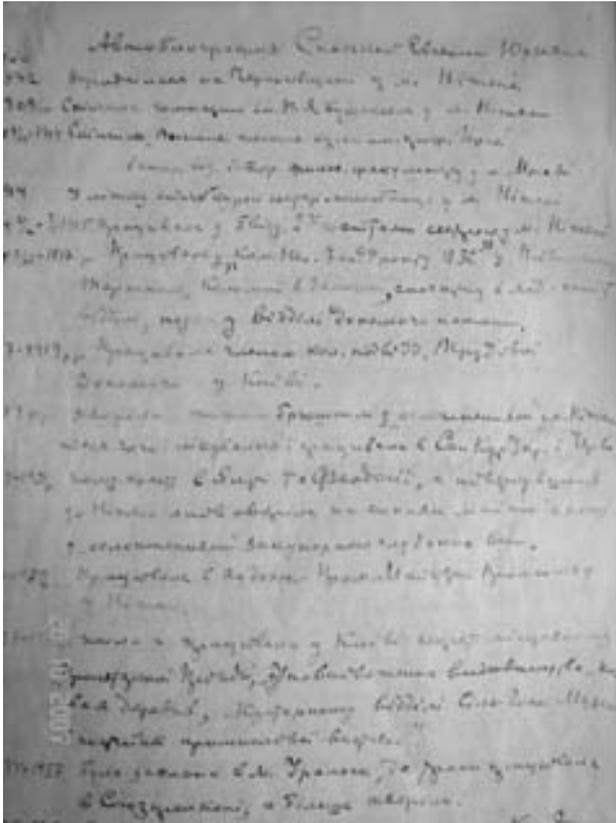
Про кримський період творчої біографії Є.Ю. Спаської жодним словом не згадують офіційні довідкові видання зазначеного періоду [3]. Біографічні документи Євгенії Юріївни зберігаються в архівах Києва та Санкт-Петербурга. У фонді Комісії “Наука та її працівники в межах СРСР (1924-1930)” (Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук) нами виявлена анкета дослідниці, заповнена Є.Ю. Спаською 31 грудня 1926 р., де вказані основні місця її роботи і сформульовані наукові пріоритети [4]. Набагато інформативнішими є документи особистого зібрання вченої, що зберігаються у Наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. У складі особового фонду Є.Ю. Спаської – докладна автобіографія, складена власноруч науковцем у 60-ті роки ХХ ст. [5], листування [6], списки друкованих праць [7], фотографії [8]. Особливе значення для

Титульна сторінка праці Є.Ю. Спаської “Татарские вышивки Старо-Крымского района” (Баку, 1926)

відновлення біографічної канви відомого етнографа мають щоденні записи Є.Ю. Спаської, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (копії – у фондах Ніжинського краєзнавчого музею) [9].

Євгенія Юріївна Спаська народилася в Ніжині у 1892 р. в родині священика. В 1910 р. закінчила жіночу гімназію імені П.І. Кушакевич [10]. Освіту продовжила на Історико-філологічному факультеті Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье, який закінчила в 1914 р. З початком Першої світової війни у вересні того ж року Є.Ю. Спаська пішла на навчання в приватну фельдшерсько-акушерську школу доктора П.А. Буштета в Ніжині. Після шестимісячного навчання почала працювати штатною

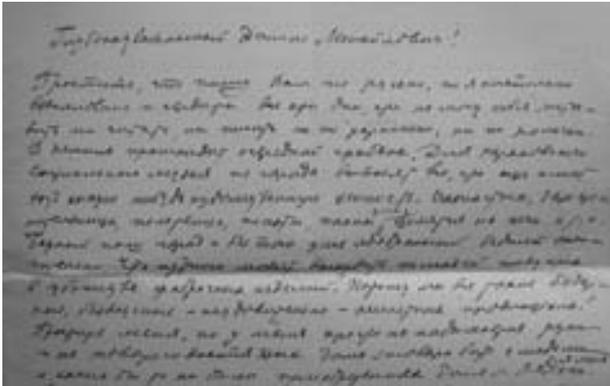
медичною сестрою в земському госпіталі для поранених воїнів [11]. Із червня 1915 р. до 1917 р. Євгенія Юріївна перебувала в розпорядженні командування Південно-західного фронту – у Подволочинському, Тернополі, Коломиї. Спочатку – в медично-санітарному відділі, потім – у відділі допомоги населенню [12]. Знаходячись на полях бойових дій у Галичині та Буковині, вона захопилася місцевою етнографією. Вже в 1919 р. Євгенія Юріївна стала співавтором книги “Народне мистецтво в Галичині й Буковині та Земський Союз у війні 1916-1917 рр.” [13]. У 1917-1919 роках Є.Ю. Спаська співробітничала з підвідділом трудової допомоги в Києві. Перебуваючи в 1919 р. в Ніжині, вона захворіла на черевний тиф, що викликав ускладнення. Для того, щоб остаточно одужати вона влаштувалася працювати в санаторно-курортне уп-

равління і представництво Червоного Хреста в Ялті та Феодосії [14]. Свої захоплення етнографією Євгенія Юріївна перенесла на місцевий мультикультурний ґрунт, оцінивши багатство етнографічної різноманітності культурної палітри півострова.

Після остаточного відновлення Радянської влади на півострові в листопаді 1920 р. вона вирішила залишитися тут, влаштувавшись працювати інструктором кустарних майстерень райспоживспілки Червоного Хреста Криму в Ялті та Феодосії [15]. Під час перебування в Криму Є.Ю. Спаська познайомилася з місцевими краєзнавцями, зокрема, з головою Таврійської вченої архівної комісії Арсенієм Івановичем Маркевичем [16], а також кількома дослідниками кримськотатарської етнографії, в тому числі – з О.М. Петровою [17].

Восени 1921 р. у Феодосії обірвалося життя збирача зразків кримськотатарської вишивки Олександри Михайлівни Петрової. Не маючи спеціальної наукової підготовки, будучи фактично тільки етнографом-збирачем, О.М. Петрова готувала до видання “Альбом татарських вишивок старо-кримського району”. Впродовж п’ятнадцяти років нею було зібрано близько 1400 малюнків зразків кримськотатарських вишивки. Ця величезна й унікальна за складом колекція була заповідана Є.Ю. Спаській [18]. Щоправда, колекція була передана їй тільки в 1924 р. через художника Костянтина Федоровича Богаєвського (1872-1943) і поета Максиміліана Олександровича Волошина (1877-1932). При цьому зникло близько 300 малюнків.

У 1921 р. Є.Ю. Спаська, рятуючись від голоду в Криму, повернулася до Ніжина (тут вона працювала в художньо-промислових майстернях), а звідси в 1923 р. переїхала до Києва, де отримала посаду технічного секретаря газети “Пролетарська правда”. В 1925-1934 роках Євгенія Юріївна завідувала кустарним відділом Київського сільськогосподарського музею і постійною промисловою виставкою [19]. Водночас, у 1924 р. вона стала студенткою Київського археологічного інституту, де захопилася вивченням гончарства. Тут вона познайомилася з видатним ученим-мистецтвознавцем Данилом Михайловичем Щербаківським (1877-1927) [20], який мав величезний вплив на формування подальших творчих інтересів на той час етнографа-початківця [21]. Для історії музейної справи в Україні справляють помітний інтерес листи Євгенії Юріївни до Д.М. Щербаківському, які збереглися в особовому архівному фонді Данила Михайловича в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Емоційна, сповнена переживань про долю унікальних музейних зібрань, епістолярна спадщина Є.Ю. Спаської чудово змальовує нам атмосферу того непростого часу. Так, 31 грудня 1925 р. вона повідомляла своєму науковому наставнику:

Глубокоуважаемый Даниил Михайлович!

Простите, что пишу Вам по-русски, но я настолько взволнована и сердита все эти дни, что не могу себя заставить ни читать, ни писать ни по-украински, ни по-польски. В Нежине происходит очередной грабёж. Для Харьковского социального музея из города вывозят все, что еще имеет хоть какую-нибудь художественную ценность [22].

Є.Ю. Спаська згадувала, що після отримання етнографічної колекції О.М. Петрової, вона, не наважуючись зайнятися обробкою цих матеріалів, вирішила порадитися з Д.М. Щербаківським – куди здати на зберігання це зібрання. У відповідь український учений порадив їй самій зробити науковий опис і систематизувати багатющі й цінні матеріали. Згодом Є.Ю. Спаська визнала, що “якби не було у небіжчиці Олександри Михайлівни такого “адвоката”, як він (Д.М. Щербаківський – *авт.*), не вистачило б у мене ні терпіння, ні сили волі висидіти всю зиму вечорами на підлозі в моїй холодній кімнаті, розбираючи ці малюнки” [23].

Улітку 1925 р. Є.Ю. Спаська спеціально їздила до Криму для роботи з фондами музеїв Бахчисараю, Євпаторії, Сімферополя і Ялти, що мали етнографічні відділи, а також задля консультацій із фахівцями з кримськотатарського мистецтва. Така практична екскурсія була необхідна, “оскільки книг не знайшла жодної, ні в кримських, ні в московських бібліотеках, які допомогли б у цій справі”, – згадувала пізніше дослідниця [24]. Дієву допомогу Євгенії Юріївні зміг надати тільки неформальний керівник кримського краєзнавства Арсеній Іванович Маркевичем, дружба та наукові консультації з яким продовжилися й в подальші роки. Саме він був головним провідником Є.Ю. Спаської у хащах кримознавчої літератури. Про це А.І. Маркевич повідомляв ніжинського історика Михайла Миколайовича Бережкова [25]. Нам мало відомо про кримські маршрути етнографа та її наукові контакти в середовищі кримознавців. Цікаву інформацію про відвідання Є.Ю. Спаською Євпаторії містить один із її листів до Д.М. Щербаківського, віднайдене нами в його особовому архівному фонді. 10 вересня 1925 р. вона писала:

Глубокоуважаемый Даниил Михайлович!

Когда я узнала, что Вы в Крыму, мне очень захотелось обратиться к Вам с непрошеным советом: я уверена, что Вы не пожалеете, если на обратном пути побываете в Евпатории.

Это последняя столица караимов всего мира. В ней очень старые кладбища караимские, еврейские, татарские.

В караимской библиотеке собрано б[олее] 10.000 томов книг и б[олее] 600 рукописей на древне-еврейском, персидском, турецком и др[угих] языках.

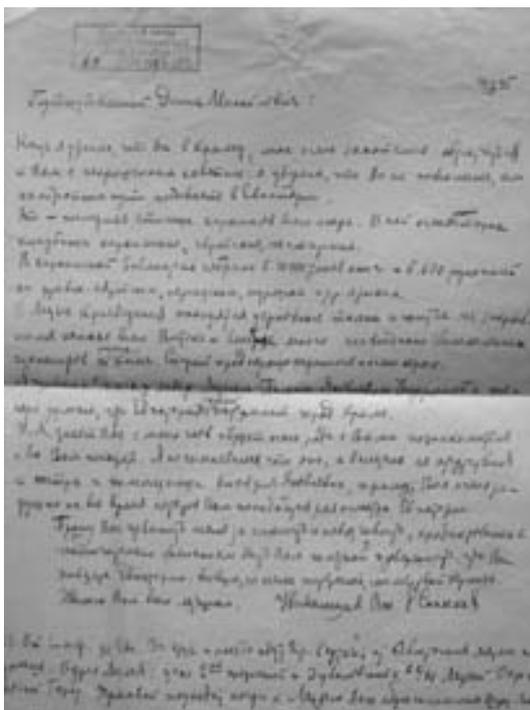
В Музее краеведения находятся церковные ткани и шитье из закрывшихся кенасс всего Востока и вообще много неожиданно великолепных экспонатов и редких книг. Старый город хорошо сохранился и очень хорош.

Я прожила 1 1/2 мес[яца] у зав[ед]ующей Музеем Полины Яковлевны Чепуриной и теперь думаю, что Евпатория самый интересный город Крыма.

П[олина] Я[ковлевна] знает Вас с моих слов и будет очень рада с Вами познакомиться и все Вам показать. Я не сомневаюсь, что она, и в случае ее отсутствия ее сестра и помощница Клавдия Яковлевна [26] примут Вас очень радушно на все время, которое Вам понадобится для осмотра Евпатории.

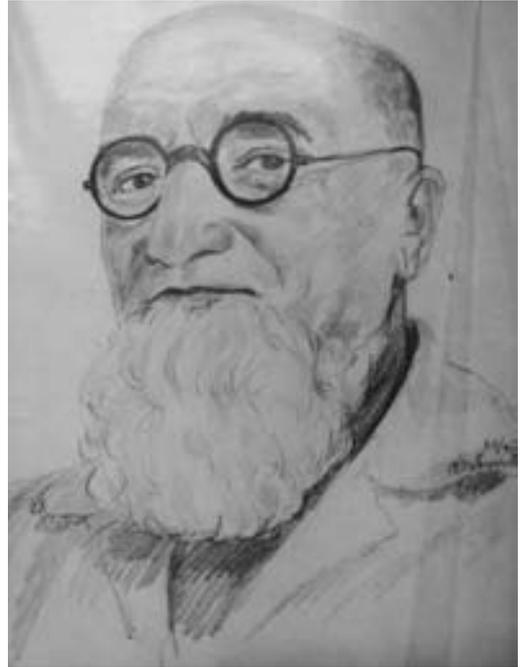
<...>

P.S. От Симф[ерополя] до Евп[атории] 3 ч[аса] езды и поезда идут 2р[аза] в сутки; от Севастополя морем немного дальше. Адрес Музея: угол 2-ой Продольной и Дувановской 22/21 Музей ОХРИСа. Новый Город. Трамвай подходит почти к Музею [27].

Восени 1925 р. на семінарі Д.М. Щербаківського в Київському археологічному інституті Євгенія Юрїївна виступила з доповіддю “Метод роботи з масовим матеріалом з народного мистецтва”, в якому познайомила наукову громадськість з методикою дослідження нею колекції Олександри Михайлівни Петрової. Ще одна її доповідь – “Татарські вишивки Старо-кримського району”, завдяки участі Всеволода Михайловича Зуммера (1885-1970), була опублікована у Баку в 1926 р. [28]. Остання праця відкривається довідкою про діяльність у Феодосії етнографа-збирача О.М. Петрової та короткою характеристикою її колекції малюнків. Є.Ю. Спаська зазначила, що на багатьох зарисовках (їх їй дісталось близько 1100) є лаконічні записи, зроблені О.М. Петрової. Іноді це декілька літер або умовні позначення, які розшифрувати не вдалося. Є.Ю. Спаська розділила всі малюнки за назвами вишитих речей: марама, шербенте і кебриси, а також за видами: покривала, рушники (серветки, скатертини), пояси, хустки. Значна увага приділена в дослідженні Є.Ю. Спаської методиці відокремлення малюнків тканин XVIII – XIX ст. від виробів XX ст. й опису особливостей матеріалу і техніки вишивки. Вказані Є.Ю. Спаською способи кримсько-татарської вишивки перегукуються з подібними зразками мистецтва, які на той час вивчала в Євпаторії Поліна Яківна Чепуріна: коса, гобеленівський шов, решіточка (мережка), гладінь, петля-тамбур, строчка. Автор детально охарактеризувала забарвлення тканин і орнаменти, виділивши, що серед них особливе місце займають квіти [29].

Прочитавши зазначену публікацію, Д.М. Щербаківський указав своїй учениці, що характеризуючи композиції малюнків матеріал викладається надто сухо. Данило Михайлович справедливо вважав, що потрібно було дати більше яскравих прикладів, аби фактаж ожив, придбав виразність, переконував [30]. Публікація була з цікавістю сприйнята й спеціалістами-кримознавцями, отримавши доброзичливу оцінку [31].

В.М. Зуммер

Д.М. Щербаківський

Ще одне дослідження Є.Ю. Спаської, здійснене за матеріалами зібрання О.М. Петрової, було представлено В.М. Зуммером на тюркологічній підкомісії Товариства обстеження й вивчення Азербайджану і потім опубліковано на сторінках “Известий” цієї наукової організації в Баку [32]. Відтворені в статті двадцять малюнків були відібрані з майже тисячі зображень як найбільш типові або особливо цікаві для даного району, що дозволяють охарактеризувати різноманітність сюжетів і елементів орнаменту.

Є.Ю. Спаська – медсестра в роки I Світової війни

Етнограф назвала найбільш типові предмети ужитку жінки-татарки, які прикрашаються вишивкою: рушники, серветки, скатертини, весільні пояси, хустки, покривала на голову. Автор проаналізувала різні способи вишивки. Стаття ілюстрована двадцятьма малюнками – прикладами орнаментів, підготовленими А.А. Де-Ленс і Є.Ю. Спаською. Відзначивши той факт, що вишивка ніколи не датується, Є.Ю. Спаська запропонувала варіанти їх атрибуції. Вік було встановлено приблизно, за загальними ознаками. Для ранішої вишивки дослідник вважав характерною кращу якість матеріалу, ретельність виконання, стрункість композиції і масивність основних ліній узору; для пізніших, на її думку, була характерна порівняно

дешевизна матеріалу, золото, що обсипається, набивні зім'яті пластинки, – що свідчило про більш недбалу техніку. Про це ж свідчила також плутана композиція, рідкі орнаменти. Тонкі ж зигзагоподібні лінії, замість колишніх масивних, – безперечна відмінність нової сучасної вишивки [33].

Оцінюючи внесок Є.Ю. Спаської у справу вивчення народних тканин і вишивки на тлі загального розвитку кримськотатарської етнографії того часу її колега по цеху мистецтвознавців, археолог і музейний діяч Марія Олексіївна Новицька (1896-1965) критично відзначила, що “вишивання кримських татар старокримського району опрацьовано за матеріалами Петрової в двох роботах Є.Ю. Спаської 1926 року. На жаль, одна стаття, що подає аналіз матеріалу, техніки та орнаменту, не має зовсім ілюстрацій, а друга, коротша, має таблиці, виконані дуже кепсько” [34].

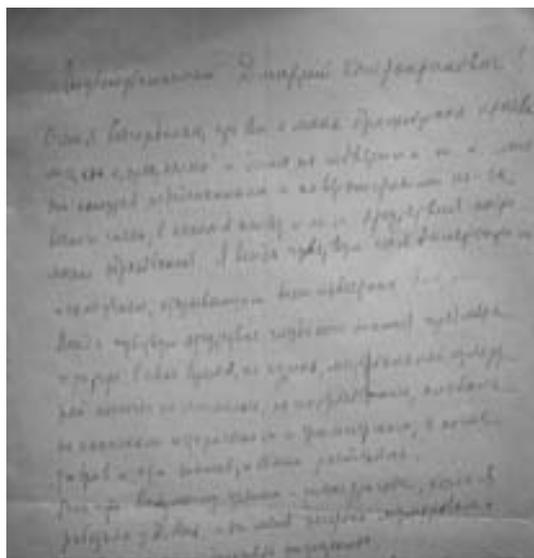
Подальша творча біографія і доля Є.Ю. Спаської відкидають її далеко від Криму. Вона певний час працювала в Києві завідувачем відділу кустарної промисловості в Сільськогосподарському музеї, що відкрився в 1925 р. в Маріїнському палаці. При музеї функціонувала постійна промислова виставка. У завдання відділу входило виявляти етнографічні особливості в деревообробному і текстильному промислах, лозоплетінні та розписах селянських хат [35]. Учена важко переживала розвал наукового музеєзнавства, що почався в УСРР на початку 30-х років XX століття. Сільськогосподарський му-

зей у результаті негативних процесів, які охопили всі сторони життя радянського краєзнавства того часу, був закритий; експонати були звалені в сараї. Проте, учені студії не були припинені. Євгенія Юріївна продовжувала співробітничати з Науково-дослідною кафедрою Київського інституту промислової кооперації. Восени 1931 р. в Харківському інституті історії матеріальної культури вона захистила кандидатську дисертацію [36].

У цей час налагодилися наукові контакти Євгенії Юріївни з видним радянським етнографом, фольклористом і діалектологом Дмитром Костянтиновичем Зелениним (1878-1954) [37]. В особовому архівному фонді Д.К. Зеленина (Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук) збереглися вісім листів Є.Ю. Спаської, адресованих ученому за 1929-1930 роки [38]. Ось що писала Євгенія Юріївна 21 березня 1929 року:

Глубокоуважаемый Дмитрий
Константинович.

Очень я возгордилась, что Вы о моих брошюрах отозвались, как о “прекрасных” и даже не поверила, так как мне они кажутся недоделанными и поверхностными из-за вечного спеха, в котором я живу и из-за отсутствия настоящего образования. Я всегда чувствую себя дилетантом и самоучкой, открывающим всем известные Америки. Всегда чувствую отсутствие глубокого знания предмета и то, что в свое время материальной культурой никогда не занималась, не интересовалась, плавала по книжкам историческим и философским, после тифов и эти знания и языки растеряла [39].

Рівно за місяць Євгенія Юріївна повідомляла тому ж адресатові до Ленінграду:

Охотно сообщу Вам о себе: Сельскохозяйственный музей я оставила из-за неприятностей, которые мне чинил, по моему мнению, очень злобный и неумный заведующий отделом, лентяй, которому я казалась слишком беспокойным подчиненным. Сейчас он продолжает вредить мне, подняв вопрос о запрещении мне опубликовать работу о гончарах с иллюстрациями – экспонатами музея. Предлог то, что он в 1925 г. приобрел эту коллекцию для музея и сам ее когда-то обработал. <...>

В Историческом музее после назначения меня на место Д.М.*, кандидатура моя была отведена. Если не ошибаюсь, официальный предлог, что я только аспирант, а не научный сотрудник.

Настоящая моя служба на долгий срок оттянет возможность окончить аспирантуру, т.к. берет все время, не оставляя ничего для занятий. Я инструктор-организатор кустарных экспортных вышивальных мастерских в Киевском округе. <...> Отношение ко мне пока что тоже неплохое, но я уже вижу, что на этом мире надо непременно уметь пускать пыль в глаза, чего я не умею и не люблю [40].

* Данила Михайловича Щербаківського – *авт.*

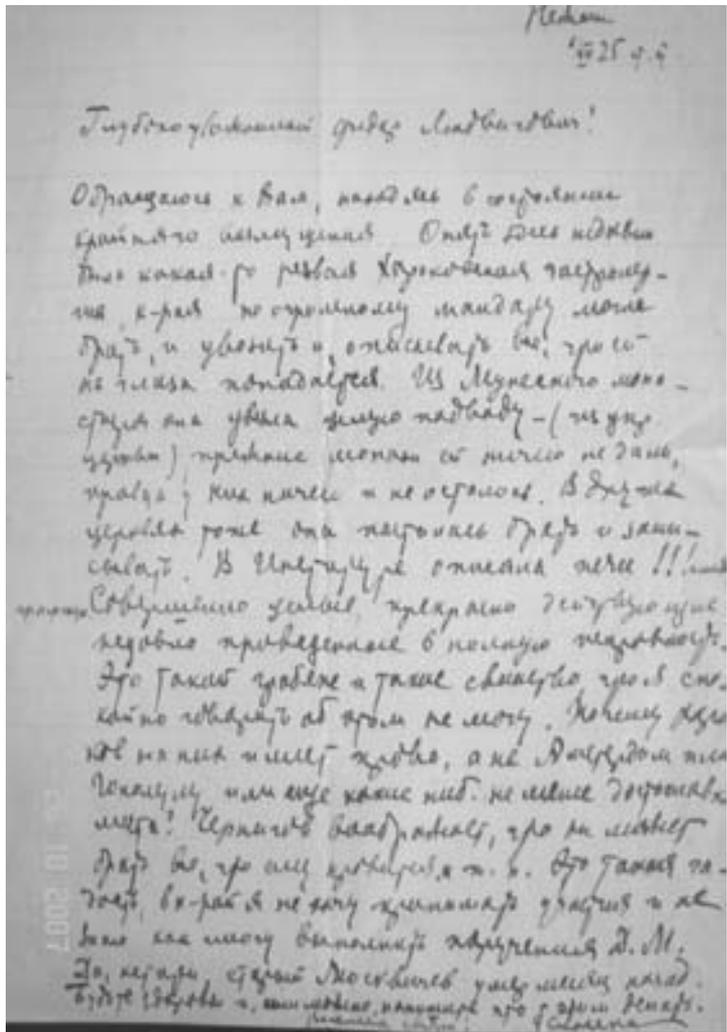
Є.Ю. Спаська була арештована в березні 1934 р. Вскоре – 31 жовтня 1934 р. – у “Справі славівців” був арештований у Ленінграді її молодший брат – Іван Георгійович Спаський (1904-1990), який на той час працював із 1931 р. в Ермітажі. Через кілька днів після арешту, її (нібито завербовану Федором Людвіговичем Ернстом [41]) відправили з дворічним сином на поселення в м. Уральськ терміном на три роки [42]. Після заслання Євгенія Юріївна жила і працювала в Алма-Аті й Семипалатинську інструктором із художньої промисловості. З 1946 р. вона остаточно осіла в Алма-Аті. Тут, у столиці радянського Казахстану вона працювала на посаді наукового співробітника відділу етнографії Академії наук Казахської РСР. З 1948 р. – працювала в Алма-Атинському державному педагогічному інституті імені Абая секретарем Ученої ради, а пізніше – завідувачкою аспірантурою.

Євгенія Юріївна Спаська померла 12 вересня 1980 р., а за дев'ять років – у вересні 1989 р. – її реабілітували [43]. Кримські сторінки її творчості – лише мала складова наукової спадщини визнаного українського етнографа й фольклориста. В науковому розрізі кримський період її життя засвідчений лише двома невеликими за об'ємом, але ємні змістовними публікаціями. Проте, інколи кілька десятків сторінок варті томів нікому не потрібної друкованої нісенітниці.

1. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64-67.; *Він же*. [Про авторку споминів] // Україна: Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272.; *Він же*. І.Н. Коцюбинська та Є. Спаська про свого вчителя Д. Щербаківського // Треті Гончарівські читання: Регрес і регенерація в народному мистецтві. Меценатство в Україні. Музей Івана Гончара в 1995 році: Програма-запрошення. Тези і резюме доповідей / Музей І. Гончара. – К., 1996. – С. 11.; Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. – К., 2002. – С. 61-63.; Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / Підг. Т. Діденко; передм. О. Морозов // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2(5). – С. 151-169.; Маньковська Р.В. Музейники в лещатах тоталітаризму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 396.; Кочубей Ю.М. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. // Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-30-х рр. XX ст.: В.М. Зуммер (1885-1970). – К., 2005. – С. 25-26.; Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини народного мистецтва Євгенії Спаської // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73-75.; *Він же*. Подвижники народного мистецтва: Біобібліографічні нариси / За ред. М. Селівачова. – К., 2003. – Зошит 1. – С. 36-39.
2. Мусаєва У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921-1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2). – С. 120-125.
3. Наука и научные работники СССР: Без Москвы и Ленинграда: Справочник. – Л., 1928. – Ч. 6. – С. 400. У видання вказано, що Є.Ю. Спаська є аспірантом Науково-дослідної кафедри. Проте, не уточнюється якої саме – ймовірно при Київському інституті промислової кооперації. Місце роботи – співробітник Кустарного відділу Київського обласного сільськогосподарського музею. Сфера наукових інтересів – вивчення історії України: мистецтво, кахлі, кераміка, вишивка.
4. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (далі – ПФА РАН), ф. 155, оп. 2, спр. 649, арк. 19.
5. Наукові архівні фонди рукопису і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ), ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3.
6. Там само, спр. 9, арк. 7, 14, 35, 43.
7. Там само, спр. 4, арк. 8-15.
8. Там само, спр. 2.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 9, оп. 1, спр. 136, арк. 1-34. Публікацію частини записів зі щоденника Є.Ю. Спаської див.: Етнографічні щоденники Євгенії Спаської... – С. 151-169.

10. В “Автобиографии Спасской Евгении Юрьевны” написаної в 1960-е роки, вона вказала, що “в 1909/10 годах окончила гимназию имени Н.Я. Кумакевич в Нежине”. Можливо – описка, а може в пам’яті стерлася справжня назва? (див.: Етнографічна щоденники Євгенії Спаської... – С. 151).
11. Етнографічна щоденники Євгенії Спаської... – С. 151. В “Автобиографии” Є.Ю.Спаська зазначила, що закінчила курси сестер милосердя влітку 1914 р., а з 21 вересня 1914 р. до 3 травня 1915 р. працювала в п’ятому відділенні Другого ніжинського шпиталю медсестер (див.: НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1).
12. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
13. Шудря Є. Подвижниця народного мистецтва... – С. 36.
14. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
15. Білоконь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської... – С. 64.
16. Докладніше див.: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – С. 186.
17. Петрова Олександра Михайлівна (?-1921) – дослідник кримськотатарської вишивки. Про неї див.: Волошин М. Культура, искусство, памятники Крыма // Крым: Путеводитель / Под ред. И.М. Саркизова-Серазини. – М.-Л., 1925. – С. 141.; Саковец Т.М. Крымские орнаменты в рисунках В.В. Контральной: Из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 1997. – Вып. 1. – С. 468.
18. Спасская Е.Ю. Татарские вышивки Старо-Крымского района: По материалам А.М. Петровой // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – Баку, 1926. – Т. 1. – С. 21-22.
19. Білоконь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської... – С. 64.
20. Щербаківський Данило Михайлович (1877-1927) – музеєзнавець, мистецтвознавець, завідувач відділу етнографії Всеукраїнського історичного музею. Про нього див.: Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 71-73, 133.; Верменич Я. Ентузіаст пам’яткоохоронної справи: Д. Щербаківський // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 244-256.; Вона ж. Данило Щербаківський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті, української історіографії XIX-XX ст. – С. 558-572.; Вона ж. Данило Михайлович Щербаківський // Зневажаена Клію / Гол. ред. Ю.З. Данилюк. – К., 2005. – С. 537-555.
21. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Підг. С. Білокінь // Україна: Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272-286.
22. НА ІА НАНУ, ф. 9, оп. 1, спр. 168, арк. 690.
23. Спаська Є. Спогади... – С. 278.
24. Там само. – С. 278.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 23, оп. 1, од.зб. 934, арк. 1. Про М.М. Бережкова див.: Непомнящий А.А. Листування М.М. Бережкова та А.І. Маркевича – джерельна база історії Криму // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 223-234.; Він же. Крымовед из Нежина // Крымский архив. – 2007. – № 10. – С. 267-274.
26. Клавдія Яківна Рибальська – сестра П.Я. Чепуріної. Керувала вишивально-ткацькими артілями в Алушті, Бахчисараї, Євпаторії, Карасубазарі, Ялті. Див. її спогади про ці роки в листуванні з В.В. Болсуновою: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1260, оп. 1, спр. 7, арк. 1-3.
27. НА ІА НАН України, ф. 9, оп. 1, спр. 168, арк. 692
28. Спасская Е.Ю. Татарские вышивки... – С. 21-47.
29. Мусаева У.К. Вказана праця. – С. 122-123.
30. Спаська Є. Вказана праця. – С. 278.
31. Бороздин И. [Рецензия] // Новый Восток. – Москва, 1926. – № 15. – С. 355. – Рец. на: Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В. И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – Баку, 1926. – Т. 1.
32. Спасская Е.Ю. Старо-Крымские узоры // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – Баку, 1926. – № 3. – С. 181-184; 8 арк. іл.
33. Там само. – С. 183.
34. Новицька М. Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Київ, 1930. – Т. 1. – С. 233-245.

35. Маньковська Р. Євгенія Юріївна Спаська // Зневажена Клію / Гол. ред. Ю.З. Данилюк. – К., 2005. – С. 451.
36. Маньковська Р. Вказана праця. – С. 453. Також див.: Маньковська Р.В. Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 286-293.
37. Про Д.К. Зеленина див.: Бережкович А.С. Дмитрий Константинович Зеленин (1878-1954) // Известия Всесоюзного географического общества. – Л., 1955.– Т. 87, вып. 4. – С. 367-369.; Сабурова Л.М., Чистов К.В. Дмитрий Константинович Зеленин: К 100-летию со дня рождения // Советская этнография. – 1978. – № 6. – С. 71-85.; Станюкович Т.В., Торен М.Д. Дмитрий Константинович Зеленин // Советская этнография. – 1954. – № 4. – С. 157-159.
38. ПФА РАН, ф. 849, оп. 3, спр. 397, арк. 1-10.
39. Там само, арк. 4.
40. Там само, арк. 7-7 зв.
41. Федір Людвігович Ернст (1891-1942) – брат відомого археолога-кримознавця Миколи Львовича Ернста, історик українського мистецтва, музейник. Був арештований 23 жовтня 1933 р. у справі “контрреволюційної німецької фашистської організації в Україні”. Засуджений за статтею 58-11 у травні 1934 р. до трьох років виправно-трудоих таборів. Із 1937 р. працював у Алма-Аті замісником директора з наукової роботи Казахської народної художньої галереї. Потім він переїхав до Уфи, де на такій само посаді працював у Башкирському державному музеї. Був знову арештований як “німець” за “антидержавну пропаганду” 16 червня 1941 р., а 10 жовтня засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1989 р. Про нього див.: Блокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – 356 с.; Везомська С.Ж. Ф. Ернст у пам’яткоохоронному русі України 1917-1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01 – історія України; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 17 с. У особовому фонді Ф.Л. Ернста збереглися залишки листування Є.Ю. Спаської з фондоутворювачем (див.: НАФРФ ІМФЕ, ф. 13, оп. 3, спр. 66, арк. 1-4).
42. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
43. Маньковська Р. Євгенія Юріївна Спаська... – С. 455.

Лист Є.Ю. Спаської до Ф.Л. Ернста

Олександр САМОЙЛЕНКО
(Ніжин)

Трагічна доля видатного славіста (до 70-ї річниці зі дня смерті Григорія Андрійовича Ільїнського)

У грудні 2007 р. виповнилися 70-ті роковини зі дня трагічної смерті видатного вченого-славіста, одного з найбільш талановитих представників ніжинської славістичної школи – Григорія Андрійовича Ільїнського. Тривалий час наукова діяльність і творча спадщина цього яскравого представника вітчизняної науки кінця XIX – першої половини XX ст. через зрозумілі ідеологічні причини залишалися практично поза увагою дослідників. Протягом минулого століття з'явилося лише кілька невеликих розвідок, переважно біобібліографічного характеру [1], а також коротких статей у довідниках і енциклопедичних виданнях [2].

Лише в 1990-х роках у Російській Федерації побачили світ більш ґрунтовні дослідження, але вони стосуються, головним чином, літературознавчих і мовознавчих студій вченого [3]. В Україні, на превеликий жаль, науковий доробок Г.А. Ільїнського залишається ще недостатньо вивченим. Серед праць сучасних українських дослідників, які намагаються визначити місце вченого в історії славістики, слід відзначити наукові розвідки і дослідження Ф.Т. Євсєєва, Г.В. Самойленка, О.Г. Самойленка [4]. Причина такого кількісного “відставання” досліджень вітчизняних науковців перед колегами з Російської Федерації в тому, що більшість архівних документів, рукописів вченого зберігаються в архівосховищах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербургу [5].

Ніжинська славістична школа, що почала формуватися в останній чверті XIX ст. з відкриттям у Ніжині в 1875 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька, вже наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворилася в один із центрів дослідження славістики в Україні. З її діяльністю пов'язані імена багатьох відомих українських і російських учених-славістів, серед яких: академік М.Н. Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук А.С. Будилович, Р.Ф. Брандт, професори В.В. Качановський, Є.В. Петухов, К.Ф. Радченко, М.І. Соколов та інші. Помітною постаттю серед цієї наукової плеяди вчених був Г.А. Ільїнський, аналізу діяльності якого в межах ніжинської славістичної школи та визначенню його внеску в дослідження проблем славістики і буде присвячена дана розвідка.

Григорій Андрійович Ільїнський народився 11 (23) березня 1876 р. в Санкт-Петербурзі у родині вчителя. Після закінчення гімназії в 1894 р. юнак вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. На становлення Г.А. Ільїнського як вченого в студентські роки особливий вплив мали С.І. Соболевський і

С.К. Булич. Захищена в 1898 р. студентська праця “Орбельська Тріюдь” під керівництвом видатного славіста академіка В.І. Ламанського (останній спеціалізувався на історії болгарської мови, а також досліджував літературні процеси в Чехії) була відзначена золотою медаллю університету, а її автора рекомендовано для підготовки до професорського звання при згаданому навчальному закладі.

У цей період діяльність Г.А. Ільїнського була тісно пов’язана з лінгвістичним відділенням неofilологічного товариства, створеного за ініціативою академіка О.О. Шахматова, в якому він проголосив близько десяти доповідей і розвідок, які потім були надруковані в лінгвістичних журналах. Протягом десяти років (1899-1908) Григорій Андрійович залишався секретарем цього відділення.

Для поглиблення своїх знань Г.А. Ільїнський здобув закордонне відрядження (1901-1903), під час якого слухав лекції провідних європейських славістів у Берлінському, Лейпцігському, Віденському та Празькому університетах, займався в слов’янській семінарії під керівництвом ученого-славіста зі світовим ім’ям І.В. Ягича, а також працював у бібліотеках, архівах і книгосховищах Чехії, Лужиці, Сербії, Хорватії, Словенії та Болгарії.

Першою значною працею Г.А. Ільїнського була книга “О некоторых архаизмах и новообразованиях праславянского языка. Морфологические этюды” (1902). В ній, у формі нарисів, розглянуті складні і суперечливі питання праслов’янської мови і зроблено спробу по-новому вирішити ці наукові проблеми. Всі нариси були об’єднані єдиним методом, який автор назвав “морфологічним”, оскільки при поясненні мовних процесів головна увага приділялася морфологічній стороні з урахуванням фонетичних законів. Такий комплексний підхід, запропонований Ф.Ф. Фортунатовим і представниками казанської лінгвістичної школи, був новим у слов’янознавстві. Г.А. Ільїнський вважав свою книгу не достатньо виваженою, тому не випустив її у продаж, хоча більшість учених (Шахматов, Бодуен де Куртене, Лавров) поставилися до неї прихильно. Єдиним, хто піддав її різкій критиці в своїй рецензії був О.І. Соболевський: “если бы мы не знали г. Ильинского лично, мы подумали бы, что его книжки представляют пародию на современные лингвистические исследования, и местами недурную”. Незадоволений своєю книгою, молодий учений підготував до випуску іншу – “Сложные местоимения и окончания родительного падежа единственного числа мужского и среднего рода неличных местоимений в славянских языках. Этимологические исследования” (1903), яка мала позитивні відгуки. Якщо раніше дослідники обмежувались лише однією мовою або певним колом пам’яток, то Григорій Андрійович представив багатий фактичний матеріал, залучений із багатьох слов’янських мов і діалектів. Цю працю Г.А. Ільїнський у 1905 р. захистив як магістерську дисертацію.

У 1904 р. молодого науковця призначили приват-доцентом Петербурзького університету. Академік О.О. Шахматов залучив його до роботи над “Словником російської мови”. До обов’язків Г.А. Ільїнського входило складання історико-етимологічного коментарю до слів, а також підбір лексичних відповідностей із інших слов’янських мов.

З 1907 до 1909 р. Г.А. Ільїнський обіймав посаду доцента кафедри лінгвістики Харківського університету, збирав діалектологічний матеріал, читав лекції. В 1909 р. вчений разом із П.О. Лавровим відправився у відрядження до Афону для копіювання давньоболгарських грамот. Після повернення він переїздить до Ніжина, де йому запропонували посаду екстраординарного професора місцевого Історико-філологічного інституту. Одноча-

сно він читав лекції також у Вищих жіночих курсах у Києві. Саме “ніжинський період” діяльності стає часом наукового визнання вченого. В 1911 р. Григорій Андрійович захистив у Київському університеті докторську дисертацію “Грамоти болгарських царів”, відзначену Ломоносівською премією, і заявив про себе як про талановитого славіста.

На серйозний науковий рівень Г.А. Ільїнським було піднято теорію про праслов'янську мову, – ніжинський учений дав їй визначення, окреслив хронологічні рамки, розділив на етапи, вказав фонетичні та морфологічні ознаки. Однією з найкращих праць вченого стала “Праславянская грамматика” (1916). У передмові до неї дослідник писав: “Работая вот уже около 20 лет над разными проблемами праславянского языка, я давно поставил себе задачей составление такой грамматики этого языка, которая объединила бы в себе не только главные факты его фонетики и морфологии, но и главные итоги их исследований”. Праця Г.А. Ільїнського не лише узагальнила результати попередніх досліджень, але були обґрунтовані власні рішення деяких проблем. Окремі ідеї, виказані в книзі, унікальні. Заслугою вченого стало те, що він затвердив праслов'янську граматику як особливу дисципліну, що відрізняється за своїм предметом і методом від порівняльної граматики слов'янських мов. На основі відгуку О.О. Шахматова Григорій Андрійович отримав за цю працю медаль Академії наук і Толстовську премію [6].

Творчий доробок Г.А. Ільїнського загалом нараховує понад 500 монографій, статей, оглядів і рецензій, присвячених сучасним слов'янським, праслов'янській, старослов'янській, церковнослов'янській мовам; давній історії слов'ян, археології й археографії, палеографії, етнографії та географії слов'янських народів; джерелознавству і текстології, серед яких особливо слід відзначити низку праць з історії та культури слов'ян: “Грамоти царя Іоанна Асеня II”, “До історії слов'янських азбук”, “Сто років сербського повстання”, “Історія слов'ян: Курс, читаний у Харківському університеті”, “Значення Афона в історії слов'янської писемності”, “Про єпископський титул Климента Словенського” тощо.

Г.А. Ільїнський багато часу займався вивченням, описанням і виданням старослов'янських, середньоболгарських і сербських пам'яток. Усі дослідження були побудовані за єдиною схемою: з початку детально викладалася історія відкриття та вивчення пам'ятки, подавалася критика попередніх видань; потім відзначалися палеографічні, фонетичні та морфологічні особливості. За однотайним визнанням критики, тексти, що підготував науковець, вирізняються високою точністю і їх можна вважати одними з найкращих видань (“Софійський Октіох XIII ст.”, “Середньоболгарські листки Ундольського XII-XIII ст.”, “Грамота бана Кулина”, “Македонський листок: Уривок невідомої пам'ятки кирилівської писемності XI-XII вв.”, “Сверлижські уривки”, “Македонський глаголичний листок: Уривок глаголичного тексту Єфрема Сирина: XI ст.”, “Слепченський Апостол XII ст.”) [7].

У 1916 р. Г.А.Ільїнський перейшов на кафедру російської мови та слов'янського мовознавства Юр'ївського університету. В 1918 р. разом із цим навчальним закладом учений евакуювався до Воронежу, де працював ще два роки. В подальшому він був професором Саратовського університету (1920-1927), Східного педагогічного інституту в Казані (1927), Першого Московського університету (1927-1934), де викладав порівняльну граматику слов'янських мов, старослов'янську, російську, болгарську, сербську та польську мови, історію слов'янських літератур, історію слов'ян.

За радянської доби до Григорія Андрійовича приходять міжнародне визнання: в 1921 р. його обирають членом-кореспондентом Академії наук РСФРР (згодом трансформовану в АН СРСР), з 1929 р. він стає дійсним членом Західнослов'янського інституту в Познані і членом-кореспондентом Болгарської Академії наук, з 1930 р. – членом-кореспондентом Польської Академії наук. Поряд із Г.А.Ільїнським у галузі слов'янської філології того часу працювали відомі російські вчені: М.М. Дурново, М.К. Грунський, П.О. Лавров, Б.М. Ляпунов, О.І. Соболевський, О.О. Шахматов й інші. Але в середині 1920-х років ситуація змінюється. Цього часу набула поширення яфетична теорія М.Я. Марра. З 1925 р. ректором Московського університету стає О.Я. Вишинський, який був невдоволений вивченням церковних текстів на заняттях зі старослов'янської мови й ігноруванням згаданої яфетичної теорії. Розпочалася перебудова методології в бік класового підходу при вивченні слов'янської етнокультурної спільноти. Г.А. Ільїнський рішуче виступив проти яфетичної теорії, назвавши її “фантазмагорією”. В 1927 р. Є.Ф. Карський запропонував ученому написати “Прагмов'янську граматику” для “Енциклопедії слов'янської філології”, оскільки видання 1916 р. на той час уже стало бібліографічною рідкістю. До 1930 р. роботу було завершено, але опублікувати її не вдалося через негативний відгук М.Я. Марра.

У 1929 р. партпаратом було прийнято рішення провести реорганізацію Академії наук СРСР шляхом розширення її лав за рахунок академіків-комуністів. Із цією метою до 43 вакансій були додані ще 42 і створені спеціальні комісії для відсіву “небажаних” претендентів. Кандидатуру Григорія Андрійовича, після смерті П.О. Лаврова, теж висунули на вакантне місце. Як зазначалося в рекомендаційній записці до Президії АН СРСР: “Открывшаяся со смертью академика П.А. Лаврова ваканция действительного члена Академии Наук СССР налагает на нас обязанность для замещения ее оставаться на ученом мирового значения, наиболее поработавшем в этой отрасли гуманитарно-общественных наук, представителем которой был покойный академик, т.е. в области Славянской филологии. В этой области как по количеству ученых трудов, так и по их первоклассному научному значению выделяется в числе других кандидатов бесспорно профессор 1-го МГУ Григорий Андреевич Ильинский, член-корреспондент Академии Наук СРСР с 10-го декабря 1921 года” [8]. Проте, вчений зняв свою кандидатуру, а самі вибори назвав “небожественной комедией”. У результаті виборів кілька кандидатур комуністів були провалені, що призвело до створення у червні 1929 р. урядової комісії по перевірці АН СРСР, наслідком якої стало звільнення понад 780 чоловік. Після цього було сфабриковано “справу” академіка С.Ф. Платонова, до якої “підшили” 115 осіб як членів контрреволюційної монархічної організації “Всенародный союз борьбы за возрождение свободной России”.

Наприкінці 1933 – на початку 1934 р. розпочалися арешти вчених-філологів за “справою славістів”, у горнило якої втрапили видатні науковці М.Н. Сперанський (також колишній професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька), О.М. Селищев, М.М. Дурново, В.В. Виноградов й інші. 11 січня 1934 р. було заарештовано та засуджено до 10 років соловецьких таборів і Г.А. Ільїнського, щоправда, в серпні табори замінили на 5 років заслання до Західного Сибіру (м. Славгород). Учасників справи звинуватили у зв'язках із “віденським центром” на чолі з Трубецьким. Підслід-

ним ставили у провину створення антирадянської організації, що планувала насильницьке повалення радянської влади, зв'язок із іноземними урядами і закордонними антирадянськими центрами, ідеологічним же підґрунтям цієї організації визначили євразійство – ідейно-політичну течія, яку очолював згаданий Трубецький.

11 липня 1936 р. Г.А. Ільїнського було звільнено і він оселився в Томську, де, через заборону займатися педагогічною діяльністю, працював бібліотекарем у краєзнавчому музеї. Проте, 19 листопада 1937 р. його заарештували повторно і засудили до розстрілу. Вирок було виконано 14 грудня цього ж року. Після смерті вченого виключили з АН СРСР (29 квітня 1938 р.) і лише 11 серпня 1967 р. постановою Президії АН СРСР № 7 у зв'язку з реабілітацією Григорія Андрійовича було поновлено в лавах Академії наук. Після смерті Г.А. Ільїнського, на жаль, втрачено значну частину його праць, уже підготованих до друку.

Нині ми можемо однозначно твердити: ідеї, висловлені Г.А. Ільїнським у своїх наукових працях належать до головних досягнень світового слов'янознавства і до сьогодення зберігають своє значення та актуальність.

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. – Т. II. – Минск, 1977. – С. 229-236; Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский. – М., 1962. – 78 с.
2. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. 6а. – СПб., 1891; Т. 30. – СПб., 1900; Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2-х т. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1901-1912. – Нежин, 1912; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.2. – М., 1976; Т.3. – М., 1978; Историография истории южных и западных славян. – М., 1987; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988 та інші.
3. Г.С. Баранкова, Еськова И.Б. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937) // Московский журнал. – 2000. – № 7. – С. 2-14; Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – начала XX вв. Справочное пособие. Под общей редакцией академика О.Н. Трубачева. – М., 2001. – 336 с.; Захарова Л.Д. Григорий Андреевич Ильинский // Отечественные лингвисты XX века. Ч.1. – М., 2003. – С. 180-196; Смирнов С.В. Григорий Андреевич Ильинский: Судьба ученого // Известия АН. Серия литературы и языки. – 1998. – Т. 57. – № 2. – С. 65-70.
4. Евсеев Ф.Т. О научной и учебной деятельности Г.А. Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте // Литература та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 52-53; Григорий Андреевич Ильинский: Библиографический указатель / Сост. Ф.Т. Евсеев. – Чернигов, 1990. – 12 с.; Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 336 с.; *Він же*. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. – Нежин, 1993. – 172 с.; *Він же*. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин, 1995. – 106 с.; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.; *Вони же*. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.
5. Про Ільїнського Григорія Андрійовича див.: Санкт-Петербурзьке відділення архіву Російської Академії наук, ф. 9, 35, 116, 126, 134, 156, 247, 284, 292, 752, 898.
6. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа... – С. 114-115.
7. Евсеев Ф.Т. Вказана праця... – С. 140-141.
8. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937). Записка об ученых трудах проф. Гр.А. Ильинского // Московский журнал. – 2000. – № 7. – С. 12.

Євгенія СТРАШКО
(Ніжин)

Георгій Кониський в історико-культурній спадщині України

XVIII ст. називають “епохою Просвітництва” або “віком Розуму”. Ця історико-культурна характеристика накладається, насамперед, на відому періодизацію: бароко, рококо, класицизм. З іншого боку, маємо, передусім, усвідомити, що XVIII ст., як “вік Розуму”, був періодом дійсно визначних епохальних відкриттів у галузі науки та суспільної думки. За філософсько-антропологічними характеристиками XVIII ст. стало добою формування Людини нового типу – Homo Novus. Насамперед, це людина з раціоналістичним світобаченням, де розум, що творить, визнає решту ментальних пріоритетів; людина динамічна та “відкрита” до ціннісних домінацій; людина з високою особистісною самосвідомістю, що творчо осмислює та розвиває традиції [1].

Такий культурно-особистісний тип людини репрезентував визначний діяч України та Білорусі XVIII ст. архієпископ Білоруський Георгій Кониський. Він жив у переломну добу, котра поклала край безмежному пануванню теології в думках людей. Філософ, поет, ректор Києво-Могилянської академії (далі – КМА), проповідник – усі ці якості природно інтегрувалися в своєрідний моноліт у його неординарній особі й оригінальному творчому доробку.

У даній статті не ставиться завдання всебічно аналізувати історіографію зазначеної теми. Можна лише стверджувати, що протягом двох останніх сторіч навколо постаті Георгія Кониського ніколи не існувало інформаційного вакууму, його ім'я постійно залишалося на сторінках наукових видань.

У працях XIX ст. здебільшого висвітлювалася його викладацька та суспільно-проповідницька діяльність [2]. Одночасно, змушені констатувати, що до певної міри складалася й історіографічна традиція затінення Георгія Кониського такими фігурами, як Феофан Прокопович і Григорій Сковорода. На доказ цього можемо навести факт із монографії М.С. Грушевського “З історії релігійної думки на Україні”, де, чомусь, автор “забув” бодай згадати про Георгія Кониського [3].

У XX ст. історіографічні акценти подекуди змістилися у площину філософських поглядів Г. Кониського. Це цілком виправдано, оскільки академічний філософський курс лекцій Георгія Кониського для свого часу був одним із найбільш досконалих і новаторських [4]. Окрім того, протягом означеного часу не зникає інтерес дослідників щодо його можливого авторства “Історії Русів” [5]. І все ж – актуальними залишаються: академічне видання філософського [6], релігійного, літературного [7] доробку Георгія Кониського; сучасний і творчий аналіз його історіософії та проповідницької діяльності.

Коротко зупинимося на основних віхах життєвого шляху Георгія Кониського та значенні КМА у формуванні його як особистості.

Колыбель Нежин, Киев мой учитель;
Я в тридцать восемь лет сделался Святитель.
Семнадцать лет боролся я с волками,
А двадцать два, как Пастырь, отдохнул с овцами.

За претерпенные труды и непогоду
Архиепископом и членом стал Синоду.
Георгий именем, я из Кониских дому,
Коню подобен бывал почтовому...

Так образно й стисло описав свій життєвий шлях архієпископ Білоруський Георгій Кониський у епітафії незадовго до смерті. Георгій /світське ім'я Григорій/ народився 20 листопада (1 грудня за ст.ст.) 1717 р. в м. Ніжині, і належав до старовинного українського роду, котрий із середини XVII ст. займав помітне та стабільне положення в соціальній структурі Лівобережної України. “Но это видное положение Конисские занимают не в среде дворянства, а среди нежинского посполства. <...> Не казачество, а магдебургское право было сферою деятельности Конисских” [8]. Вірогідно, що грамота 1659 р. Єремію Касьяновичу Кониському (першому з відомих нам представників ніжинських Кониських) від польського короля Яна Казимира не давала права на шляхетство [9]. А тому рід Кониських у XVIII ст. – це представники “нових людей”, котрі внаслідок реформ Петра I мали перспективи просування службовою драбиною на підросійських українських землях. “Нові люди” перебували у соціальних суперечках із родовою знаттю, підтримували абсолютизм і освічену монархію. Напевно, така історична ситуація впливала на формування молодого Г. Кониського, його ідеали та вчинки.

Про дитячі роки Георгія не збереглося жодних відомостей. Знаємо лише, що в одинадцять років, після закінчення початкової полкової школи, його віддають на навчання до КМА. Відзначимо основні віхи академічного шляху Г. Кониського: студент (1728-1743), професор піітики (1744-1747), професор філософії (1747-1751), професор богослов'я (1751-1755), а також посади префекта (1747-1751) і ректора (1751-1755) академії.

Третина життя Георгія Кониського минула у стінах Києво-Могилянської академії. Це були роки його дитинства, юності, розквіту творчих сил і формування творчої індивідуальності. Його навчали чудові викладачі, послідовники прогресивних ідей Нового часу: Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Симеон Тодорський. У 1747 р. митрополит Київський Тимофій Щербацький, помітивши значні успіхи молодого професора, сприяв переводу Георгія на кафедру філософії з наданням останньому посади префекта академії. За час роботи на кафедрі Г. Кониським було прочитано два філософські курси. Науковий доробок Георгія Кониського свідчить про помітний прогрес у розвитку соціального і філософського знання в XVIII ст. Істотним методологічним зрушенням й відходом від існуючої парадигми став принцип Г. Кониського “розведення” божественного (наявність якого визнає учений) і природного. У праці “Моральна філософія, або Етика” він намагається показати активний характер людської діяльності й поведінки, які визначаються “свободою волі”. Автор визначає волю “як царицю”, але вона “сама собою несвідома й недосвідчена”, тому розум унаслідок взаємодії з волею зумовлює відповідні людські дії [10]. Г. Кониський вперше в українській науковій літературі дав глибокий аналіз механізмів людської діяльності, який досить близький до сучасного розуміння цієї проблеми [11]. Він зміг гармонійно поєднати в собі релігійного діяча та науковця, котрий прагне нових знань. За словами М. Лінчевського, саме завдячуючи рівномірному поєднанню і розмежуванню науки та віри Г. Кониський став представником нового напрямку у викладанні філософії в стінах КМА [12].

У 1751 р. Г. Кониський був призначений на посаду професора богослов'я. До викладання нового академічного предмету він поставився з такою ж старанністю, як і до попередніх, демонструючи потужний інтелект і творчі можливості. “Что за ум, что за познания во всех тогдашних науках, что за способность, что за ревность к своей профессорской деятельности были у Георгия Конисского, это ясно показывают оставленные им Философская и Богословская системы, которыми <...> превзошел он всех и предшественников своих, и преемников: так они обработаны, так полны ученых сведений” [13].

Для розвитку теорії поезики в Україні важливе значення мала робота Г. Кониського над академічним курсом “Правила поетичного мистецтва” (1746). У якості прикладів автор, в основному, користувався віршами Ф. Пропоковича, палким прихильником думок якого був протягом усього життя. В 1747 р. на сцені КМА було поставлено драму-мораліте Г. Кониського “Воскресение мертвих...”, у якій віддзеркалювалися соціальні антагонізми українського життя XVIII ст., свавілля козацької старшини, продажне судочинство тощо [14].

Києво-Могилянська доба в житті й творчій діяльності Георгія Кониського завершилася, коли 14 жовтня 1754 р. помер православний єпископ Могильовський Ієронім Волчанський і вибір духовенства Білорусі прийшовся на тогочасного ректора КМА. 23 травня 1755 р. король Август III, не дивлячись на всі “старання” католицького й уніатського духовенства, дарував Кониському привілей на “єпископию Белорусскую, Мстиславскую, Оршанскую и Могилевскую со всеми правами епископской власти и юрисдикции, и с правом на владения разными местностями и угодьями” [15]. 20 серпня 1755 р. він був висвячений у єпископський сан Київським митрополитом Тимофієм Щербацьким.

Зрозуміло, вектор життя Георгія Кониського суттєво змінився: почесна та порівняно спокійна діяльність на посаді ректора Київської академії – одного з найпрестижніших вищих навчальних закладів не тільки в Російській імперії, але й у Європі загалом – поступилася місцем напруженому та насиченому соціальними протиріччями буттю. Як в Україні, так і в Білорусі церква задавала певну вертикаль, що організовувала весь навколишній суспільний ландшафт довкілля. Особливою крапкою напруги, своєрідним нервовим збудником було ще й те, що Могильовська кафедра була єдиною православною у складі Речі Посполитої.

За словами самого Георгія Кониського, після прибуття до Білорусі він застав там таких священників, які “ни членов веры христианской не знали, ни силы закона Божия не разумели” [16]. Тому свою діяльність Г. Кониський почав із піклування про підготовку достойних і освічених священників. Просвітницька традиція КМА та переконання нового єпископа в тому, що здатність до навчання є специфічною рисою та природною потребою людини, дозволили йому в 1757 р. заснувати в Могильові семінарію. У промові на честь відкриття семінарії Г. Кониський виклав своє просвітницьке кредо: якщо раніше освіта була доступною лише багатим, то тепер “вам о отрасли презренныя убогих корней мещанства и даже самого поселянства сие щастие в руки досталось” [17]. Г. Кониський неодноразово звертався до КМА з проханням прислати викладачів. Як наслідок: різного часу в Могильовській семінарії працювали вихованці КМА Скальський, Богуславський, Григорович, Цвітковський та інші [18]. Ця традиція не була порушена і після смерті Г. Кониського.

Поклавши, таким чином, початок джерелу формування освічених православних білоруських священиків, Г. Кониський потурбувався і про просвітлення й наявних на той час у Могильові священнослужителів. Він створив при архієрейському будинку типографію, в якій було видруковано “Катихизис или Сокращенное христианское учение” Феофана Прокоповича з власними коментарями та доповненнями.

Упродовж єпископської діяльності Г. Кониський активно впроваджує свої гуманістичні ідеї, відкриває школи, пише і видає наукові праці, художні твори і навчальні посібники. Погляди Г. Кониського мали прогресивний суспільний зміст і слугували подальшому поширенню просвітницької ідеології.

Відповідно до власної концепції людської активності, Георгій Кониський помірено виокремлював основні соціальні орієнтири, котрі були спрямовані на досягнення “корисного чи некорисного” в житті людини. Активність він пов’язував із суспільною діяльністю та відповідальністю людини за свій вибір і вчинки. Земна життєдіяльність людини, за концепцією єпископа Георгія, становить сенс людського блага, хоча є й вище благо, котре “приготував людині Бог” у потойбічному світі, що, натомість, не виключає необхідності земного щастя [19].

Принципи морального ідеалу в суспільному житті Г. Кониський тісно й пластично ув’язував із “відданістю батьківщині й співчуттям до знедолених і нещасних”, а також із динамічною діяльністю Білоруського єпископа в сімнадцятирічній “боротьбі з вовками”. Цікаві відомості знаходимо в О. Пушкіна та І. Сребницького. В 1759 р. в Полоцькому воєводстві з’являється одна з католицьких місій на чолі з домініканцем Овлачинським. Вони силою відняли у православних парафіян Преображенську церкву, насильно перехрещували дітей за католицьким обрядом, творячи інші безчинства. Г. Кониський писав скарги у Синод і польському королю, але вони не дали ніякого результату. І тоді архієрей вирішив особисто об’їхати свою єпархію, “дабы не показать себя не только перед бедными, гонимыми паствы своей людьми, но и перед самим нападающим наемником, видящим волка грядуща и бегающа” [20]. Архівні матеріали та документальні джерела переконливо ілюструють всебічну діяльність Г. Кониського на захист православного населення. Так, отримавши від Катерини II грамоту до польського короля [21], він у 1765 р. з’явився у Варшаві, 27 червня виголосивши перед королем блискучу промову латиною, перекладену потім на європейські мови, полум’яно захищаючи православних Польщі. 24 вересня 1766 р. відкрився черговий Варшавський сейм, на якому знову-таки єдиним захисником православних був Георгій Кониський [22]. Варто згадати й такий історичний факт. Завдячуючи Г. Кониському, було припинено багаторічну суперечку між Могильовською та Київською єпархіями за право володіння деякими монастирями, котрі знаходилися на території Могильовської єпархії, але підпорядковувалися Києву. “При других выдающихся и замечательных качествах своего ума и характера, – писав професор Тітов, – преосвященный Георгий Конисский обладал еще и редким организаторским талантом хорошего администратора” [23]. Білоруський єпископ звернувся до Київського митрополита Арсенія Могиланського з пропозицією передати ці монастирі його “досмотру и управлению”. Він вів цю справу так уміло та гарно, що його візаві нічого не залишалось, як прийняти пропозицію Г. Кониського.

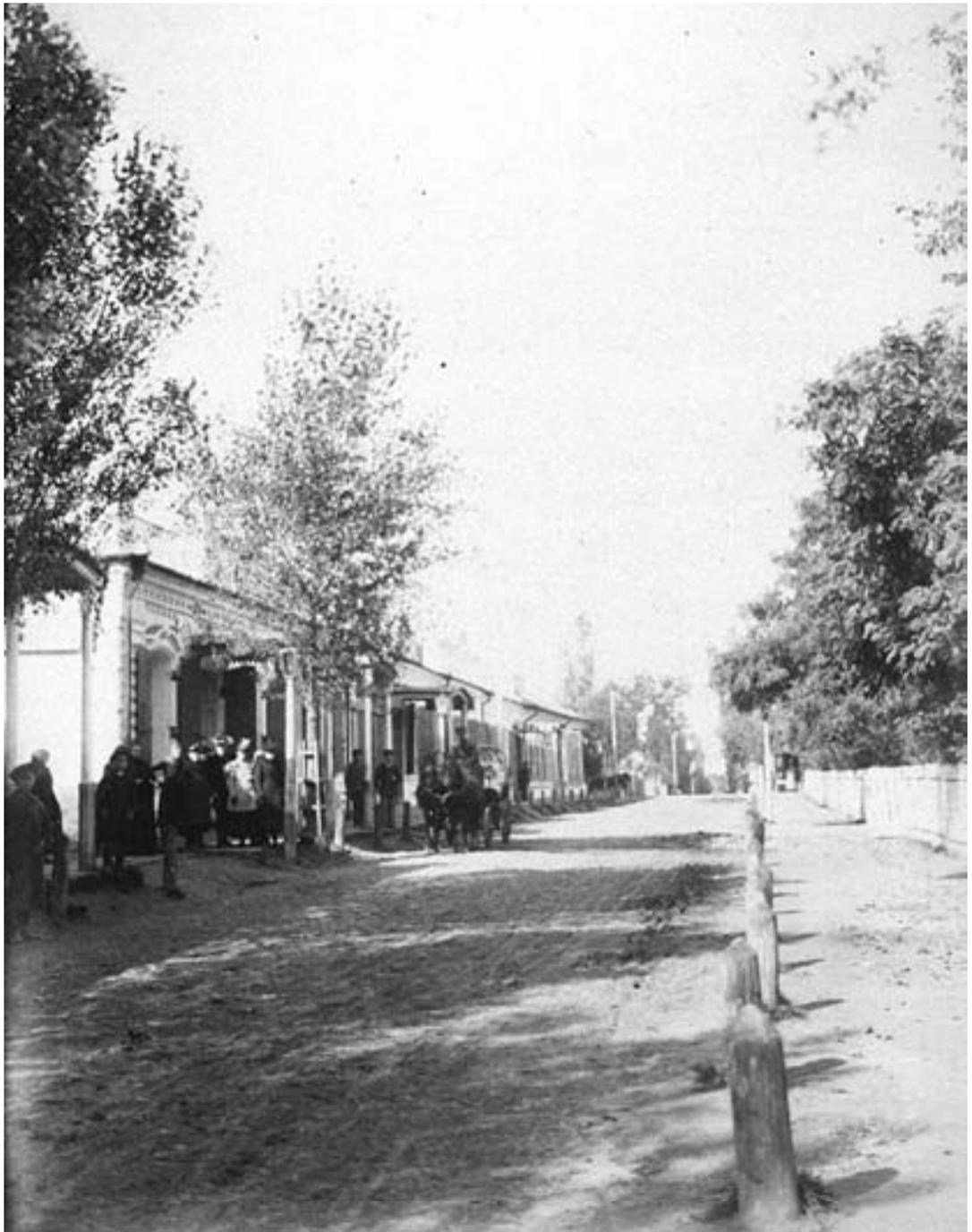
З приєднанням Білорусі до складу Російської імперії період “боротьби з вовками” в житті Г. Кониського поступився часу “відпочинку з вівцями”.

За іменним указом Катерини II 23 вересня 1783 р. Георгій Кониський був уведений у сан архієпископа Білоруського і члена Священного Синоду. Помер Георгій Конись-

кий 13 лютого 1795 р. і був похований у Спаській церкві м. Могильова – міста, з яким історія пов'язала значну частину його життя та діяльності [24].

Після служіння Києво-Могилянській академії та Україні, Георгій Кониський, як єпископ і архієпископ Білоруський, став своєрідною ланкою єднання гуманістичної культури та суспільної ідеології українського й білоруського Просвітництва XVIII ст.; став однією з цеглин у фундаменті споруди раціоналістичного мислення та кращих ідеалів Людини Нового типу – Homo Novus.

1. Демин А.С. Активность литературных героев и деловая жизнь России второй половины XVII в. // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. – М., 1976. – С. 190-194; Черная Л. Русская культура Переходного периода от Средневековья к Новому времени (Философско-антропологический анализ культуры). – М., 1999. – С. 173.
2. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Т. 1. – СПб, 1827; Булгаков М. История Киевской Академии. – СПб, 1843; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академию. – Ч. II. – К., 1858; Филарет (архиепископ). История русской церкви. Период пятый (1721-1826 г.г.). – М., 1888; Конисский Г. Слова и речи. – Могилев, 1892; Горленко В. Южно-русские образы и портреты. – К., 1898 та інші.
3. Грушевский М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
4. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., 1904; Вишневский Д. Киевская Академия в 1-й половине XVIII ст. – К., 1903; Протасевич В.И. Социально-политические и философские взгляды Конисского // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI – нач. XIX в. – Минск, 1962; Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII-XVIII ст. – К., 1978; Кашуба М.В. Трактатування Георгієм Кониським проблеми матерії // Від Вишньського до Сковороди. – К., 1972 й інші.
5. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – М., 1846; Біднов В. Нова праця з обсягу української історіографії. – Львів, 1924; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. – К., 1939; Історія Русів. – К., 1991; Драгоманів М. Про “Історію Русів” // Пам’ять століть. – 1996. – № 2; Толочко О. О.П. Оглоблін та його монографія про автора “Історії Русів” // Київська старовина. – 1997. – № 6 та інші.
6. Кониський Г. Філософські твори. – К., 1990.
7. Українська літературна енциклопедія. За ред. Дзевєріна І.О.: У 5-ти томах. – Т. 2. – К., 1990. – С. 551.
8. Сребницький І.А. К біографії Георгія Конисского // Сборник историко-филологического общества при Институте князя Безбородько в Нежине. – К. 1896. – С. 43.
9. Там само. – С. 44, 72.
10. Соціологічна думка України. За ред. М.В. Захарченка. – К., 1996. – С. 130.
11. Там само. – С. 131.
12. Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды Киевской духовной академии. – 1870. – Сентябрь. – С. 538.
13. Булгаков М. Вказана праця. – С. 162 – 163.
14. Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1993. – С. 551.
15. Кашуба М.В. Георгій Конисский. – М., 1979. – С. 47.
16. Сребницький І.А. Вказана праця. – С. 57.
17. Кашуба М.В. Георгій Конисский... – С. 46.
18. Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. – К., 1988. – С. 226.
19. Соціологічна думка України. – С. 130-131.
20. Пушкин А.С. Собрание сочинений. – Т. 6. – М., 1962. – С. 94; Сребницький І.А. Вказана праця. – С. 58.
21. Бережков М.М. Георгій Конисский // Новое время. – 1895. – 11 (23) февраля.
22. Архив Юго-Западной России. – Т. 11. – Ч. 1. – М., 1913. – С. 589.
23. Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII в.в. – Т.3. – Ч.1. – К., 1905. – С. 105.
24. Пішанням Синоду Білоруської Православної Церкви архієпископа Г. Кониського канонізовано як місцево шанованого святого.

Торгові лавки вздовж вул. Московської – лінія забудови другої половини XVIII ст. східної частини Грецького кварталу між вул. Судейською (нині – Гребінки) та Гребінкіного пров. (сучасна вул. Братів Зосим). На сьогодні вціліли лише два будинки на розі обох вулиць. Фото початку XX ст.

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

“Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р.

Щоб усвідомити сучасність, досить часто потрібні відомості про минуле. Життя народу можна порівняти з життям людини, коли сучасне пояснюється минулим, коли помилка запобігається тому, що індивід уже мав попередній досвід у розв’язанні подібної ситуації. То ж, зберігаючи свідчення про минувшину, суспільство має змогу побачити рівень свого вдосконалення та накреслити шлях до майбутнього.

Знаковою добою української історії була друга половина XVIII ст. Правління Катерини II щодо України, було, як відомо, періодом посиленого руйнування самотності українського суспільного життя і пристосування його до загальноімперських норм. Такі важливі політичні та соціально-економічні реформи як скасування гетьманства (1764), знищення Запорізької Січі (1775), створення намісництв (1781), закріпачення селянства (1783), нобілітація козацької старшини (1785) тощо не могли не відбитися на суспільстві. За короткий час змінилася не тільки офіційне обличчя Гетьманщини, але й, у значній мірі, її внутрішнє життя. Особливо екатерининські реформи вплинули на життя козацької старшини. Вона постачала зі свого середовища кадри для реформованої цивільної та військової адміністрації, нових судів, різного роду земських посад. Відтак, козацька старшина, поступово перетворюючись у малоросійське дворянство, ввійшла у тісний зв’язок із російською службовою спільнотою (дворянство, чиновники) і зовні швидко асимілювалася. Простежити ці процеси дозволяють різні документи цієї епохи і, зокрема, відомості про службу козацької старшини.

Справа доведення свого шляхетського походження була не простою, бо російська Герольдмейстерська контора не визнавала службу в ліквідованих українських установах як таку, що давала право на зарахування до привілейованого стану. Серед нащадків колишньої старшини виник рух за визнання старшинських рангів достатньою підставою для надання дворянства. Патріотична опозиція проявлялася у збиранні грамот королів, гетьманів, царів, імператорів; вивченні власної історії, написанні історичних і полемічних творів. Цей рух приводив до усвідомлення самотності історії України, етнічно-

національної ідентичності, ідей відновлення автономії [1]. Про те, як сприймала частина національної еліти становище України-Гетьманщини у складі Російської імперії свідчить полемічний твір вихідця з Топальської сотні Семена Дзівовича “Разговор Великороссии с Малороссиєю” (1762):

Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаеш меня ? Я и сам храбрюсь.
Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах [2].

У свій час О.М. Лазаревський, підготувавши до друку “Списки черниговских дворян 1783 года”, так визначив цінність подібних матеріалів: “Списки эти сохраняют за собою значение ценного материала для истории местного общества втор. половины XVIII века. По сим спискам перед нами проходят полные ряды того “малороссийского шляхетства”, персонал которого “с точным доказательством о шляхетстве” правительство давно уже желало знать” [3].

Історія подібних списків починається з указу Сенату Російської імперії від 18 січня 1762 р., у якому, зокрема, мовилося: “как не безизвестно, что по незнанию и по неимению в герольдии списков малороссийского шляхетства, пользуются теми же самими правами равно как шляхтичи малороссийские, так и простонародные, называя себя шляхтичами. А при том и здесь в произвождении оных в чины, сомнения и затруднения от неведения о их шляхетстве происходят. Того ради не повелено ль будет вам, нашему гетману, для пресечения в произвождении сомнений и чтоб впредь никто кроме подлинных шляхтичей, дворянскими правами вьнутре Великороссии не пользовался из Малой России, всему тамошнему шляхетству прислать в герольдию списки с точными доказательствами о их шляхетстве и показанием полученных тем шляхетством от польских королей или от российских государей грамот, по которому предложению повелеваем Вам, нашему гетману, всему малороссийскому шляхетству прислать в наш Сенат списки с точным доказательством о их шляхетстве и с показанием полученных тем шляхетством от польских королей или государей грамот” [4].

Щоправда, цей указ справу інкорпорації української шляхти до російського дворянства не вирішив. Процес укладання списків української шляхти був дуже тривалий і зайняв двадцять років – якщо рахувати від згаданого указу 1762 р. і до списків 1783 р., що надрукував О.М. Лазаревський. Але архівні документи свідчать, що до остаточного погодження було ще далеко. Підтвердженням цього є вміщений далі документ – своєрідна “люстрація” представників ніжинської шляхти “представленных к доказательству дворянства”, датована квітнем 1784 р. Загалом же, процес нобілітації колишньої козацької старшини і їх нащадків у Російській імперії був перекреслений лише подіями “великого жовтня” 1917 р.

Уведення до наукового обігу подібних документів, у першу чергу, має сприяти розвитку генеалогічних, геральдичних, джерелознавчих, персоналістичних досліджень; студій із місцевої історії (як регіональної, так і мікроісторії); крім того, це значно збагачує уявлення про минувшину, заповнює наявні лакуни у класичних генеалогічних працях В. Модзалевського, Г. Милорадовича, О. Лазаревського. До того ж, виявлена пам'ятка цікава, крім визначення прізвищ претендентів у привілейований стан із числа ніжинської “еліти”, також тим, що розкриває певні механізми цього процесу, зокрема, містить перелік документів, завдяки яким українська шляхта доводила свою причетність до привілейованого стану тощо. І останнє: оприлюднення матеріалу, що зберігається місцевих, периферійних архівних і музейних установах, значно полегшується робота і професійних науковців, і дослідників-аматорів, – що важливо з огляду часто надто ускладненого доступу “сторонніх” дослідників до фондів таких установ.

Пропонований документ – “Описаніє” ніжинської шляхти (за великого рахунку – тих, хто, принаймні, вважав себе шляхтичем і намагався це довести) – знаходиться у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ); містить шість аркушів розміром 33,5x21,7 см із філігранню: “ФРСЯ” і “1782”. На першому аркуші вгорі наклеєна бирка з написом: “Ч.Г.З. музей украин. древн. В.В. Тарновского № 536Р” та зроблено напис олівцем: “1784. IV № 536”. На кожному з аркушів унизу проставлені емблеми Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (назва ЧОІМ у 1920-х роках). Останній абзац документу міститься на звороті останнього аркуша напроти № 88 і наступного нумерованого рядка списку “потенційних” ніжинських дворян. Там-таки проставлений теперішній інвентарний номер документу (“Інв. № АЛ926”).

“Описаніє” датоване квітнем 1784 р. Більш точну дату, на жаль, за іншими джерелами встановити поки не вдалося. Авторство зрозуміле з тексту документу.

Текст документу відтворений із максимальним наближенням до оригіналу та збереженням стилістичних, лексичних і орфографічних особливостей, притаманних часу написання “Описанія”. Пропущені або втрачені внаслідок механічного пошкодження тексту літери відтворені у квадратних дужках. При неможливості реконструкції втраченої частини слова у квадратних дужках проставлені крапки. У публікації великі та малі літери, а також пунктуаційні знаки проставлені з наближенням до сучасних норм правопису. Закреслені в оригіналі або винесені над рядком слова та речення відтворюються в основному тексті або обумовлюються в підрядкових примітках. Помилкові написання, пропуск окремих літер, невинуваті повтори зберігаються. Зберігаються відмінності в написанні географічних, власних назв.

-
1. Докладніше див.: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: Функції, структура, архів. – К., 2001; Гаєцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32-34; Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 472-483; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение малорусской старшины в дворянство // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1-31, № 2. – С. 188-220, № 3. – С. 351-374; № 4. – С. 1-47; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

2. Цит. за: Чухліб Т. Стародубщина українська: Від історичної величі до сучасного забуття // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 74.
3. Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года // Черниговские губернские ведомости (дали – ЧГВ). – 1889. – 5 января (№ 2). – С. 4. (неофициальная часть).
4. Лазаревский А. Вказана праця // ЧГВ. – 1890. – 19 апреля (№ 30). – С. 4. Про польських шляхтичів-самозванців, що осіли в Гетьманщині, автор “Історії русів” саркастично зауважував: “Шляхта сия ежедневно почти умножалась новыми выходцами из музыкантов, мастеровых и панских служителей, которым никакого разбора здесь (в Малороссии) не было, а когда кто покажется из Польши, то уже и шляхтич, как бы он был избранного рода левитского от древних иудеев” (див.: Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 698).

№ 1 – Квітень 1784 р. – [Ніжин] – Відомості про ніжинську шляхту

Описание в уездѣ Нежинскомъ жителствующихъ и недвижимимъ имениемъ владеющимъ представленныхъ къ доказательству дворянства грамотъ, унѣверсала, патента, абшета, такожъ и прочтиихъ писменныхъ о порода свидѣтельствъхъ коимъ ниже сего показаны номера. Учинено 1784 года априля д.

№		Число листов
1.	Отъ бунчукового товарища Сидара Армашевского при [сописки] сообщено копія имянной грамоти Великого Государя Царя и Великого Князя Алексѣя Михайловича 7175 года августа 3 д. Ивану Армашенку данной и две копіи унѣверсаловъ Ивану Армашевскому на чин хоружого полкового, а Сидору Армашевскому на сотничество веркѣевское 1761 года сентября 9 д. данние, а на чинъ бунчукового товарища ему жъ Сидору из Малороссійской коллегіи патентъ 1781 года ноября 5 д. данній, писание всѣхъ на пяти листахъ	5
2.	От бунчукового товарища Федора Андрѣевского в копіяхъ двохъ патентовъ ему Андрѣевскому на бунчуковое товарищество 1782 года сентября 22 д., а сину его на чинъ порутчика армейского 1783 года декабра 23 д. данніе, писанин на двохъ листахъ	2
3.	От войскового товарища Григория Ашютова въ копіяхъ атестатовъ, патента на чинъ и прочтиихъ свидѣтельствъ представлены, писаны на пятнадцаты листахъ. Оставленъ депутатомъ	15 NB
4.	Маіоръ Афанасій Ба[ш]аковъ о дворянствѣ никакихъ доказательствъ не представилъ, а сослался на патенты по чинамъ ему данніе	
5.	Федоръ Бринкинъ пример маіоръ не подаль о дворянствѣ доказательства, но сослался на патенты по чинамъ ему данніе	
6.	Кондрать Болбинскій хоружій полковій приложилъ на чинъ копію патента 1773 года октября 4 д. данного, на одномъ листѣ писанного	1
7.	Протоколисть Иванъ Божковскій приложилъ копію указа из полковой нежинской канцеляріи по указу Малороссійской коллегіи об опредѣленіи в чинъ дворянской опеки протоколистомъ 1781 года декабра 4 д. последовавшего и двохъ атестатовъ копіи виданныхъ изъ гражданскаго правительства и полковой нѣжинской канцеляріи, писанныхъ на шести листахъ	6
8.	Войсковій товаришъ Иванъ Бондаревскій на чин войскового товарища копію патента на одномъ листу	1

9.	Графъ генераль поруччикъ Людвигъ Казимеж Заинъ Витгейштейнъ Берленбургъ двѣ копіи за подписаніемъ собственнїя Ея Величества руки о увольненїи отъ служби и о пожалованїи въ вѣчное потомство мѣстечка Веркѣвки грамота, писанное на двохъ листахъ	2
10.	Коллежскій ассесоръ Михайло Волховскій приложилъ три копіи патентовъ на чины войскового товарища, сотничїи и бунчукового товарища, такожъ указъ на чинъ коллежского ассесора съ копиєю имянного указа о битїи ему Волховскому в нежинскомъ банку директоромъ, писаннїе на пяты листахъ, оставлены	5
11.	Бунчуковой товарищъ Яковъ Володковскїи да брати его сїны Костантинъ и Василь на чины два патенты съ атестатомъ отцу Андрею Володковскому данного и Костантину и Василю отъ предводителя подполковника Шаулы свидетелство писаннїе на шести листахъ. Оставлены	6 NB
12.	Войсковой товарищъ Григорїй Велентѣй сослался о дворянствѣ на патентъ	
13.	Войсковой товарищъ Иванъ Велентѣй приложилъ копію патента на чинъ, писанного на одномъ листу	1
14.	Войсковой товарищъ Иванъ Всенѣнскїи приложилъ копію патента з атестатомъ, писаннїе на четирахъ листахъ	4
15.	Войсковїи товарищъ Семень Володковъ приложилъ копію абшита на чинъ, писанного на одномъ листу	1
16.	Гвардїи подпоруччикъ Густавъ Гампфъ в копіяхъ патентовъ на чинъ отческого за имяннимъ подписаніемъ, а своего на чинъ за подписаніемъ сената, писаннїе на двохъ листахъ. Оставлены	2 NB
17.	Войсковой товарищъ Андрѣй Годило копію патента на чинъ писанной, на одномъ листу	1
18.	Войсковой товарищъ Игнатъ Игнатъ* Гавриленко не сообщилъ копіи абшита, а сослался на оной о дворянстве	
19.	Войсковой товарищъ Игнатъ Головка приложилъ копію абшита на чинъ, писанного на одномъ листу	1
20.	Бунчуковой товарищъ Иванъ Гордѣевъ о дворянствѣ предковъ не предъявилъ доказателства, а объявилъ, что имѣеть на чини патенты	
21.	Титулярной советникъ Фома Грановскїи приложилъ двохъ патентовъ на чины войскового товарища и полкового хоружого, а на чинъ титулярного советника объявилъ, что имеесть в городничествѣ Нежинскомъ указъ по которому и к присяги приведенъ, а патенти писанны на двохъ листахъ	2
22.	Войсковой товарищъ Гаврило Данилевскїи представилъ копію абшита на чинъ, писаннїи на одномъ листу	1
23.	Войсковой товарищъ Иванъ Данилевскїи подалъ копію патента на чинъ, писанного на одномъ листу	1
24.	Полковой асаулъ Семень Евреиновъ в списку никакихъ доказателствъ не представилъ о дворянствѣ	
25.	Бригадиръ Андрей Жураковскїи о дворянстве предковъ представилъ имяннїю грамоту государя царя и великого князя Петра Алексѣевича на чинъ полковничества нежинского Лукяну Жураковскому ноября въ 1 день 178 году данной и протчїи выпиcъ и универсали сообщилъ, на осми листахъ писаннїе. Оставленъ	8 NB

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

26.	Бунчуковой товарищъ Сидоръ Журавскій никакова о дворянствѣ не сообщилъ доказателства, а сослался на патентъ, синь его полковій малороссійский писарь Василій Журавскій сослался на патентъ, такожъ и брать его войсковой товарищъ Димитрій Журавскій на патентъ о чине сослался	
27.	Возній Матвѣй Зимницкій о дворянствѣ приложилъ два унѣверсала гетмана Даниила Апостола и гетмана Иоана Апостола** на село Смоляжь и протчіе угодія предкамъ его Зимницкого, писанніе на троухъ листахъ	3
28.	Бунчуковый товарищъ Василь Кадигробъ на чини хоружого полкового и обозного предявилъ и сообщилъ в копияхъ патенты, а на чинъ бунчукового товарища абшетъ, писанніе на троухъ листахъ	3
29.	Хоружій полковій Петръ Клецуновъ объявилъ на чинъ свой патентъ и с коего приложилъ копію писанную на двоухъ листахъ	2
30.	Полковій писарь Тимофей Корсакъ представилъ на чинъ свой патентъ и с оногю копію писаную на одномъ листу	1
31.	Хоружій полковій Иванъ Комашинскій о дворянстве своемъ представилъ с патента подленного копію, писан на одномъ листу. Не оставлень	1
32.	Хоружій полковій Григорій Карснѣцкій на дворянство болѣе доказателствъ не предявилъ какъ на чинъ патентъ ис коего представилъ копію писанную на одномъ листу	1
33.	Войсковій товарищъ Максимъ Козинцовъ сообщилъ о своемъ поведеніи с атестатовъ и подлѣнного на чинъ патента копіи писанніе на шести листахъ	6
34.	Прапорщикъ Федоръ и асауль Яковъ Кулаковскій о дворянствѣ предковъ отца своего асаули полкового Кирила Кулаковского представили патентъ с копію Федоръ указъ изъ военной коллегіи на чинъ прапорщика и с онихъ копію, писанніе на пяти листахъ	5
35.	Войсковій товарищъ Иванъ Католѣй представилъ на чинъ свой абшынть, с которого сообщилъ копію писанную на одномъ листѣ	1
36.	Отставной вахмистръ легкоконного Черниговского полку Матфей Католей о чинѣ своемъ представилъ паспортъ отъ полка данной и с оногю копію да купчую крепость на владеніе дѣдомъ его Католѣемъ дворянскимъ имениемъ купленнымъ отъ полковника Ивана Тернавиота, писанніе на троухъ листахъ	3
37.	Войсковій товарищъ Григорій Краснѣцкій о дворянствѣ никакова не предявилъ доказателства, а послался на чинъ виданного ему патента	
38.	Сержантъ Василь Кулябка при подачи списка прописалъ на дворянское достоинство имеются грамоти и имянные указы в старшого брата его судіи земского лубенского Ивана Кулябки	
39.	Сотничой синь Иванъ Келенбетъ з двома братьями и племенникомъ Гавриломъ о дворянствѣ представили абшетъ изъ Малороссійской коллегіи отцу ихъ данной, такожъ и брату умершому войсковому товарищу Михайлу Келенбету изъ оной же Малороссійской же коллегіи виданной абшить с коихъ сообщили копіи писанніе на двоухъ листахъ	2
40.	Отставной прапорщикъ Егоръ Козловъ предявилъ указъ у абъ оставки его на свое пропитаніе	
41.	Титулярной советникъ Алексей Клобуковъ о дворянстве и чину его предявилъ указъ изъ Азовской губернской канцеляріи и с оногю приложилъ копію писанную на одномъ листе	1

42.	Войскової товарищъ Иванъ Купенковъ сослался на патентъ ему на чинъ виданной	
43.	Бунчуковій товарищъ Степанъ Левицкій о дворянствѣ предковъ его представилъ при спискахъ патенты, унѣверсали, такожъ и на чини его Левицкого самого патенти с коихъ приложилъ и копии писанніе на девяти листахъ	9
44.	Хоружій полковій Климентъ Лаврѣновскій о дворянствѣ никакого доказательства не представил, а предъявилъ на нинѣшній чинъ патентъ с коего приложилъ копію, писанніе на одномъ листѣ	1
45.	Подпорутчикъ Тарасъ Лапцѣнскій в отставки сослался о дворянствѣ изъ военной коллегіи указъ об отставки его на свое пропитаніе	
46.	Николай Мотонѣсъ коллежской советникъ о дворянствѣ предкахъ своихъ не приложилъ дипломовъ, а о своемъ вислуженномъ чину сослался на имянніи 1767 года сентября 22 д. указъ	
47.	Капитанъ Иосифъ Мозгалевскій о дворянствѣ представилъ на чинъ отъ военной коллегіи патентъ и с коего сообщилъ копію писанную на одном листу	1
48.	Писаръ полковій Стефанъ Марчевскій на чинъ свой о дворянствѣ представилъ патентъ с коего сообщилъ копію писанную на одномъ листу	1
49.	Войскової товарищъ Петро Малошевичъ на чинъ свой имѣеть патентъ на которой и послался	1
50.	Войскової товарищъ Дмитрій Мандрика сообщилъ при списку свидѣтельство о дворянствѣ предковъ его, такожъ и на чинъ патентъ с коихъ приложилъ копіе писанніе на двох листахъ	2
51.	Войскової товарищъ Никита Марченко при списку приложилъ и с подлѣнныхъ аттестатовъ, абшета и на владѣніе дворянскимъ имѣніемъ купчей запис копіи писанніе на шести листахъ. Брат его родной Стефанъ Марченко значковой товарищъ о службахъ представилъ аттестаты и ордеръ на чинъ значкового товарища, а указъ виданной из полковой кievской канцелярии о томъже чинъ, а копии сообщилъ писанніе на шести листахъ	6 6
52.	Сотникъ Павель Наумовъ представилъ подлѣнной на чинъ патентъ, унѣверсаль удостоенія и аттестатовъ такожъ и на владѣніе имѣніемъ крѣпости и с онихъ приложилъ копіи писанніе на дванадцаты листахъ. Оставленъ	12 NB
53.	Войскової товарищъ Иванъ Нестеренковъ о дворянствѣ на чинѣ представилъ патентъ аттестат и на владѣніе купчіе крѣпости с копією грамоты государей Иоанна Алексѣевича и Петра Алексѣевича о владеніи дворянскимъ по предкамъ имѣніемъ, а копии приложилъ с онихъ писанніе на семи листахъ. Оставленъ	7 NB
54.	Коллежской протоколисть Макарь Назоревской приложилъ при списку копію свидѣтельства виданного ему отъ надворного советника Сердюкова о производствѣ его в чинъ коллежского протоколита писанного на одномъ листу	1
55.	Протоколисть коллежский Димитрій Науменковъ	
56.	Отъставной прапорщикъ Евдокимъ Носовъ при списку предъявилъ указъ изъ военной коллегіи об отставки ему данной, а копію приложилъ писанного на одномъ листу	1

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

57.	Значкового товарища сина Григорій и Александръ Наливайки в чину полковихъ канцеляристь состоящие приложили копію патента отьцу ихъ на чинъ значкового товарища изъ Генеральной войсковой канцелярии данной чтобъ онъ Прокопъ Наливайко билъ вѣдомъ судомъ и росправою в полковой кіевской канцелярии, писанной на двохъ листахъ	2
58.	Надворный советникъ Яковъ Почека о дворянствѣ предковъ своихъ не представилъ доказателства, а на чины по службѣ его имѣть унѣверсалы и патенти	
59.	Бунчуковой товарищъ Андрей Паскевичъ о дворянствѣ и висулуженнихъ чинахъ приложилъ копіи патентовъ писанніе на двохъ листахъ	2
60.	Войсковой товарищъ Семень Полѣшко сообщил при списки копію патента на чинъ войскового товарища данного, писанной на одному листу	1
61.	Войсковій товарищъ Юрій Протченковъ приложилъ о дворянствѣ висулуженномъ копію патента на чинъ войскового товарища писанную на одномъ листу	1
62.	Войсковой товарищъ Иванъ Панченко приложилъ копію патента на чинъ войскового товарища писаную на одном листу	1
63.	Войсковой товарищъ Иванъ Пелеховъ на чинъ войскового товарища объявилъ патентъ, а копіи при списку не приложилъ	
64.	Значковой товарищъ Семень Прозорскій о службѣ и дворянствѣ сообщилъ аттестаты и свидѣтельство о его состояніи, а копіи приложилъ при списку писанніе на четирахъ листахъ	4
65.	Умершого подпорутчика Константина Параскевича сины Стефанъ и Иванъ о дворянствѣ отца ихъ представили патенты и аттестаты на чины и с онихъ копіи сообщили писанніе на пяты листахъ	5
66.	Бунчуковой товарищъ Петръ Романовичъ о дворянствѣ и службѣ сослался на висулуженніе патенты в него имѣющееся оставлены	NB
67.	Секунд маіоръ Степанъ Романовичъ о дворянствѣ и службѣ представилъ патенты и аттестатъ, а копіи приложилъ при списку на трохъ листахъ писанніе	3 NB
68.	Бунчуковой товарищъ Федоръ Романовичъ о дворянствѣ послался на имѣющійся в него патенты виданніе на чини. Оставлены	NB
69.	Бунчуковой товарищъ Василь Ракушка Романовскій о дворянствѣ предковъ представилъ копіи имянныхъ грамотъ, унѣверсала и патентовъ писанніе на девяти листахъ в коихъ года и мци означены. Оставлены	9 NB
70.	Бунчуковій товарищъ Павелъ Руголь о дворянствѣ в доказателство имѣть на чинъ бунчукового товарища патентъ, с коего приложилъ копію писанную на одномъ листу да указъ о походѣ заграничном на одном листу итого	2
71.	Полковій хоружій Матвѣй Римкой о дворянствѣ данной патентъ на чинъ объявилъ и с оного копію на листу писанную	1
72.	Полковій писарь Григорій Романовскій на чинъ свой представилъ патентъ и с оного сообщилъ копію на листу писанную	1
73.	Отъ арміи полковникъ и губернской прокуроръ Иван Селецкій о дворянствѣ предковъ и чинахъ имеет доказателство учинить при собраніи дворянства. Не оставлены	
74.	Надворной совѣтникъ Юрий Сердюковъ о дворянствѣ на чины висулуженніе представилъ унѣверсалы и патенты, а копіи с онихъ сообщилъ к дѣлу писанніе на шести листахъ. Не оставлены	6

75.	Секунд маіоръ князь Алексѣй Саакадзевъ о дворянствѣ предъявилъ два патенты на чины вислуженние из военной коллегіи 1747 года июля 13 князю Николаю Саакадзеву на поруччика, а князю Алексѣю Саакадзеву на чинъ секундъ маіора за подписаниемъ Ея Величества руки, с коѣхъ приложилъ копии писание на двохъ листахъ	2
76.	Асаулъ полковий Яковъ Сѣчкаревъ на чинъ полкового ассаула представилъ унѣверсалъ и аттестаты, с коѣхъ сообщилъ копии писание на шести листахъ	6
77.	Полковий писарь Иванъ Строговъ на чины вислуженние представилъ два патенты и с онихъ копии сообщилъ писание на двохъ листахъ	2
78.	Полковій писарь Леонтий Стефанов на чинъ свой представилъ патенты, а копию сообщилъ писанную на одном листу	1
79.	Войсковій товаришъ Иванъ Соломаха на чинъ войскового товариша представилъ патентъ, а копию с оногo и аттестаты сообщилъ писание на двохъ листахъ	2
80.	Войсковій товаришъ Гаврило Степовій на чинъ войскового товариша представилъ абшитъ, а копию сообщилъ писанную на одномъ листу	1
81.	Войсковій товаришъ Семень Самойловичъ объявилъ на чинъ войскового товариша патент, а копии не сообщилъ	
82.	Войсковій товаришъ Яковъ Дермачовский об одномъ чину представилъ абшитъ, а о дворянствѣ нѣкакого не приложилъ доказателства, с коего атестата сообщилъ копию, а аттестаты о службѣ приложилъ подлѣннике писание на четырехъ листахъ	4
83.	Значковій товаришъ Якимъ Сердюковъ сообщилъ на чинъ войскового товариша абшитъ и с оногo з другимы аттестатовъ копиямы приложилъ копии писание на трохъ листахъ	3
84.	Возний Матвѣй Сомчевский сынъ первого полкового канцеляриста Семена Сомчевского при списку приложилъ по заслуги отца его данние пашепорты, а о себѣ аттестат и указъ данние с полковой нѣжинской канцелярии в копияхъ писанных на шести листахъ	6
85.	Возний Григорий Стеблина сынъ значкового товариша нѣкакого о дворянствѣ свидѣтелства не сообщилъ и на другой чинъ патента не представилъ и сослался на имянной указъ о учреждении гродских, земских и подкоморских судов согласие малороссийскихъ правъ состоявшoися, что возние по сотнику пожалованы и должны сщитатся шляхтичами и в числѣ чиновниковъ состоящими	
86.	Войскового товарища синъ канцеляриста Антона Соханского Павелъ Саханский сообщилъ при списку гетмана Ивана Скоропадского унѣверсалъ на сотничество монастирское данний 1716 года июля 18 д.	
87.	Отъ армии полковникъ Иванъ Теравиотъ представилъ данние отцу его Петру Тернавиоту грамоту на чинъ города Нѣжина войта унѣверсалъ его сиятелства графа и разнихъ ординовъ кавалера Кирила Разумовского, а самому ему Тернавиоту на чинъ полковника армейского грамоту данние, с коѣхъ приложилъ копии писание на шести листахъ	6
88.	Бунчуковий товаришъ Яковъ Тарасевичъ на чинъ бунчукового товарища представилъ абшитъ, а о дворянствѣ предковъ и чиновъ в награждение служби і сослался на копии съ унѣверсаловъ от гетмановъ даннихъ и в нижнемъ зем-	

	ском борзенском судѣ равно и на унѣверсалы и патентовъ на чины данныхъ и освидѣтельствствованныхъ в списки брата его родного Стефана Тарасевича показанние	
	Обозний полковий Данило Тарасевичъ и войсковий товаришъ Стефанъ Тарасевичъ о дворянствѣ предковъ представили копии трехъ малороссийскихъ гетманов унѣверсаловъ о надаче асауль полковому и бунчуковому товарищу Иосифу Тарасевичу за службы мелницъ и протчого по реестру въ 15 ти номерах написанному и в копияхъ патентовъ и протчихъ документахъ показанныхъ и во ономъ поясненнихъ и в подлѣнники сообщено писанных на двох листах	2
	Сотникъ Якимъ Тарасевичъ и синъ его Алексѣй Тарасевичъ в доказателство дворянства сообщили при спискахъ абшиты писание на трохъ листахъ	3
	Капитанъ Иванъ Тарасевичъ о чинѣ своемъ представилъ патентъ съ атестатами, а о дворянстве предковъ его сослался на имѣющіеся в нихъ унѣверсалы и протчие о породѣ доказателства с коѣхъ атестатовъ и патентовъ сообщил копии писание на семь листахъ	7

1784 года июля И прописаніи документи принялъ и росписался Степанъ Тарасевичъ

Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського, інв. № Ал 926, арк. 1-6 зв.
Рукопис. Оригінал.

* Так в оригіналі. Ймовірно помилкове написання двічі імені.

** Так в оригіналі. Очевидна помилка в імені гетьмана Данила Апостола.

Геннадій ДУДЧЕНКО
(Ніжин)
Валерій ШПИТЯК
(Ніжин)

Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа у 1941-1943 роках (за архівними матеріалами)*

До числа освітніх закладів, які з дозволу нової окупаційної адміністрації відновили свою роботу в Ніжині у вересні 1941 р., увійшла і Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа. Освітня політика окупантів передбачала відродження тих навчальних закладів, які б забезпечували підготовку медичних працівників, потрібних, у першу чергу, для підтримки санітарного порядку в прифронтовому тилу та в окупованій зоні. На Чернігівщині, крім Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи, в час окупації працювали медична школа м. Чернігова та Прилуцька фельдшерсько-акушерська школа. Подібні навчальні заклади були створені практично в усіх областях окупованої України, сформувавши, відтак, досить потужну мережу.

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету "Ніжин та Ніжинщина в період другої світової війни".

Не зважаючи на вищезазначене медична освіта в Україні періоду нацистської окупації досі не була предметом окремих історичних досліджень. Практично не представлена ця проблем і на рівні краєзнавчих розвідок. Так, Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа лише згадується в публікаціях у місцевій пресі, а також у статтях І. Гавриленко.

Між тим, фонд Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи є одним із найбільш потужних у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Він нараховує 184 архівні справи. Серед них можна виокремити кілька груп, які стосуються тих або інших аспектів діяльності школи:

1. Особові справ учнів, що навчалися у цій школі впродовж окупаційного періоду (126 справ (67 %)).
2. Справи, які стосуються навчальної діяльності школи (24 справи (13 %): направлення учнів на практику та класні журнали).
3. Справи, які стосуються фінансового становища школи (13 справ: фінансові звіти, рахунки, акти, розписки, листування з фінансовим відділом міської управи, журнали обліку квитанцій, бухгалтерську документацію, корінці про сплату внесків за навчання тощо).
4. Справ із листуванням школи з різними установами м. Ніжина (4 справи: листування дирекції школи з комендантом міста, міською управою, інспектурою та біржею праці, відділом народної освіти та відділом охорони здоров'я, санстанцією, відділом харчування й іншими).
5. Справи, які стосуються господарської діяльності школи (3 справи: угоди й акти про проведення різних господарчих робіт, акти огляду приміщень школи, акти на придбання і використання палива, господарського реманенту, будівельних матеріалів тощо).
6. Справи, які стосуються кадрового забезпечення діяльності школи (3 справи: штатний розпис, відомості на виплату заробітної платні, заяви про прийом на роботу та звільнення).
7. Справи, які стосуються адміністративної сфери (3 справи: книги наказів директора школи, витяги з наказів відділів охорони здоров'я та народної освіти, заяви про прийом на навчання).

Публікація має на меті через документи дати загальну характеристику діяльності Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи в 1941-1943 роках. Зокрема, з потужного масиву документів відібрані ті, що відображають процес створення школи (№ 1, 2, 4, 22), кадрове забезпечення учительського й адміністративного складу (№ 5, 16, 20, 22), структуру та наповненість учнями (№ 8, 34), режим роботи школи, закриття школи на карантині та у зв'язку із зайняттям приміщень військовими частинами (№ 26, 28, 30, 31, 32), бюджет школи, її фінансове становище, оплату навчання учнями (№ 3, 22), навчальні плани, організацію навчального процесу та практики (№ 9, 35), дозвілля та дисципліну учнів (№ 24, 7, 10, 19, 21, 25, 29, 35), санітарний стан (№ 6, 14), стан приміщень школи та господарчі проблеми школи (№ 12, 13, 18).

При публікуванні документів збережено пунктуацію, стилістичні й лексичні особливості оригіналу. За можливості також збережено схему документу.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 1 – листопад 1941 р. – м. Ніжин. – Чернетка клопотання про відкриття в м. Ніжині фельдшерсько-акушерської школи

Пану Коменданту м. Ніжина.

Цим ходатайствуєм про дозвіл відкрити в місті Ніжині Фельдшерсько-акушерську школу. Школа готувить лікарських помічників, та акушерок для подання допомоги породілям. Є середній медичний заклад.

В школі до війни навчалось учнів. З них 98 % Українці

При реєстрації для продовження навчання з'явилося 250 учнів. Крім того поступило багато заяв тих що бажають учитись в школі.

Шкільне приміщення відремонтоване і цілком придатне до навчання.

Анатомічний та хімічний кабінети обладнані. На весь сезон школа забезпечена паливом.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 10.
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – листопад 1941 р. – м. Ніжин. – Записка про предмети та викладачів фельдшерсько-акушерської школи

Дисципліни що викладаються в школі, це спеціальні, як то:

фізика, хімія, математика; анатомія; фізіологія, патологія, хірургія, акушерство. хвороби очей, інфекційні та дитячі хвороби. фармакологія.

Коротки програми додаємо.

Викладачі в школі: це лікарі та учителя м. Ніжина, Українці.

Завідувач Ніжинським
відділом Народної Освіти
/пан Чічківський/

Директор школи
/лікар Бобок/

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 11.
Рукопис. Оригінал.

№ 3 – листопад 1941 – м. Ніжин – Записка про фінансування фельдшерсько-акушерської школи

Пану старості м. Ніжина.

Згідно наказу Німецького командувача(?) ціни а також різні виплати залишаються за станом на 10/VII 1941р.

Ніжинська Фельдшерсько акушерська школа була на державному бюджеті, і покриття витрат платою за навчання становило 20 %. (плата на рік дорівнювал. 150 крб.)

От-же коли школа не буде на держ Бюджеті то плата за навчання на рік дорівнюватиме 750 крб.

Школа розрахована на широкі кола населення і при цінах і окладах за станом на на 10/VII 41р платити таку велику сумму за навчання більшість населення не зможе

От-же і школа без дотації існувати не зможе.

На грудень м[ісяц]ц 1941р просимо дати дотацію в суммі 10824 крб

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
Рукопис. Оригінал.

№ 4 – 23 листопада 1941 р. – м. Ніжин. – Наказ про відкриття фельдшерсько-акушерської школи та призначення директора

Наказ № 1

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 23 листопада 1941 року

Згідно з розпорядженням Німецької Фельдкомендатури за № AZ 65 IV в./He/Pa від 23/XI. 1941р. Ніжинська Фельдшерсько-Акушерська школа одержала дозвіл на відкриття школи, на продовження в ній навчання.

На директора школи, згідно цього розпорядження, призначено мене.

Директор школи Лікар (підпис) /Бобок/

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 1.
Рукопис. Оригінал.

№ 5 – 24 листопада 1941 р. – м. Ніжин. – Наказ про призначення викладачів і технічних робітників фельдшерсько-акушерської школи

Наказ № 2

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 24 листопада 1941 року

Для викладання дисциплін в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі призначаю таких викладачів:

Німецька мова	Замислова Олена Дмитрівна
" "	Духанова Калерія Федорівна
Українська мова і література ...	Костенецький Георгій Овсійович
Математика.....	Соломаха Антон Матвійович
Фізика.....	Лукаш Григорій Данилович
Хімія.....	Балабай Параска Петрівна,
Латинська мова	Духанов Олексій Арефійович
Анатомія	Крачківська Іна Олександрівна
" "	Богдан Олена Іванівна
Патологічна анатомія.....	Ведель Любов Олексіївна
Хірургія.....	Супряжинський Володимир Миколайов.
" "	Коростиленко Таїса Моїсіївна
Фармакологія.....	Бобок Євгенія Омел'янівна
Інфекційні хвороби	Тихоновський Порфирій Федорович
Внутрішні хвороби.....	Лях Віра Степанівна
Акушерство	Іваненко Варвара Іванівна

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Дитячі хвороби ..... Кривець Марія Федорівна
Очні хвороби..... Шумицька Євдокія Сергіївна
На Завуча школи призначити Балабай Параскеву Петровну.

II

Технічний апарат школи призначаю в такому складі:

1. Бухгалтер .....Литвинова Марія Іванівна
2. Секретар школи ..... Товстолес Лисавета Михайлівна,
3. Бібліотекар ..... Балабай Олена Андріївна
4. Лаборант ..... Козлов Олексій Єлісейович
5. Зав господарством..... Богдан Федір Данилович,
6. Швейцар ..... Куранда Григорій Романович
7. Паливник ..... Ручка Спиридон Андропович
8. Техробітниці: ..... Новгородська Зінаїда Андріївна,
9. " " ..... Прощенко Марія Федорівна
10. " " ..... Луговець Федора Парамонівна

Директор-Лікар (підпис)/Бобок)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 1.
Рукопис. Оригінал.

№ 6 – 16 грудня 1941 – м. Ніжин. – Повідомлення про захворювання на виспний тиф серед учнів фельдшерсько-акушерської школи і заходи щодо попередження хвороби

Нежинская городская центральная амбулатория
“16” декабря 1941
Базарная 2

Директору Нежинской Медшколы

В связи с появившимися в среде студентов Медшколы случаев заболевания сыпным тифом ставлю Вас в известность, что студенты не прошедшие санобработки не будут допущены к практикуму, а поэтому каждый из них должен пред'являть соответствующую справку.

Зав амбулаторией (підпис)

Резолюція:
Зав Мед Школи
Терміново пошліть студентів на дезінфекцію та договоріться з сан станцією про одержання справок.
Директор школи (підпис)
16/ХІІ 41р.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
Рукопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 7 – 19 грудня 1941 р. – м. Ніжин. – Наказ про правила користування книжками бібліотеки фельдшерсько-акушерської школи

Наказ № 8

Директора Ніжинської Фельдшерсько-акушерської школи

від 19 грудня 1941 року

Користуватись книжками учням Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи дозволяється виключно тими, на яких є дозвіл Завуча школи та нова печатка.

Всі інші книжки до користування заборонені і їх обов'язково треба здати в бібліотеку школи. Винних в невиконанні цього наказу буде притягнуто до суворої відповідальності, аж до виключення зі школи, з передачею справи до поліції.

Директор-Лікар (підпис)/Бобок

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 6.
Рукопис. Оригінал.

№ 8. – 1942 р. – м. Ніжин. – Загальні відомості про фельдшерсько-акушерську школу

Відомості

Ніжинської Фельдшерсько-акушерської школи

Назва школи	Кількість гуртів	Кількість учителів			Директор школи, звільнений від ведення класу	Разом учителів	Кількість учнів								
		Загально-освітн. дисциплін	Медичних дисциплін	Викладачів нім. мови, коли вони не ведуть класів			I-х курсів			II-х курсів			III-х курсів		Разом по школі
Фельдшерсько-акушерська	9	5	14	2	1	23	42	38	42				32	31	317
							122			132			63		
							107	121	63				291		

Директор Балабай

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 6, арк. 19.
Рукопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 9 – 1942 р. – м. Ніжин. – Навчальний план фельдшерсько-акушерської школи на друге півріччя 1942/1943 навчального року

Учебний план

Фельдшерсько-акушерської школи на друге півріччя 1942-43 навч. р.

Термін початку 3 роки

Учебний рік 39 тижнів. Учебний тиждень 34 учбов. години

II-е півріччя 22 учбов. тижнів. На період з 1.1.43р. по 30.VII.43р.

	число годин і тижнів			Разом
	I курс	II курс	III курс	
Число тижнів теоретичних і учбово-практичних	21	21	18	} 66
Число тижнів іспитів ...	1	1	4	
Учбових годин, включаючи іспити	748	748	748	2244

Години теорії та практики на період з 1.1.43р. Згідно учебного плану

	Груп	Бригад	Теорія		Практика	
			На групу	Разом	На бригаду	Разом
1 курс Зуболікарського відділу	1	-	748	748	-	-
1 курс Фармацевтичного відділу	1	-	748	748	-	-
1 курс Акушерського відділу	1	-	748	748	-	-
II курс Зуболікарського відділу	1	3	460	460	288	764
II курс Фармацевтичного відділу	1	3	430	430	318	954
II курс Фельдшерського відділу	1	3	520	520	228	684
II курс Акушерського відділу	1	3	414	414	334	1002
III курс Фельдшерського відділу	2	6	374	748	374	2244
Разом	9	18	-	4816	-	5648

Груп 9

Бригад 18

Годин теорії 4816

Годин практики 5648

Директор школи (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 25, арк. 10.
Рукопис. Оригінал.

№ 10 – 26 січня 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про виключення студентів із фельдшерсько-акушерської школи

Наказ № 13
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 26 січня 1942 року

Учнів школи, які протягом тижня не відвідують занять в школі і не подали пояснення про поважні причини до цього, з школи виключити за прогул, а саме:

Горову Надежду Сергіївну –	2	фельдшерський курс
Бублик Уляну Кузьмовну –	1	фельдшерський курс
Погорілко Ніну Максимівну –	1	фельдшерський курс
Кріпта Приську Михайловну	—	" —
Вербу Миколу Петровича	—	" —
Бойко Івана Дмитровича	—	" —
Кушніра Михайла Кириловича	—	" —
Вольга Настю Степановну	—	" —
Півторацького Івана Михайловича	—	" —

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 7 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 11 – лютий 1942 р. – м. Ніжин. – Відомість про виконання оперативного плану за січень 1942 р.

Відомість
про виконання оперативного плану за січень міс. 1942 року
Ніжин. Фельдшерсько-акушерська школа

Показники	План		Фактично виконано
	Пересічно-річний	На кінець звітного місяця	
Кількість класів 1-4			
” учнів			
” учителів			
” іншого персоналу			
” класів спец. шкіл			9
” учнів			268
” вчителів			18
” іншого персоналу			14
Одержано плати на навчання			9660
Здано в касу фінвідділу			9660
інші надходження /вказати які саме/			
Здано до каси фінвідділу			

Керівник підприємства Бухгалтер (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
Машинопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 12 – 16 березня 1943 р. – м. Ніжин. – Акт про прийняття виконаної художником С. Болбинським вівіски для фельдшерсько-акушерської школи

Акт № 53

1942 г марта 16 дня

Завхоз Нежинской фельдшерско-акушерской школы Богдан в присутности службовцев вище названной школы швейцара Куранди Р. та службовця лаборанта Козлова О. с одной стороны та с другой стороны работник художник житель г. Нежина ул. Почекина (?) д. № .10. Болбинский С. склали цього акта в тим що вище названий робитник художник зробив таку роботу: а саме написав на вивеске одну строку бронзового цвета на Немецькій мови. для фельдшерско-акушерской школы за сумму тридцать (30.) руб. Яку вище названна школа повинна оплатити в чем и составлено цього акта

завхоз Богдан

16/Ш-42г.

присутни {Куранда и Козлов
гроши одержав художник {Болбинский.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 13, арк. 60.
Рукопис. Оригінал.

№ 13. – 25 квітня 1942 р. – м. Ніжин. – Акт про огляд і планування ремонту даху приміщення фельдшерсько-акушерської школи

Акт

1942 г. апреля 25 дня мною техником Киреевым И.В. произведен осмотр крыши на здании медшколы, находящейся по Пожарной ул. и установил

Крыша на части здания, над которой установлена пожарная вышка, местами побита а местами закрой листов разошлись, вследствие чего крыша имеет большую течь. Вода заливает во время дождя кабинеты медшколы.

Необходимо произвести перекрытие железной кровли над этой частью. Площадь крыши подлежащей перекрытию с добавлением до 20 % кровельного железа – $16 \cdot 18 = 288 + 30 \% = 329 \text{ м}^2$.

Не произведя этой работы от дальнейшей течи будет гнить чердачное перекрытие.

Ориентировочная стоимость этих работ 1400 руб.

Техник жилотдела (підпис) – /Киреев/

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 6, арк. 14.
Рукопис. Оригінал.

№ 14 – 24 травня 1942 р. – м. Ніжин. – Акт про санітарний огляд приміщень і студентів фельдшерсько-акушерської школи

Акт.

24/IV 42г. мною сан-фельдшером Подлбко обследована фельдшеро акушерская школа. Осмотрено помещение школы и осмотрены студенты на завшивленность(?).

Виявлено: в помещении школы чисто(?), есть бак с водой и краном

Среди студентов наша только у четырех студентов насекомых (?).

Предложено: Заменить кран в баке фонтанным краном
Сан-фельдшер Подлобко
Зав. уч. Балабай

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 6, арк. 13.
Рукопис. Оригінал.

№ 15 – 2 червня 1942 р. – м. Ніжин. – Клопотання про дозвіл розклеїти оголошення щодо набору до фельдшерсько-акушерської школи

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа
2 – VI 1942р.
№ 81

Пану Старості м. Ніжина

Додаючи до цього зразок об'яви про набір учнів. Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа просить Вашого дозволу розклеїти їх по городу.

Директор (підпис)

Резолюція:

Дозволю

Голова міста Ніжина (підпис)

2/VII 42р.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 15, арк. 25.
Рукопис. Оригінал.

№ 16 – 31 серпня 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про призначення викладачів і початок навчального року в фельдшерсько-акушерській школі

Наказ № 47

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської Школи

від 31 серпня 1942 року

На викладання технології в школі призначити гр. Смиринську Марію Степанівну.

На викладання ботаніки призначити Ключко Домінікію Степан.

На викладання акушерства та гінекології – призначити Іваненка Андрія Панасовича.

На викладання фізкультури – Рудіка Олександра Сергійовича. Зі ставкою 300 крб. на місяць.

Всіх вищеперелічених викладачів з 1-го вересня 1942 року.

Призначити на посаду керівника шкільного струнного оркестра Вербицького Павла Миколайовича з 1-го вересня 1942 року зі ставкою 150 крб. на місяць

II

Для покращання керування практичним навчанням відділяю роботу по керуванню практикою від педагогічної частини.

На керівника практики призначаю викладача школи лікаря Люта Михайла Федотовича зі ставкою 250 крб. на місяць. – тривалість робочого дня – 3 години. Завучем школи залишається Балабай Параска Петрівна з окладом 300 крб. на місяць; тривалість праці – пів робочого дня.

III.

Навчальний рік розпочати з 1 вересня 1942 року згідно затвердження Фельдкомендатурою учбових планів.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 18 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 17 – 5 вересня 1942 р. – м. Ніжин. – Оголошення Ніжинського міського управління охорони здоров'я про квоти на медичних працівників для роботи в Німеччині.

Ніжинське Міське управління охорони здоров'я До Завідувачів Ніжинської Мед Школи

" " Мед Лікарні
" " Мед Амбулаторії

Доведіть до відома Мед робітників та закінчивших Мед школу в цьому році що зараз для роботи в Германії виключно по фаху потребуються від м. Ніжина та Району не більше як 5 осіб. З них.

Лікарів 1

Фельдшерів, акушерок, Медсестер 4 (разом)

А тому всім бажаним поїхати на роботу по фаху потрібно з'явитися до Ніженського Здрав відділу та негайно про бажання подати Заяву

Примітка: на роботу можуть бути направлені особи тільки цілком здорові.
після висновків Мед Комісії

Референт Здрав Відділу (підпис)

Резолюція:

Секретарю

Повідомте випускників

5/IX (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 27, арк. 6.
Рукопис. Оригінал.

№ 18 – 18 вересня 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про участь студентів у забезпеченні школи паливом

Наказ № 51

Директора Ніжинської ф/а школи

від 18 вересня 1942 року

Для забезпечення школи паливом НАКАЗУЮ учням школи відробити на торфорозробці біля села Мильники – по 3 дні в термін, для кожної групи окремо визначений.

Від роботи на торфорозробці звільняю хворих та фізично кволих учнів, але з попереднім дозволом Зав. педчастиною школи Балабай П.П. Хто з учнів ухилятиметься від роботи – буде звільнений зі школи.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 23.
Рукопис. Оригінал.

№ 19 – 4 листопада 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про недопущення порушення дисципліни під час занять у фельдшерсько-акушерській школі

Наказ № 59

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 4 листопада 1942 року

Помічено, що учні 2 і 3-х курсів легковажно ставляться до практичного навчання, дозволяють собі не відвідувати, спізнюватись або залишати навчання раніш зазначеного часу; на практиці нечемно та неохайно поведуться, чим викликають нарікання та скарги з боку медичного персоналу лікарні, поліклініки, аптек.

А тому зобов'язую всіх учнів відвідувати практичні вправи так, як лекції – без спізень, прогулів.

Під час переведення практичних вправ поводитись як належить учням школи – чемно, охайно, уважно ставлячись до дорученої практичної роботи.

Бригадир відповідає за поведження учнів своєї бригади на практиці, відмічає відсутніх в путьовці.

Без бригадира, або його заступника (в разі хвороби бригадира/відвідувати практику забороняю. Також забороняю входити та виходити під час практичного навчання.

Учням іншої бригади неможна бути присутніми на практиці не своєї бригади.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 24 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 20 – 5 листопада 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про спізнення викладачів і обслуговуючого персоналу на роботу

Наказ № 60

Директора Ніжинської Фельдшерсько-акушерської школи

від 5 листопада 1942 року

Помічено, що дехто з викладачів, а також з обслуговуючого персоналу спізнюються на лекції та на роботу в школу. Наказую викладачам та обслуговуючому персоналу своєчасно приходити на роботу.

II.

Забороняю викладачам допускати в клас під час уроку учнів, що спізнилися на лекцію.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 24 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 21 – 18 листопада 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про підтримку дисципліни в групах фельдшерсько-акушерської школи

Наказ № 63

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 18 листопада 1942 року

I

Помічено, що дисципліна, особливо серед учнів 1-го курсу фармацевтичного відділу підупала, мають місце спізнення, прогули, дехто з учнів дозволяє собі розмовляти під час уроку, як наприклад Кобзар, і цим перешкоджає переведенню занять.

Староста курсу Шишко, замість того, щоб підтримувати дисципліну в групі, поводи́ла себе так, що нарешті її було вислано з класу під час урока фізики.

В зв'язку з тим, що Шишко не справи́лась з обов'язками старости – знімаю її з старости і виношу догану Кобзар і Шишко за недисциплінованість

II

Старостою I-го курсу фармацевтичного відділу призначаю Бриги́лу В.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 25.
Рукопис. Оригінал.

№ 22 – 4 грудня 1942 р. – м. Ніжин. – Клопотання про звільнення від оплати навчання в фельдшерсько-акушерській школі малозабезпеченої учениці

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа.

4/XII 1942р.

№ 199

До Ніжинського Фінансового Відділу

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа просить Вашого дозволу звільнити від плати за навчання за вересень і жовтень 1942 року ученицю 2-го курсу Кізі́ма Галину.

За відомостями, які є в школі, вона сирота, перебуває на утриманні свого дядька, який має свою сім'ю, вона в нього живе, як робітниця, за харчі, заплатити за ці два місяці – не має змоги. За висновком Фінансового Відділу – на решту місяців вона звільнена від плати за навчання.

Директор (підпис)

Резолюція:

Заперечень нема.

(підпис)

4/XII 42р.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 15, арк. 27.
Рукопис. Оригінал.

№ 23 – 18 грудня 1942 р. – м. Ніжин. – Наказ про покарання учениць школи за дисциплінарні порушення

Наказ № 68

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської Школи

від 18 грудня 1942 року

I

Під час практичного навчання в аптеці № 1 – 10.XII.42р. учениця 2-го курсу Зуболікарського відділу Коновал Ольга без дозволу взяла 30 гр. м'ятних капель, не зважаючи на те, що всіх учнів було попереджено про те, що брати будьщо без дозволу неможна.

За цей вчинок, який кладе пляму на всю школу, Коновал Ольга заслуговує на виключення зі школи. Але, беручи до уваги, що з боку учениці Коновал Ольги за весь час перебування її в школі ніяких порушень дисципліни не було, що всі учні школи просять простити їй, дають обіцянку, що такий вчинок більше не повториться серед учнів школи – вважаю можливим Коновал Ольгу залишити в школі, а за вчинок, негідний учня школи – виношу їй сувору догану.

Ще раз попереджаю всіх учнів, що за подібні вчинки буду винних виключати зі школи.

II

Учениця 1-го курсу фармацевтичного відділу Андрущенко Олімпіада на контрольному уроці Латмови 17.XII. Вирвала з підручника латмови аркуш і списувала з нього контрольну роботу. За порушення шкільної дисципліни Андрущенко Олімпіаді виношу догану. Пропоную стягти з неї вартість зіпсованої книги в п'яти кратному розмірі.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 26 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 24 – 24. 1 січня 1943 р. – м. Ніжин. Наказ про призначення грошових винагород учням школи учасникам шкільної самодіяльності

Наказ № 1

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 1 січня 1943 року

I

Поздоровляю всіх викладачів школи, обслуговуючий персонал та учнів школи з новим роком, побажаю всім щастя, здоров'я й удачі в їхніх справах.

II

Старосту хору Авраменко Віру, Старосту оркестра Саволію Миколу, Старосту драм. гуртка Самарську Валентину і акомпан'юатора Балабай Віру нагороджую кожного з них по 50 крб.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 30.
Рукопис. Оригінал.

№ 25 – 28 січня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про звільнення з фельдшерсько-акушерської школи учениці за дисциплінарне порушення

Наказ № 5

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 28 січня 1943 року

Учениця 2-го курсу фельдшерського відділу Прошенко Валентина 22 січня в театрі лузала насіння і на зауваження вартового поліція припинити лузання – не припинила, в наслідок чого була оштрафована на сто карбованців.

За вчинок, негідний учня школи, Прошенко Валентину зі школи звільнити.

Але зважаючи на те, що Прошенко В. визнала свою провину, засудила свій вчинок і дає обіцянку не повторювати порушення дисципліну, а також що, що такий вчинок з учнями школи трапився в перший раз – вважаю за можливе замінити виключення на умовне.

Попереджаю всіх учнів школи, що при повторенні подібних вчинків буду виключати зі школи безоговорочно.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 31.
Рукопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 26 – 11 лютого 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про припинення навчання в фельдшерсько-акушерській школі у зв'язку із зайняттям приміщення школи італійськими військовими частинами

Наказ № 8

Директора Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи

від 11 лютого 1943 року

В зв'язку з тим, що учбове приміщення школи зайнято італійськими військовими частинами – припинити заняття в школі на перших трьох курсах на місяць до 8.ІІІ.43 року. Другі курси послати на практичні заняття по медзакладам м. Ніжина.

Треті курси продовжують практику за планом.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 31 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 27- 3 березня 1943 р. – м. Ніжин. – Клопотання про оплату праці деяким працівникам фельдшерсько-акушерської школи під час вимушеного припинення навчання

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа

3 березня 1943р.

№ 48

Пану Голові Ніжинської управи

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа просить Вашого дозволу вважати на роботі і сплачувати утримання адміністративно-технічному та частині обслуговуючого персонала школи за час припинення занять у школі, згідно Вашого розпорядження в зв'язку з епідемією висипного тифу.

На роботі залишається такий штат:

1. Директор школи.
2. Бухгалтер школи.
3. Секретар – повинен впорядкувати учнівські та канцелярські справи, в зв'язку з переводом школи декілька разів до інших приміщень; писати перепустки учням; реєструвати учнів, що працюють за нарядами Сан-Станції і т. інш.
4. Лаборант школи – ремонтує медичне наочне приладдя анатомічного Кабінету Школи (скелети, муляжі і т. д.) теж в зв'язку з переводом школи.
5. Бібліотекар – впорядковує бібліотеку школи, видає медичні книжки лікарям та учням школи, що працюють по епідемії тифу.
6. Завгосп школи – переводить господарчу роботу по школі (нагляд за меблею, ремонт меблі і т. інш.)
7. Одна техробітниця школи.

Вважати у відпустці двох техробітниць та швейцара школи, тому, що влітку школа має на увазі працювати.

Директор школи (підпис)

Бухгалтер (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 15, арк. 19.
Рукопис. Оригінал.

№ 28 – 8 березня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про відновлення навчання у фельдшерсько-акушерській школі в інших приміщеннях міста

Наказ № 10
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 8 березня 1943 року

Не зважаючи на те, що приміщення школи ще не звільнене для навчання, але є можливість провадити навчання в інших приміщеннях, розпочати навчання в школі з 8 березня 1943р. на всіх курсах і відділах.

Т в о Директора (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32.
Рукопис. Оригінал.

№ 29 – 23 березня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про дисциплінарні заходи у фельдшерсько-акушерській школі

Наказ № 11
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 23 березня 1943 р.

Учні 2-го курсу фельдшерського відділу замість того, щоб зачекати викладача шкір-вен. хвороб, який спізнився на 5 хвилин, 22-го березня, без дозволу дирекції школи і викладача – залишили школу.

Вважаю це за небажання навчатися у школі і за грубе порушення шкільних правил – 2-й фельдшерський курс розпускаю. Учні які бажають продовжувати навчання і засуджують таке порушення дисципліни – повинні про це подати заяви; до них буде застосований персональний підхід

Т в о Директора (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 30 – 27 березня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про припинення навчання у фельдшерсько-акушерській школі у зв'язку з епідемією висипного тифу

Наказ № 12
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 27 березня 1943 року

В зв'язку з поширенням в м. Ніжині епідемії висипного тифу, за розпорядженням Німецького командування – припинити заняття в школі до 15-го квітня 1943 року

Т в о Директора (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32 зв.
Рукопис. Оригінал.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

№ 31 – 15 квітня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про продовження карантину у фельдшерсько-акушерській школі у зв'язку з епідемією висипного тифу

Наказ № 13
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 15 квітня 1943 р.

З огляду на те, що епідемія висипного тифу ще не ліквідована, початок навчання в школі відкладається до 5-го травня 1943 року.

Т в о Директора (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 32 – 5 травня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про відновлення навчання у фельдшерсько-акушерській школі

Наказ № 14
Директора Ніжинської Ф/а школи

від 5 травня 1943 року

Епідемія висипного тифу ліквідована і тому з дозволу Німецького командування розпочати навчання з 6-го травня 1943 р., попередивши про це всіх учнів.

Т в о Директора (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 33.
Рукопис. Оригінал.

№ 33 – 9 червня 1943 р. – м. Ніжин. – Клопотання про проходження учнями фельдшерсько-акушерської школи практики в Ніжинській лікарні

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа.
9 червня 1943
№ 94

Головлікарю Ніжинської Лікарні п. Супряжинському

Ніжинська Фельдшерсько-акушерська школа просить Вас дати дозвіл учням н/школи проводити практику в хірургічному відділку та в роддомі В/лікарні.

Директор (підпис)

Резолюція (зліва):

Організувати(?) практику в Хирург. От
(підпис)

[1]943.VI.10

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 15, арк. 26.
Рукопис. Оригінал.

№ 34 – 26 липня 1943 р. – м. Ніжин. – Загальні відомості про фельдшерсько-акушерську школу

Копія 26.VII.43р.

Фельдкомендатура/V/Обзор профессиональных школ г. Нежина
Местная комендатура I/V/

Местонахождение (?) школы	Род школы	Количество классов		количество учащихся						Количество преподавателей		Прохождение практики				
				Из них по ступеням (классам)								Учителей	Учительниц	В школьных учебных мастерских	На предприятиях	В обществен. мастерских
				I		2		3								
				мужчин	женщ.	мужч.	женщ.	мужчин	женщ.	Всего						
Почтовая № 5	Фельдшерско-акушерская школа	9 классов		288 учаш.						∞	5	—	В медицинск. учрежден. и аптеках г. Нежина	—		
		18	85	25	97	25	38									

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
Машинопис. Копія.

№ 35 – 28 серпня 1943 р. – м. Ніжин. – Наказ про бережне ставлення учнів фельдшерсько-акушерської школи до шкільного майна та підручників

Наказ № 32
Директора Ніжинської Медшколи

від 28 серпня 1943 року

Мною помічено, що деякі учні ставляться неохайно до виданих їм з бібліотеки підручників, рвуть листки, забруднюють книжки. Наказую учням школи обережно й охайно ставитись до підручників, пам'ятаючи, що зараз нема можливості придбати нові підручники.

За псування, а також за втрачені підручники встановлюю десятикратну плату. Учні, що будуть помічені в повторному псуванні, будуть позбавлені права користуватись бібліотекою школи.

Директор (підпис)

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. Р.-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 39 зв.
Рукопис. Оригінал.

Тарас КОРОСТИЛЬОВ
(Київ)

Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І.Г. Турцевича

Заголовок даної статті являє собою наближений переспів відомої латинської фрази, яку використав видатний ніжинський учений Іван Григорович Турцевич у якості епіграфа до одного досить цікавого віршованого тексту з промовистою назвою “Заповіт” білоруса в Малоросії” (див.: Додаток № 1). Епіграф, настільки включений у європейський, а ширше – в загальносвітовий інтелектуальний простір, уже сам собою налаштовує на стиль мислення і прагнення професора І.Г. Турцевича досягти злагоди з оточенням і з самим собою.

Професор російської історії Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) М. М. Бережков у своєму щоденнику під 21 жовтня 1917 р. записав: “Ив. Гр. Турцевич прислал мне очень милые стихи; русские стихи, умные, оригинальные (а на наречии малорусском)”* [1]. З точки зору історичного контексту подій, що відбувалися в тогочасній Росії загалом і в Україні, зокрема, підстав для написання подібного вірша у представника прошарку наукової інтелігенції, до якої належав І.Г. Турцевич, було предостатньо. І хоча в Ніжині 1917 р. наростання революційної ситуації не відчувалося так гостро, як у великих містах імперії, місцева інтелігенція особливо уважно ставилася до змін у державі та суспільстві.

Для самого І.Г. Турцевича початок 1917 р. був пов’язаний із погіршенням стану здоров’я, зокрема, нервового. Однак, це погіршення не завадило наполегливому пошуку відповідей на питання, що гостро стояли перед тогочасним суспільством [2]. Позиція як самого І.Г. Турцевича, так і тих його колег, із якими він підтримував дружні стосунки, дає можливість дещо несподіваної постановки питання: як саме переживали і сприймали події 1917 р. представники тієї частини інтелігенції, що не була пов’язана з Україною етнічно? Іван Григорович народився в родині псаломщика греко-католицької церкви в Білорусі [3]. Не виключено, що саме ця релігійна складова у домашньому вихованні сприяла формуванню толерантності до представників інших народів і релігій.

Проте, будучи громадянином, котрий постійно відчував особисту відповідальність за події, що відбуваються навколо [4], І.Г. Турцевич не міг не сприймати болісно людневу революцію і зречення престолу Миколою II. В Україні політичні зміни проявлялися в посиленні автономістських тенденцій і в початку українізації війська, освіти і релігійного життя. Водночас, слід згадати, що сам термін “українізація”, поруч із такими термінами як “націоналізація”, “соціалізація”, “пролетаріат”, “буржуазія” сприймався неавтономістською і, значною мірою, аполітичною частиною суспільства в 1917 р. як “наплив варварських слів”[5], що забруднює мову.

Своєрідною відповіддю на виклики навколишньої дійсності і стало написання І.Г. Турцевичем, на той час заслуженим ординарним професором НІФІ, невеликого вірша з назвою “Заповіт” білоруса в Малоросії”.

---

* Підкреслення в тексті цитованого документа авторські (М.М. Бережкова).

Уже сама назва відсилає зацікавленого читача до поеми Т.Г. Шевченка, але схожість закінчується вже після другого рядка. Шевченків пафос народного єднання задля кривавої боротьби за свободу для І.Г. Турцевича залишається цілком чужим і незрозумілим. Частково це пояснюється віковим консерватизмом, оскільки ніжинському професорові на момент написання “Заповіту” був 61 рік, у той час як Т.Г. Шевченкові – 31. Але основна причина – прохолодне ставлення до революції і кривавої боротьби, як такої. Ще в 1912 р. Іван Григорович публікує невелику працю, написану під впливом подій 1905 р. “Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века”. В цій роботі він, високо оцінюючи, як із риторичного, так і зі змістовного боку “Роздуми про Французьку революцію” Едмунда Бьорка, наголошує на особливій актуальності ідей консерватизму для Росії початку ХХ ст. [6].

Змістовно, вірш І.Г. Турцевича являє собою римовану автобіографію, де ритміка і рима є засобами вираження емоційного стану автора. Основною темою є невпевненість у майбутньому, страх перед можливими наслідками переоцінки подій минулого, страх перед можливим розгортанням міжнаціональної ворожнечі. Якщо невпевненість у майбутньому практично завжди супроводжує в революційний час людей, безпосередньо з політикою не пов’язаних; то дві інші теми перебувають у тісному зв’язку з проблемою політичної, а більш широко – ціннісної переорієнтації, що супроводжувала поступове набуття Україною прав автономії. Для представника наукової інтелігенції провінційного міста подібна переорієнтація загрожувала розривом наукових зв’язків і поглибленням власної провінціальності [7]. Під провінціальністю в даному випадку розуміється не стільки географічна локалізація чи інтенсивність життя [8], скільки психологічна, аксіологічна позиція людини в світі, відчуття дистанції зі світом науки, песимізм щодо цінності власних наукових здобутків передовсім для найближчого оточення [9] і сумніви в доцільності подальшої діяльності в обраній сфері.

Для І.Г. Турцевича як білоруса особливий фактор страху і непевності полягав у загрозі ізоляції, несподіваній і нічим на виправданій, з огляду на майже 42-річний досвід навчання і науково-викладацької діяльності в Україні. Страх стати чужим у середовищі українців, мову і культуру яких він завжди оцінював дуже високо (див.: Додаток № 2).

Нерозуміння явища українізації в 1917 р., страх перед українським оточенням уже в самому “Заповіті білоруса” доходить до своєї межі, за якою може бути або еміграція, або пошук компромісу. Для автора актуальним був другий варіант, який потребував більш глибокої соціалізації в новому, динамічному суспільстві. Історичні реалії ставили І.Г. Турцевича, як і багатьох схожих долею іноетнічних представників української інтелігенції, перед необхідністю відмови від мислення імперськими категоріями протиставлення високої російської культури і неповноцінного, неprestижного малоросійства з “мужицьким наріччям” і провінціальністю життя. Для заслуженого професора І.Г. Турцевича, блискучого знавця історії античності, давніх і сучасних мов, вивчення мови молодій українській державі, цілком зрозуміло, не було особливо складним, незважаючи, навіть, на поважний вік та іноетнічне походження. Так, відомий учений-філолог, колишній аспірант Ніжинського інституту народної освіти П.В. Одарченко, згадуючи ніжинський період свого життя, так описує професора І.Г. Турцевича зразка 1928 р.: “Тоді в Ніжинському інституті були ще досить міцні традиції пошани до античної літератури і культури. Студенти, серед яких у той час ще

було багато колишніх учнів класичної гімназії, читали і студіювали твори класиків римської літератури і тому з великим інтересом читали майстерні переклади М. Зерова. В 1928 році, будучи аспірантом, я деякий час жив на квартирі у професора Івана Григоровича Турцевича, великого фахівця в ділянці античної літератури і культури. Професор Турцевич (за національністю білорус) дуже добре знав українську мову. Він у той час був уже дуже старим і не викладав в інституті, але наукової праці не кидав. Коли я заходив до нього, він цілими годинами не випускав мене з свого кабінету, і я мав щасливу нагоду не тільки розмовляти з ним, а й слухати його надзвичайно цікаві лекції. Одного разу він показав мені свої переклади українською мовою творів Овідія. Ці переклади, на жаль, ніде не були надруковані. Вони були, безперечно, добрі, але мова їх була досить архаїчна. І хоч своїм стилем вони були майстерніші від перекладів-переспівів Гулака-Артемівського та С. Руданського, все ж вони ніякою мірою не могли дорівнятися блискучим перекладам М. Зерова. Професор Турцевич, очевидно, відчував це і тому не посилав їх до друку” [10].

Входження в нову українську культуру для І.Г. Турцевича означало визнання престижу української мови, як засобу, яким можна не тільки передавати власні думки і почуття, але й перекладати, робити доступними широкому загалу написані високим стилем твори античних авторів (див.: Додаток № 3). І хоча в наукових працях, у ділових і приватних записках професора І.Г. Турцевича російська мова продовжувала домінувати до кінця його життя, наведені в даній публікації тексти промовисто свідчать про успішне вирішення – без втрати етнічної самоідентифікації – тієї світоглядної проблеми, що постала перед видатним ніжинцем із початком українізації 1917 р.

Додаток № 1

“Заповіт” Белорусса в Малороссии*

In necessariis – unitas,
in dubiis libertas,
in omnibus caritas! [11]

“Може найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думи”
Як умру, то не ховайте
Мене на Україні!
Буде тяжко лежать мені
Тут як на чужині...,
Як одурять стару матір
Нерозумні діти,
Щоб нас кривних відцуравшись,
Вже зосібна жити, –
Як преславного Богдана
Зрадником ославлять,
А на скелі у Софії

Мазепу поставлять...
От будують самостійність
В лихую годину,
Коли лютий ворог заліз
в Русь, і в Україну,
И з братами ділять хату,
як ця загорілась, –
Вже сусідство погорільців
Добре поживилось...
Українська мені мова
Була не чужая,
Як приїхав ще молодий
Я до цього краю.
Любив мову і чарівні

* Публікація тексту Додатку № 1 подається сучасною українською мовою (переклад наш – *авт.*), решта пропонуваніх документів – у авторській редакції І.Г. Турцевича.

Пісні цього края, –
 У злих людей таких пісень,
 Думав я, не має.
 Прожив тут я за працею
 Літа молодії,
 Пройшов тут свій ясний південь
 І вже вечеріє.
 Купив собі стару хату,
 Щоб вік доживати
 Щастя Русі і Україні
 У Бога прохати.
 Живучи тут я все думав,
 Що живу з своїми,
 Аж ось кажуть: це неправда,
 Це жив я в чужині!...
 Україна так як мати
 Була мені мила,
 А тепер мені у неї
 Життя вже постило.
 Може треба – тяжко буде! –

Біженцем втікати
 І країни* спокійнішій
 На старість шукати?
 Чи ця чорна хмара, може
 Ще й розійдеться
 І братів рідне серце
 Согласно забудеться?
 Тоді жити і почати**
 Хочу на Україні,
 Тоді буде мир живому
 Й покій в домовині.
 Напишіть, що знаєте,
 На моїй могилі,
 А од мене привіт щирий
 Україні милій.
 Посадіть надо мною
 Сумную ялину,
 А під нею (коло неї ж)
 Червону калину.

1917 год октябрь

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
 ф. 53, од.зб. 303, арк. 1
 Рукопис, оригінал.

Додаток № 2

Любезнейшая*** Е.В. [12]!

Может быть, мне следовало бы поблагодарить Вас за внимание и больше ничего. Отмолчаться. Но это, практически самое верное, может показаться Вам жестоким со стороны человека, которого Вам выставляли добрым, а мне не хотелось бы Вам даже малейшую неприятность [учинить]****. И вот пишу Вам, как давно не писал. Вероятно, это будет и последним сказанием известного рода в моей жизни, последнею повестью с знакомыми мотивами. “Nonpi soit qui mal у pense!” [13]. Думаю, что Вы по жизненной неопытности ошибаетесь, но верю в Вашу искренность. Украинки говорят сердечно и искренне. Я отчасти стал Украинцем долго довольно живя в Малороссии. Я надеялся, что здесь устрою свою жизнь окончательно, отчасти и устроил, но в одном, в существенном, не повезло, и вот теперь “некому руку подать в минуту душевной невзгоды”, или по Шевченку,

“Сиди один собі в кутку,
 Не жди весни, святої долі,

* Або “містини”.

** Або “писати”.

*** Далі закреслено дві літери.

**** Тут і далі в цьому й наступному документі реконструкція в квадратних дужках наша – авт.

Вона не зійде вже ніколи,
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить,
І душу вольною на волю
Не прийде випустить. Сиди –
І нічогісінько не жди!...” [14]
“О сердце, замолчи! Пора забыть страданья.
Уже любви тебе ни в ком не возбудить.
Но если возбуждать ее не в состояньи

Я все еще хочу любить” [15] – писав Байрон, когда ему стукнуло 35 лет. Я вспоминаю эти слова теперь, когда мне стукнуло гораздо больше, так как душа жива и не могу сказать: “Ныне отпускаеши и раба твоего с миром” [16]; пока нет в ней мира; с грустью люблюсь природою, с грустью иногда заглядываюсь “на черные очи” и другие чары дивочи, как часть той же природы... Но вот на Украине, пожалуй еще встречаются Марии Кочубей... “Може найдуться дівочі серце, карі очі, що заплачуть на ці думи, я більше не хочу”. Я не могу положить камень в протянутую мне руку, но, с другой стороны, едва ли я могу принять вместе и то, что она предлагает. Остается разве поцеловать ее, проронив слезу радости и грусти вместе...

“Буває іноді старий
Не знає сам чого зрадіє,
Неначе стане молодий.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Вітає весело над ним!

...
Чого зрадів? – Старий надумав
Добро якесь комусь зробить.

...
Отак буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне.
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка проросте” [17].

Совершенная правда, но не всякое доброе дело по силам всякому иногда нельзя и пожертвовать собою.

Мне кажется, что я Вас раз видел в Дворянском клубе [18]. Правда?

До свидания, если угодно*
Шевченковской “Сотник”
или генерал из “Петруся” [19].

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, од.зб. 68 (1938), арк. 118-119.
Рукопис, оригінал.

---

* На початку рядка закреслено чотири слова.

Овидий – Назон, смутні Думи, V, I.
Переклад Ів. Думка-Турцевича

Оце тобі ще книжка,
Друже мій єдиний,
До чотирьох це п'ята
З Гетської країни.
Вона така-ж, як поета
Нешастная доля,
Гірка, гірка ягідонька
Із того-ж все поля.
Стоять дум[и] на папері
Сумними рядами;
Поливав я їх доволі
Своїми сльозами.
Смутне життя, смутна книжка, як це
Скіфське небо;
Колись весело співалось,
Тепер плакати треба.
На істрі, кажуть, лебідь* [20]
Жалібно співає,
Умираючи: він душу в небо проводить.
Отак і я, закинутий
До Гетського краю,
Сам себе тут ховаючи,
Голосно співаю.
Музо, на що ми з тобою
Колись жартували?
За те-ж мене до Дунаю
Бідного заслали.
От що мені нарobili
Еротові справи,
Правда, вони дали такі
Мені трохи й слави.
Було б, бодай, тої слави
Мені і не знати,
Та свій вік не на чужині,
Не так доживати.
“Що так довго – питаєте –
Й жалібно співаю?”
Ще раз кажу: от одчаю:
Тяжке горе маю.
У цих віршах мого горя мала частина.
Хто ще біди лічить може, –

Щаслива людина.
У мене ж їх, як у лісі,
Листя, зверху й долі,
Як зеленої травиці
На Марсовім Полі.
Мов з глибокої криниці
Доля жаль черпає;
Це не мої пісні, брате,
Це горе співає.
Тільки й поміч в цім горі
Що муза ласкава;
Єї пісні це лікарство,
Не якась забава.
“Коли ж, кажете, Назон цей
Плакати перестане?” –
Тоді, коли мойму горю
Вже кінець настане.
Верніть мені батьківщину,
Сердечну дружину, –
Веселий я тоді стану
В єдину годину.
А поки що, як не плакати
Оціми віршами?
Вони такі, які треба
Співати над мерцями.
“Може б ліпш було, Назоне,
Мовчки це терпіти,
Нишком, а не перед людьми
Отак голосити?”
Чи ж змордований не сміє
Од муки стогнати?!
Тяжко ранений не сміє
Навіть і зітхати?!
В міднім волі Фаларис [21]
Пік людей: як раки
Червоніли, а все ж могли
Ревти небораки.
У Ніоби, кажуть, боги
Всіх дітей побили,
А у неї й каменяної
Сльози щоки мили.

* Тут і далі в тексті оригіналу авторські підкреслення І.Г. Турцевича.

Дав Пріаму вилить сльози
Перший ворог його,
А ви, гірші й від ворогів,
Не дасте й цього...
Взяли в мене II моє щастя,
Зоставте за його
Мені слово, слізне слово,
Дар Бога святого!
Бо великеє це зилля –
Слово, пісня в горі:
Легше було Філоктету [22],
Крик як чули гори.
Біль закритий, спертий душить,
Серце розриває,
Він од того іще більше
В собі сили має
Коли мої вірші кепські,
То и не читайте;
Вони росли в варварщині,
То вже вибачайте.
Я не хочу рівнятися
З співцями в столиці
І не треба мені слави,
Колись чарівниці.
Тільки хочу, щоб од думок
Сумних не загинуть: –
Лиш од себе оджену їх,
Вони знов налинуть...
Нащо пишу я сказав вам;
На що ж посилаю? –

На що?! – хочу хоть як небудь
В ріднім бути краю,
В рідним краю,
В рідним краю, в славним Римі
Душею вігати,
Через ці сумні книжки
З вами розмляти...
А от ище зразок:
“Ой ты, море,
Що в перший раз
Бачило Язона,
Ой країна безталанна:
Сніг та лютий ворог!
Чи коли той час настане,
Що я вас покину
І вже мені легше стане
Хоч на половину?
Чи на це і варварщині
Віку доживати?
І мій прах в оціх
Полях має почивати?!
Не хочу зневажить тебе,
Але ти засланцю
Нещасному іще гіршей
Робиш его долю.
У тебе весни не має
Гарно розквіченої, ні жнеців не видно голих
На ниві спаленій,
Ні солодкого під восень
Нема винограду” [23] и пр.

Чтите не кляните сии потуги передать [...]*

Ср[авни] Вл[адимир] Печерин [24], в письме Аксакову [25] (о послан[ном] ему стихотворении: “Я сам не могу себе объяснить, для чего я посылаю Вам эти стихи. Это какое-то темное чувство – или просто желание переслать на родину хоть один мимолетный умирающий звук” [26].

Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського,
ф. 53, од.зб. 302, арк. 1-3.
Рукопис, оригінал.

-
1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 23, од.зб. 43, арк. 17.
  2. Там само, ф. 23, од.зб. 43, арк. 6.
  3. Там само, ф. 23, од.зб. 58, арк. 21.
  4. “В свое время И.Г. Турцевич пожертвовал крупную сумму на усиление средств русского флота (именно 500 рублей)” (див.: ІР НБУВ, ф. 23, од.зб. 35, арк. 7).
  5. Там само, ф. 23, спр. 43, арк. 40.

---

* Нерозбірливо.

6. Турцевич И. Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века. – Нежин, 1912. – С. 19, 42-43.
7. Більш докладно про проблему провінціалізму в житті інтелігенції у зв'язку з ціннісною переорієнтацією див.: Рапопорт С.С. “Синдром провінціальності творческой інтелігенції”, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/Rap_Sindr.php, 01.03.2008, 11:30.
8. Про провінціальність із таких позицій див.: Зозуля С.Ю. Роль провінціалізму у долі професора І.Г. Турцевича // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 82-92.
9. Теми, що розглядалися І.Г. Турцевичем у його наукових роботах, рефератах і публічних лекціях справді користувалися порівняно незначним попитом як у колі найближчих колег із НІФІ, так і в середовищі мешканців Ніжина. Пор.: ІР НБУВ, ф. 23, од.зб. 37, арк. 13 зв.; ф. 23, од.зб. 42, арк. 12 зв.; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 6112, оп. 1, спр. 352, арк. 5.
10. Одарченко П. Під знаком Зерова // Українська література. – К., 1995. – С. 256-257.
11. “У необхідному єднанні, в сумнівному свобода, у всьому любов” – слова, що за традицією приписуються блаженному Августину. Висловлені були протестантським письменником-теологом Рупертом Мельденієм у його трактаті присвяченому “Сповіді” Августина (1627).
12. Адресат листа невідомий.
13. “Нехай буде соромно тому, хто погано про це подумає” – девіз найстарішого і найвищого британського ордену – Ордену Підв'язки, заснованого в 1348 р. за правління Едуарда III Плантагенета.
14. З поеми Т.Г. Шевченка “Минули літа молодії”.
15. Неточність І.Г. Турцевича – останній вірш Дж. Байрона написаний у день 36-ліття останнього 22 січня 1824 р. (тут подано в перекладі М.В. Гербеля).
16. Фраза з вечірньої літургії.
17. “Буває іноді старий...” Вірш Т.Г. Шевченка; датується за місцем автографа в “Малій книжці” серед творів 1849 р.
18. Ймовірно, річ іде про будинок Дворянського зібрання в Ніжині, який знаходився на центральній вул. Гоголівській (сучасна вул. Гоголя), якраз напроти будинку жіночої гімназії П.І. Кушакевич (сучасна школа № 7). Зараз на цьому місці знаходиться сквер ім. Ю.Ф. Лисянського; будівля ж “Дворянського клубу” (точніше, її руїни) була розібрана в повоєнний час, оскільки була сильно пошкоджена під час відступу нацистів з Ніжина у вересні 1943 р.
19. І сотник, і генерал зі згаданої поеми – малосимпатичні шевченківські персонажі похилого віку. Симптоматичним є те, що І.Г. Турцевич ставить їх наприкінці листа, у якості власного підпису.
20. У доступному для ознайомлення оригінальному тексті “Ovidius, Tristia” (V, 1) стоїть “Caustrius” (Каїстр) – річка в Лідії.
21. Фаларіс – сицилійський тиран VI ст. до н.е., який страчував людей у великому пустотілому бику.
22. Філокет – грецький герой, якого греки залишили, пливучи до Трої, на о. Лемнос із невігійною раною від укусу змії. За античної доби – символ непотамовуваного страждання.
23. Фрагмент зі збірки “Листи з Понту” (III, 1), “Дружині”.
24. Печерін В.С. (1807-1885) – російський релігійний мислитель, філолог-класик, “західник”.
25. Аксаков І.С. (1823–1886) – російський публіцист, слов'янофіл.
26. Цитується лист, опублікований у серпні 1865 р в слов'янофільській газеті “День”.

Вигляд Покровської церкви з південно-східного боку – з берегу Остра на Черновій греблі, де річка робить черговий вигин і вбирає в себе меліоративний канал із Ніжин-озера. Фото 2006 р.

РЕЦЕНЗІЇ

Ольга РОСТОВСЬКА
(Ніжин)

Рец. на: Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII-XVIII ст. – Ніжин: Вид-во НДУ, 2007. – 241 с.

Зовсім нещодавно вийшла у світ надзвичайно цікава книга професора, доктора філологічних наук, відомого й авторитетного у науковому колі краєзнавця Григорія Васильовича Самойленка у співавторстві зі своїм аспірантом і сином Сергієм Григоровичем Самойленком. Грунтовна за змістом і добре ілюстрована праця розпочинається величаво-оптимістичним і реально-доказовим твердженням: “Розвиток культури у другій половині XVII-XVIII ст. посідає особливе місце в українській духовності, бо це був період нового її відродження, який зумовлений устремлінням українського народу до утвердження своєї національної самостійності, усвідомлення того, що і він може мати свою самобутню державу і культуру в ній” [с. 3].

Автори рецензованої праці вперше проаналізували значний конкретно-історичний і культурологічний фактаж, почерпнутий із різноманітних документальних та історіографічних матеріалів, подавши його в систематизованому вигляді на тлі розвитку українського суспільства означеного періоду. Джерельну базу монографії становлять: документальні фонди Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), його відділу у м. Ніжині (ВДАЧОН); документальні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ); документи з “Актів Западной и Южной России”, “Актів греческого нежинского братства...”, а також документи і матеріали тематичних збірників; каталоги і фонди Київського, Чернігівського історичних музеїв; козацькі літописи та приватні архіви відомих історичних осіб тощо. Бібліографія використаних у книзі Г.В. Самойленка та С.Г. Самойленка історіографічних праць нараховує понад 170 позицій. Крім того, слід указати, що істотно сприяли розширенню і поглибленню наукової праці над книгою попередні краєзнавчі дослідження авторів.

Копіткий збір матеріалу та його ретельний аналіз дозволив дослідникам детально розглянути процес розвитку основних ви-

дів культури на території Північного Лівобережжя в складний і суперечливий період. Вступ монографії вводить читача в суспільно-політичну атмосферу тогочасної України: “Друга половина XVII-XVIII ст. позначається не тільки завоюванням незалежності від Польщі й утворенням Гетьманської держави, розвитком культури в усіх її видах, а й часом Руїни, жорстокої боротьби за гетьманську булаву, зрадою гетьманської старшини в угоду своїх власних збагачень за рахунок українського народу, поступовим закабаленням Росією України і ліквідацією всіх інституцій державності аж до перетворення всієї України – Лівобережної й Правобережної – у Малоросію і Малоросійське намісництво” [с. 4]. Автори дослідження відносять до Північного Лівобережжя, яке охоплювало велику територію Гетьманської держави, території Ніжинського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Стародубського,

Прилуцького і Гадяцького полків. На основі архівних матеріалів, зокрема, ревізьких полкових книг, проаналізовано кількісний і якісний склад міст Лівобережжя. До великих міст у XVII-XVIII ст. автори відносять Ніжин, Київ, Стародуб, Чернігів, Прилуки, Переяслав, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву. “Зміцненню міст сприяла економічна і станова свобода міщанства та міського козацтва, пожвавлення внутрішньої та міжнародної торгівлі, а також поява нової правлячої еліти” [с. 8]. Потреба з’ясувати становище міст, їх органів управління пояснюється дослідниками тим, що від цього залежало і часткове фінансування різних видів культури, останній же був тісно пов’язаний і визначався соціально-політичними, військовими, громадськими умовами того часу.

Науково-популярне видання “Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII-XVIII ст.” складається з 7-ми розділів: архітектура, освіта, декоративно-ужиткове мистецтво, образотворче мистецтво, музично-театральне мистецтво, література, книгодрукування. Більшість розділів мають 2, 4 та 6 підрозділів із чіткими назвами. Така структура дає можливість читачеві легше орієнтуватися в матеріалі, поданому в книзі. Автори ілюструють текстовий матеріал книги репродукціями портретів історичних діячів, духовних осіб, архітектурних пам’яток, титульних сторінок богословських і просвітницьких книг, підручників, історичних і художніх картин, гравюр, зразків ювелірних виробів, оздоблень і розписів храмів, ікон. Вдало наведені панорами, карти, схеми тощо. Загалом, у праці розміщено 138 ілюстрацій. Чітка структуризація і логічна композиція в рецензованій книзі історико-культурологічного матеріалу, органічне поєднання подій національно-визвольної боротьби і українського державотворення із розбудовою міст, містечок, церков, освітніх закладів захоплюють читача, пробуджують гордість і оптимізм.

Висвітлюючи розвиток будівництва та найважливіші архітектурні пам'ятки, автори у розділі “Архітектура” стверджують: “Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку культури, зокрема архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала на теренах України XVII ст. Людям цієї доби були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі і втілювали собою дух свободи, почуття радості й тріумфу” [с.8]. Аналізуючи наукові праці дослідників української архітектури XVII-XVIII ст., автори виділяють три етапи її розвитку, що пов'язані з відповідними історичними періодами. Зокрема, перший етап (1648-1720-ті роки), який охоплює революційні та державотворчі процеси, іноземну інтервенцію, громадянську війну і Руїну, боротьбу за возз'єднання етнічних земель України, – він характеризується інтенсивним використанням мурованого будівництва, утвердженням українського бароко як визначального стилю в архітектурі; другий етап (1720-1750) визначається різким тиском російського царизму на урядові установи України, який призвів до кризового соціально-економічного стану в Гетьманській державі, – що сповільнило темпи будівництва; третій етап (1750-1781) пов'язаний із намаганням останнього гетьмана України К. Розумовського перетворити Гетьманщину на зразкову європейську державу з розвиненою культурою – “в цей період архітектура носила більше становий характер і пов'язана зі зведенням палаців, ратуш, магістратів, полкових і сотенних канцелярій тощо. Відбувається поступова зміна стилю бароко на класицизм” [с. 9].

Екскурс авторів монографії в історію заснування полкових та сотенних міст і містечок Північного Лівобережжя привів до висновку, що переважна більшість з них були фортецями або мали фортифікаційні укріплення. Про це свідчать також карти французького військового інженера Г.Л. де Боплана, складені ним в Україні, а також свідчення арабського мандрівника Павла Алепського, який, відвідавши Україну, записав: “Земля була начинена фортецями, як гранат зернятами”. Роль фортець виконували нерідко монастирі з мурованими фортечними стінами. Існували також і садиби-фортеці. Зокрема, у містечку Мені замок магната Адама Киселя, замки-палаці в Батурині, Прилуках, Сосниці, Борзні. Навіть поселення сільського типу укріплювалися земляними ровами й валами. Відтак, специфіку забудови населених пунктів визначали умови військового часу.

Повно і зримо читач рецензованого видання пізнає історію Ніжинської фортеці, яка була відбудована в XVII ст. Посилаючись на дослідження М.М. Бережкова “Про земляні й дерев'яні укріплення старого Ніжина XVII –XVIII ст.”, яке нині зберігається в фондах ІР НБУВ, автори відзначають: “Домінуючу роль у фортеці Ніжина XVII-XVIII ст. займав замок на території нинішнього ринку, який являв собою земляні укріплення із сімома бастіонами зі східного боку” [с. 10]. Показово, що історія Ніжинської фортеці несе на собі відбиток історії України, періоди її залежності від інших держав та власної державності. “У Ніжинській цитаделі, – пишуть сучасні дослідники, – дислокувались військові гарнізони: спочатку польський, з 1648 р. – Ніжинська сотня, а з 1667 р. – російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. – комендантом)” [с. 12]. На території Ніжинського полку знаходилася і столиця Гетьманської держави в 1708-1750 роках – Глухів.

Зацікавленість і живий інтерес викликає наукова розвідка краєзнавців у історію цивільного будівництва. Всі споруди другої половини XVII-XVIII ст. вони поділяють на 7 груп: житлові (будинки козаків і козацької старшини, духовенства, міщан, селян, купців тощо); адміністративні (полкові й сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будинки); системи обслуговування (школи, аптеки, постійні двори, пошта, циркульні, “шпиталі”, шинки, корчми, пиятні (тобто *питейные*) приміщення); виробничі (водяні млини, цегельні заводи, броварні, кузні); господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори); культові (церкви, собори та монастир із різноманітними будівлями господарського призначення; синагоги, костьоли) [с.15-16]. Характеризуючи споруди цивільного будівництва (дерев’яні, глинобитні, кам’яні), автори книги детально описують їх тип, форми, кількість будівель і кімнат, спільне і відмінне в оздобленні, розміщенні тощо. “Важливо відмітити, що між житлом козацької старшини і житлом простого народу не існувало принципової різниці. <...> Поступово, зі зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва, цей найпростіший тип життя ускладнювався. Але <...> нагадував тип звичайної сільської хати “на дві половини”. <...> Навіть будинки гетьманів зберігали традиційну форму, характерну для українських приватних чи громадських будов” [с. 16].

Повчально дізнатися, що унікальним зразком цивільної архітектури, в якому найяскравіше втілені традиції народного будівництва Лівобережної України XVII ст. та давньоруської художньої традиції першої третини XI ст., є кам’яний будинок полковника Я. Лизогуба в Чернігові. В XVIII ст. з’являються споруди, що поєднують риси українських і російських архітектурних шкіл, зокрема, у декоративній пластиці фасадів. До якісного будівництва залучаються професійні архітектори. Персоніфікація процесу архітектурного будівництва, імена зодчих і гетьманів, які залишили історичні споруди-пам’ятки у містах Північного Лівобережжя, зокрема в Ніжині, Глухові, Батурині, Качанівці, що проілюстровані на сторінках цього науково-популярного видання, звеличує наше минуле і збагачує нашу пам’ять. Одночасно, виникає і застереження, оскільки “з ліквідацією гетьманства забудова і реконструкція міст проходила лише за затвердженими проектами” [с. 27].

Із сумом і жалем за втраченими національними цінностями читається історико-культурологічний нарис рецензованої книги про храмове дерев’яне будівництво. Розуміючи, що “дерево є нетривким матеріалом, і дерев’яна будова більше трьохсот років не витримує,” водночас переконуюєшся, наскільки “українське дерев’яне будівництво є мистецтво національне” [с. 29]. Автори праці фактами й ілюстраціями про храмове дерев’яне будівництво на території Північного Лівобережжя підтверджують слова видатного дослідника української архітектури, професора Київського університету Г. Павлуцького (1990-ті роки), який писав: “До українських дерев’яних церков неможливо прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можна їх віднести ні до готики, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль природно впливає з будівельного матеріалу” [с. 29]. Краєзнавчими дослідженнями Г.В. Самойленка та С.Г. Самойленка посилюється аналогічна оцінка мистецтвознавця В. Січинського щодо дерев’яної архітектури України XVII-XVIII ст., яка “створила настільки своєрідні зразки, такі вироблені типи будов та окремі форми, що у світовій літературі українська архітектура, й особливо дерев’яні церкви, фігуру-

ють під назвою українського типу, відмінного не тільки від дерев'яних будов Сходу й Заходу, але також інших слов'янських народів" [с. 27-28]. Незважаючи на те, що на Лівобережній Україні не збереглося жодної означеної пам'ятки XVII ст., існують письмові свідчення про дерев'яні храми XVIII ст. Так, автори книги наводять записи датського посла Юля Юста, котрий проїздив через Ніжин у 1711 р. і зафіксував, що в місті стояли "дві чудові, великі, дерев'яні церкви прекрасної архітектури". Ними встановлено, що в Ніжині було 10 дерев'яних храмів. Тут склалася своя будівельна школа і ніжинські майстри-теглярі виконували замовлення в багатьох населених пунктах регіону. Характерно, що "кожний майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було, навіть, двох абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості" [с. 28-29]. У книзі подана детальна історична інформація та фотоілюстрації щодо збережених храмів Північного Лівобережжя XVIII ст. Зникнення дерев'яної сакральної архітектури зумовлене як пожарами, руйнуваннями минулих лихоліть, так і тим, що "у 1800 р. російський Синод заборонив не тільки будувати нові церкви в "малоросійському стилі", а й ремонтувати старі. А це були неповторні у художньому відношенні споруди". Адже "саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це виявилось у декоративності архітектурних будівель, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення" [с. 33]. Автори видання зробили висновок, що храми Північного Лівобережжя XVII-XVIII ст. є зразками нового стилю – українського бароко, яке нерідко називають козацьким, хоч це, на їх думку, перебільшення. Однак, зважаючи на те, що саме козацтво впродовж цього часу було носієм нового художнього смаку, – сам час вимагав появи оригінального стилю в мистецтві, який би став утіленням прагнення українського народу до свободи, відтак, доля істини у визначенні стилю "козацьке бароко" є [с. 32].

Із захопленням сприймається нарис книги про муроване будівництво, зокрема, в Ніжині, де "першим <...> кам'яним дивом на Лівобережній Україні", справжнім шедевром української барокової архітектури другої половини XVII ст. є Миколаївський собор. Автори відзначають, що "українська барокова храмова архітектура відрізняється не тільки від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю. З іншого боку, вона не схожа з російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, похмурими і суто декоративними принципами" [с. 36]. "По всьому Північному Лівобережжі, – відзначають автори книги, – розкидані яскраві пам'ятки культової архітектури XVII-XVIII ст., які свідчать про славний і трагічний час існування Гетьманської держави".

Досить об'ємний і насичений детальною інформацією й ілюстраціями нарис про собори, церкви і монастирі Північного Лівобережжя, про причини сплеску культового будівництва (606 храмів на території Чернігівської єпархії); про мотивацію уваги і виділення коштів на будівництво й обладнання храмів гетьманами і полковниками, представниками козацької старшини. Зокрема, кошти виділяли: гетьмани І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський; полковники Лизогуби, Миклашевські, Полуботки, Золотаренки, П. Розумовський, В. Дунін-Борковський. Сприяли будівництву культових споруд також діячі церкви, зокрема, архієпископ Лазар Баранович

(у Чернігові). 14 років (із 1702 до 1716 р.) здійснювалося будівництво в Ніжині Благівіщенського собору на кошти Стефана Яворського, видатного церковного і культурного діяча, який деякий час проживав у Ніжині. Значну роль у будівництві Ніжина відіграли грецькі купці, завдяки яким з'явилися грецькі храми. За рахунок коштів громад зводилися храми в ряді полкових міст Північного Лівобережжя. З II половини XVIII ст. стають відомі імена будівничих-архітекторів, покровителів-благодійників. Їх прізвиська та діяльність відображені на сторінках видання, яке пробуджує в читача пізнавальний інтерес до історичних і архітектурних пам'яток нашого краю [с. 36-60]. Рецензована книга свідчить про глибоку обізнаність авторів із колоритом і культурою епохи. “Сам дух часу вимагав створення монументальних образів. Головним завданням, особливо у XVII – на поч. XVIII ст., стає створення виразного, вражаючого образу-символу, пам'ятника подвигу українського народу у справі національного визволення й утвердження національної культури” [с. 36].

З професійною майстерністю висвітлюється розділ книги про розвиток освіти у Північному Лівобережжі. Аналізуючи архівні матеріали й історіографічну спадщину, автори з'ясували необхідність і потребу в освіті, шляхи і форми навчання, типи шкіл, життя та діяльність учнів, учителів, визначних історичних осіб. Однією з найбільш поширених форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова парафіяльна школа, яка існувала при храмах і продовжувала розвивати традиції давньоруських шкіл при церквах: сюди віддавали дітей того ж віку, що і в XI-XII ст., тут також навчали читати, писати, співати і рахувати. Функції вчителів виконували переважно дяки, яких обирала громада. Обирали їх за хороший голос, за знання церковної служби і за вміння вести її “благолепно і благочинно”, пред'являючи педагогічні вимоги. Документи, які опрацювали дослідники, засвідчують, що “серед них було чимало і малотямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчити суворістю та жорстокістю” [с. 63]. До навчання дітей у школах залучалися також грамотні міщани. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і Псалтир. Більш освічені дяки використовували під час навчання підручники-граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Памви Беринди та інших. Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання учнів за лінощі протягом тижня.

Автори відзначають великий потяг українського народу до освіти і висловлюють незгоду з тими дослідниками, які вважали, що парафіяльні школи в XVIII ст. втратили зв'язок із широкими масами населення, оскільки готували невелику кількість учнів, які мали стати дяками. Навпаки, кількісний і порівняльний аналіз шкіл на території Північного Лівобережжя, зроблений авторами на основі полкових ревізій, свідчить, що парафіяльними школами були охоплені не тільки міста і містечка, але й села. Серед учнів були діти козацької старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. Так, у Ніжині таку початкову освіту в 1728 р. одержав син місцевого бургомістра Георгій Кониський (1717-1795), згодом відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (в 1751-1755 роках) був її ректором. Авторі не виключають можливості, що таку ж школу в Ніжині закінчили Іоанн Максимович, майбутній архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, нині канонізований Російсь-

кою Православною Церквою Святий Іоанн Тобольський. Незважаючи на те, що парафіяльні школи були “дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді, у якому вони існували у XVII-XVIII ст., культурно-історична заслуга їх незаперечна” [с. 68].

Цікавий нарис книги про мандрівних дяків, які були ніби “посередниками між навчальними закладами, де вони вчилися, і народом. Специфіка роботи мандрівних дяків полягала в тому, що вони з’являлися у селах і містечках, домовлялися з батьками про оплату, навчали хлопчиків і дівчаток читати, писати, рахувати, отримували гроші та йшли далі в інший населений пункт. <...> Вони організовували вистави, концерти (співали, грали на музичних інструментах) тощо. Деякі <...> осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати, передаючи свої знання сільським та міським дітям” [с. 68]. Очевидно, їх узагальнюючим образом став Г.С. Сковорода. Не випадково, щоб запобігти прозрінню і демократизації українського народу, в XVIII ст. імператриця Катерина II заборонила дякам мандрувати, – їх ловили і відправляли на кораблі Чорноморського флоту. В фондах ВДАЧОН нині зберігаються матеріали допитів таких мандрівних дяків [с. 69].

На основі аналізу історичних документів у книзі з’ясовані місце і роль полкових, сотенних і гарнізонних шкіл. Зокрема, цікаво дізнатися, що виникненню й утвердженню козацьких полкових шкіл сприяв Лубенський полковник Іван Кулябка, який у 1758 р. звернувся до гетьмана К. Розумовського з пропозицією про організацію таких навчальних закладів. Гетьман підтримав полковника і дав відповідне розпорядження, оскільки потреба в освічених посадовцях, кадрова ротація були необхідні. Після закінчення полкової школи здібних юнаків направляли у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ. Набуваючи досвіду, вони ставали отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. Автори видання стверджують, що документи про відкриття козацьких шкіл у всіх полкових містах і сотенних містечках, а також деяких селах Північного Лівобережжя, заперечують існуючий раніше висновок, ніби гетьмани і старшина не брали участі у створенні цих шкіл. Одночасно, автори монографії зазначають, що в означений період не було розроблено чіткої системи відкриття згаданих шкіл [с. 71].

З великим інтересом читається історико-культурологічний матеріал про спеціальні школи профільного спрямування. Читач дізнається, що за зразком школи півчих у Запорізькій Січі XVII ст. були створені музично-педагогічні заклади. Так, у 1730-і роки були відкриті співацькі школи при оркестрі Київського магістрату, а також у Глухові. Зокрема, Глухівська співацька школа була заснована з ініціативи гетьмана Данила Апостола в 1730 р., а в 1738 р. був виданий імператорський указ про функціонування в місті “Школи співу й інструментальної музики”. Інформація про соціальний стан, кількісний і якісний набір учнів, навчання та фінансування, імена викладачів і випускників засвідчує про значну роль Глухівської співацької школи у становленні професійної освіти в Україні. В 80-90-х роках XVIII ст. центр набору малолітніх півчих було перенесено до Новгорода-Сіверського. Система професійного учнівства набувала певних організаційних форм, що підтверджується підготовкою учнів у ремісничих цехах: ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо. Найбільшим цеховим місцем був Ніжин, який мав 8 різних за спеціальністю цехів, у яких отримували відповідну освіту 380 учнів [с. 71-73].

Усебічно і цікаво висвітлюється нарис про національні школи, які започатковує в Ніжині грецька громада наприкінці XVII ст. Автори відзначають: “Грецькі купці та ремісники, поселившись у Ніжині, відкрили власну національну школу, яка була для них центром духовності, бо тут воедино переплелись мова, віра, національні традиції, визначались перспективи життєдіяльності молодшого покоління ніжинських греків”. Зі сторінок книги пізнається не лише яскрава історія ніжинської грецької громади та її діячів, але й їх взаємини з жителями міста, регіону, українськими гетьманами, зарубіжними країнами та впливом на духовно-культурну спадщину [с. 73-77]. Показово, що деякі книги пережили лихоліття воєн і бібліотечну агресію 20-30-х років XX ст. і нині знаходяться у фондах Наукової бібліотеки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. З 250 книг із філософії, релігії, історії, філології нині тут зберігається 157 [с. 76]. Раніше зазначена проблематика знайшла своє повне відображення у праці С.Г. Самойленка “Книжкові зібрання у Ніжині в XVII-XVIIIст.” (Київська старовина, № 2, 2002).

Дослідники культури Північного Лівобережжя в своїй праці відзначили заслугу релігійних діячів у розвитку середньої та вищої освіти в Україні. Зокрема, аналізуючи документи фонду рукописів, ними встановлено: “На початку XVIII ст. у митрополита Стефана Яворського, який збудував і відкрив у Ніжині Благовіщенський монастир, виник задум заснувати у місті “Колегію вчених монахів”, які б навчалися ораторському та проповідницькому мистецтву. Він хотів перетворити монастир в осередок освіти. З цією метою митрополит надсилав кошти для подальшого його благоустрою” [с. 77]. На жаль, корисливі інтереси та нехристиянські заповіді місцевого священика привели до того, що значна сума грошей “пошла в расточение и расхищение, <...> на своя бездельніа нужди, помпи, излишества, пирования, п’янства, карети <...> и прочія суєтства”. Згодом, за сприятливих умов, Стефан Яворський подарував власне книжкове зібрання для бібліотеки, яка була однією з найбільших приватних бібліотек тогочасної Російської імперії [с. 78]. Читач знайде у книзі пізнавальну та цікаву інформацію про людей, причетних до розвитку середньої і вищої освіти на Чернігівщині, Переяславщині, Києві, яка підводить до висновку, що “в силу історичних умов Україна поступово втрачає в освітній сфері свою першість, а з утратою державності і посиленням кріпацького поневолення простий народ позбувся того, що було уже напрацьоване в період існування Гетьманської держави” [с. 88].

Вагомий за змістом і багатий за конкретно-історичним і документально-ілюстративним матеріалом розділ про декоративно-ужиткове мистецтво Північного Лівобережжя: гончарство, кахлярство, ювелірство, ткацтво, вишивку, різьблення [с. 90-124]. Цікаво дізнатися про естетичні смаки тогочасних представників українського народу. Щодо ніжинських кахлів, то – зазначають автори – якщо раніше “зображення були запозичені з європейського мистецтва, то тепер вони відповідали народному традиційному декоративному розпису з його умовними малюнками і українським національним колоритом” [с. 95]. Зокрема, фіалка стала найбільш улюбленим і поширеним зображенням на ніжинських кахлях. Це не випадково, адже ця весняна квіточка яскраво-фіолетового, синього, блідо-голубого кольору масово росла у багатьох місцях Ніжинщини. Місто залишило пам’ять про себе і золотарським цехом: як іменами майстрів, зразками творінь їх рук, так і експонатами ювелірних виробів і документальними свідченнями в державних музеях [с. 96-102]. Художньою витонченіс-

тю відрізнялися оздоблення книжок, здійснених ніжинськими майстрами, різьблення по дереву, іконостаси тощо. Розділ книги, насичений матеріалами ретельного пошуку, дає читачеві уявлення про широту, багатогранність, самотутність і художню неповторність одного з видів мистецтва Північного Лівобережжя.

Автори за допомогою значного матеріалу проілюстрували як за доби існування Гетьманської держави розквітли різні види мистецтва, зокрема, живопис. Вони вдало виділили і наповнили цікавими та детальними описами й ілюстраціями його жанри: монументальний, іконописний, історичний (портретний), фольклорно-декоративний, книжково-ілюстративний [с. 126-156]. Аналіз зразків живопису цієї доби дозволив авторам монографії стверджувати, що він був глибоко національним, відображав високий професіоналізм художників, їх уміння у кращих традиціях українського мистецтва зобразити різнохарактерні персонажі з реалістично-психологічних позицій [с. 156].

Подихом епохи і мелодикою звуків віє від розділу книги про музично-театральне мистецтво, яке посідало важливе місце в духовному житті козаків, міщан і селян. Авторі відзначають нові тенденції у розвитку народної музичної культури, якими були думи й історичні пісні, з-поміж виконавців – кобзарі та церковні хори. В містах і містечках Гетьманської України виникають козацькі музичні цехи, які об'єднували професійних музик. Найбільшим і найзаможнішим був ніжинський цех [с. 165]. Музичні оркестри виконували різні інструментальні п'єси, а також танцювальні мелодії різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, журавель тощо.

Життя населення Чернігівщини в другій половині XVII-XVIII ст. збагачується новими театральними діями: з'являються скоморохи, мандрівні актори, які одночасно були і співаками, і музикантами, і танцюристами, і акробатами; зводяться балагани, де розігрувалися вистави на різні теми; народний театр розширює репертуар історичною та релігійною проблематикою; самотутнім українським ляльковим театром стає вертеп; діють шкільні театри у навчальних закладах; народжується гетьманський придворний театр із західноєвропейським сценічним мистецтвом – оперою, балетом, драматичним твором; зароджується кріпацький театр у садибах вельмож і поміщиків [с. 165-176]. Дослідники наголошують, що культура Північного Лівобережжя славилася не тільки талантами, які показували свою майстерність, але й розмаїттям виявів театально-музичного життя.

У лаконічному за назвою і розгорнутому за змістом розділі “Література” висвітлюється багате літературне життя Північного Лівобережжя гетьманського часу. Першочергова увага приділена літописній літературі, “яка вже носила більше історіографічний, ніж літературний характер, хоч деякі літописи цікаві і в художньому відношенні” [с. 178]. Описуючи, зокрема, Літопис Самовидця (1702), автори відзначають: “Вчені вважають, що його автором був ніжинець Роман Анисович Ракушка-Романовський (Ракущенко, 1623-1703). Біля 40 років він прожив у Ніжині спочатку козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім “генеральним підскарбієм”, був учасником народно-визвольної війни...” [с. 178]. Якщо образ Б. Хмельницького Самовидець подає сміливим і розумним діячем, то “засуджує поведінку і моральні принципи деяких представників козацької верхівки, які рвуться до влади, не зупиняючись ні перед чим. І перед нами постають владолюбні користолюбці і авантюристи” [с. 179]. Водночас, означений авторами період – це час появи яскравих особистостей, оригінальних творів, які

посіли в українській літературі чільне місце. До їх числа автори рецензованої монографії відносять Чернігівську літературну школу: творчість Антонія Радивиловського та Кирила Транквіліона-Ставровецького; багатогранні та високоморальні діяння Лазаря Барановича; подвижницьку працю Іоанікія Галятовського; неординарність життєдіяльності Данила Савича Туптала (Димитрія Ростовського); яскраві барокові праці Івана Величковського; творчість Олександра Бучинського-Яскольда, Лаврентія Крщоновича, Івана (Яна) Орловського [с.179-206]. Послідовниками Чернігівської літературної школи стали Іван (Іоанн) Максимович, Антоній Стаховський, Петро Армашенко. Серед письменників і літераторів Чернігівщини XVIII ст. виділяються Ігнатій Максимович, Іоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іполит Вишенський. Аналіз літературної творчості представників Північного Лівобережжя дав можливість авторам зробити вагомі висновки й оцінки. Зокрема, вони фіксують, що “у центрі уваги мистецтва, літератури XVII ст. поставала людина. І зображення її залежало не стільки від роду, її титулів чи соціального становища, скільки від її розуму, особистої гідності, таланту, доблесті, праці і любові до українського народу, її енергійної діяльності і життєвої активності” [с. 207].

З глибокою обізнаністю написаний розділ про книгодрукування у Північному Лівобережжі в другій половині XVII-XVIII ст. Переконливий фактологічний матеріал, порівняльний аналіз, персоніфікація процесу, ілюстративний матеріал засвідчують, що в історії української культури “Чернігівська друкарня зайняла визначне місце, бо у кращі свої роки дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла творчості українських письменників” [с. 219].

З огляду на все вищевказане, можемо сміливо твердити, що цінність рецензованого науково-популярного видання полягає в тому, що автори, використовуючи культурологічні й етнодержавницькі методологічні засади, здійснили всебічний і об’єктивний аналіз багатогранного явища культури в досить складний і суперечливий період української історії. Водночас, є сподівання, що в другому перевиданні книги будуть враховані ряд побажань. Зокрема, згідно новітніх наукових висновків, хронологічні рамки Національно-визвольної війни охоплюють 1648-1658 р. Доцільно завершити книгу розділом “Висновки”, що поруч із наявністю вступу надають більшої стрункості й завершеності структурі монографії. На деяких сторінках (3, 62, 77, 198, 208 тощо) є потреба виправити стилістичні й технічні помилки, а також русизми. І, безперечно, значимість видання зросте за рахунок кольорових ілюстрацій.

У цілому, рецензована праця Г.В. Самойленка та С.В. Самойленка істотно збагатила історіографічну скарбницю української дослідницької школи й історичну пам’ять сучасників і їх нащадків.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

Іван ЛИСИЙ
(Конотоп)

Битва під Конотопом (історико-краєзнавче есе)

І. УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ДО XVII СТ.

Українцям-русичам від найдавніших часів доводилось жити в екстремальних умовах із небезпечними сусідами зі Сходу та Півночі. Через Україну-Русь пролягали важливі торгово-стратегічні шляхи по Дніпру і суходолу, – це “шлях із варягів у греки” по Дніпру, “Муравський шлях” із Криму через Харківщину з його східними та західними відгалуженнями та “шовковий шлях” з Європи на Схід до Китаю та Індії.

Ніхто не знав, коли і скільки посуне торгових валок і в якому напрямку. Кожна валка мала свої загони самозахисту. Кожний сухопутний чумақ-торговець чи судноплавний гість був одночасно і торговою людиною, і добре озброєним воїном. При певних умовах він був чемним крамарем, а інколи й грабіжником, що захоплював добро місцевих людей і певних пунктів на своєму шляху та збирав данину.

У таких умовах місцевим жителям доводилося бути завжди наготові, мати боєздатні загони самоохорони з досвідчених, хоробрих воїнів і з ватажками, здатними приймати блискавичні правильні рішення. Ватажками загонів обирали сильних, хоробрих, мудрих, досвідчених і некорисливих осіб, авторитет яких був незаперечним. У руках ватажка, як правило, зосереджувалась і цивільна, і звичаєво-судова влада. Родовитість і багатство до уваги не брались. Ось тут і починається український менталітет – нетерпимість до зажерливих родовитих та владних нездарностей. Ватажок тримався при владі за згодою віча племені чи роду доти, доки він своїми діями виправдовував довіру одноплемінців. Ось така демократія в Середньому Подніпров'ї і Запорізькій Січі збереглась аж до кінця XVII ст. Завзятими прихильниками її були народні низи.

Нові суспільно-економічні відносини на Півдні України прискорили розвиток виробничих відносин. Відсутність кріпаччини, застосування вільнонайманої праці на території січових паланок створювали і нову адміністративно-військову адміністрацію – “Козацьку республіку” на січових просторах.

Січ – це не тільки козацький гарнізон на тому чи іншому острові Дніпра. Це нова військово-виробнича організація українського народу на вільних Запорізьких землях.

Паланки забезпечували Січ усім необхідним. Зовнішні закупки січовиків зводились до мінімуму. На Січі дбали про виробництво зброї, виготовляли гармати, виготовляли порох на “майданах”, розвивали конярство, вівчарство, скотарство, ткацтво, гончарство, рибальство, шевство, кравецтво, чинбарство, заохочували цивільну та військову освіту. Не закріпивши свою цивільну освіту, набуту будь-де, січовою, українцеві годі було сподіватись посісти посаду навіть сотника.

Виготовлення гармат на території Інгулецької та Самарської паланок, де були віковічні праліси та залізо-марганцеві руди, привело козаків шляхом спроб і помилок до започаткування використання реактивної дії гарматних жерл при штурмі фортець. Залп пакету жерл гармат розносив на друзки ворота брам будь-якої фортеці. Сагайдачний, Хмельницький, Сірко й інші отамани січовиків брали штурмом такі фортеці, які були не під силу навченій армії європейських монархів. Силу козаків Сагайдачного, Хмельницького, Сірка, Виговського, Богуна, Кривоноса та інших знали в Криму, Туреччині, Франції, Іспанії та Московії. Французи роками не могли взяти Дюнкерка, а Сірко здобув його за одну ніч. У Барселоні ще й досі існує заборона вживати ім'я Івана Сірка.

Нове вільне козацьке суспільство породило і нову прогресивну стратегію й тактику, властиву розумові вільної людини. Жодна підневільна кріпосницька армія не могла зрівнятися з козацькою, бо кожен козак у бою усвідомлював свою мету, не був скутий у своїх діях, був підготовлений до бою на основі передової тактики, мав право на ініціативу та командне зростання. Козаки Сагайдачного, Хмельницького, Сірка, Дорошенка, Виговського та інших дивували всю феодальну Європу та Туреччину, які були охоплені страхом поширення козацьких республіканських основ на їхні держави. Саме на Україні формувались передумови республіканської конституції Пилипа Орлика, майже на сто років випередивши конституції США та Франції. Проте успіхи козакам давалися нелегко. Вони їм коштували великого поту, зусиль і крові у боротьбі з чужинцями і не менших зусиль доводилось витратити на боротьбу зі своєю зрадливою дрібною й великою козацькою старшиною, що мала на меті лише корисливі інтереси.

Найвизначнішим наступником Б.Хмельницького в усіх відношеннях був Іван Остапович Виговський, але на його українському державотворчому шляху стала зажерлива й обмежена козацька старшина. Її дуже не влаштовували традиційні козацькі звичаї та непослух бунтівливих селян. Козацька старшина більше дбала про свої інтереси, нехтуючи елементарними інтересами селян та міщан. Старшина не могла сама упоратись зі своїми волелюбними селянами, а тому шукала підтримки у коронованих осіб та їхніх емісарів в Україні.

Ось така древня демократія на Україні кінця XVII ст. як хворий зуб чи скалка у п'яті мордувала Польщу, Московію та Туреччину. Козацька республіка Україна була на заваді Польщі – укріпитися на просторах від Балтики до Чорного моря, Туреччині – завоювати Європу, а Московії – захопити Босфор, Дарданелли, Близький Схід з Єрусалимом та Балканами, і створити над імперію – “Третій Рим”. Всі монархи Європи і Порты були єдині проти України, бо вона загрожувала їхній феодально-кріпосницькій системі.

Б. Хмельницький, І. Виговський, а потім і І. Мазепа розуміли це і руйнували антиукраїнські союзи та силою зброї відбивалися від зовнішніх ворогів, граючи на їхніх

протиріччях. Найкраще це вдавалось Б. Хмельницькому та його писареві І. Виговському. Але надто були нерівні сили гетьманів і вузьке коло українських патріотів у гетьманському оточенні та велика кількість обмеженої козацької старшини, яку стримувала лише тверда рука Б. Хмельницького.

За свого життя Б. Хмельницький своєчасно не подбав про свого наступника і народ про це нічого не знав. Раптова смерть Богдана (чи отруєння?) збентежила генеральну старшину, в більшості його родичів. Почалась гризня за владу, бо гетьманський ранг обчислювався у сто тисяч дворів посполитих селян по всій Україні. Кожен вважав себе найдостойнішим претендентом на гетьманську булаву.

II. ТВОРЦІ “ВЕЛИКОЇ РУЇНИ”

Достойнішими за І. Виговського вважали себе М. Пушкар, П. Тетеря, І. Безпалий та інші. Вони увсебіч вели інтриги проти нього своїми доносами королю та цареві, їхні доноси були підставою для Варшави та Москви втручатися в українські справи. Не на висоті виявився й Іван Сірко з Запорізьким Кошем у справах захисту української державності. Спільними зусиллями вони й унеможливили спроби І. Виговського створити міцну Українську державу.

Козацька старшина власними силами не могла тримати в покорі свій народ, який не хотів ні польського холопства, ні московського рабського кріпацтва, ні турецького гаремно-галерного ісламу, а хотів вільного козацького ладу. Старшина почала шукати підтримки своїх привілеїв і влади над своїм народом – хто в Москві, хто в Варшаві чи Стамбулі. Міжусобна гризня старшини обезкровила Україну і перетворила її на “Велику Руїну”. Тоді говорили: “Від Богдана до Івана (Мазепи) не було гетьмана” (1657-1687 роки). Міжусобну старшинську колотнечу найпідліше використовували Польща з російським царатом.

З усіх наступників Б. Хмельницького найбільше виділявся інтелектом, освітою, хитрістю, військовим талантом та дипломатичністю І. Виговський. Саме його і хотів бачити при своєму синові Юркові консультантом Б. Хмельницький. Проте, чорна заздрість та інтриги П. Тетері, М. Пушкаря, І. Безпалого, П. Апостола, М. Ханенка, І. Брюховецького та інших польсько-московських прихильників унеможливила спроби І. Виговського створити міцну Українську державу. Російський царат через В. Шереметьєва, О. Трубецького, Г. Ромодановського та С. Пожарського хотів обманом заарештувати гетьмана І. Виговського та звести нанівець демократичні основи на Україні, але І. Виговському ці підлі наміри стали відомі. В яких же умовах заварювались ці інтриги московського царату?

III. ЛІТОПИСИ ПРО ПОГОДУ В XVII СТ.

Кліматичні зміни в Європі почалися ще в четвертичному періоді палеоліту. Причини похолодання різні, але найголовніші з них – катаклізми, що відбулися в космічних просторах, через які пролягала орбіта Землі.

Згідно вітчизняних літописів, регіональні похолодання були частими явищами. Так холодними були зими і весни 1605–1615 років (десятирічний цикл). Дуже холодними були зими і дощові літа в 1657 і 1658 роках. Холодні та дощові поліття змінювалися посухами та навалою сарани. Так у 1683 р. вдруге зацвіли дерева (дані Мазуринського літопису).

У 1653 р. дуже постраждав південь Московії від дощових злив і градобоїв (Брянськ-Севськ-Вороніж). У 1657 р. Московію знову спіткали великі зливи та градобої, перед початком яких у високих широтах вся небесна сфера палала різноколірним північним сяйвом (“знамение небесное к беде и пожарам”). У 1658 р. Московію знову спіткала холодна зима з хуртовинами та посушливим літом. Така ж сама погода в Московії була і 1659 р. із затяжними зливами, градобоєм та нашестям сарани. В Московії почався голод. Купці й монастирі мали запаси хліба, але приховували його для згвинчування цін та закабалення простолюдинів. У 1659 р. холодна зима та недороди спіткали й Україну, але у меншій мірі Полісся та лісостеп Конотопщини.

Голод у Московії викликав заворушення селян, розбої та грабежі на дорогах. Москва теж була оточена юрбами голодного люду. Царат із боярською Думою вирішив поправити свої труднощі за рахунок України, посиливши експансію до чорноморського узбережжя. Царат почав формування армії з розбійних загонів для ліквідації козацького самоврядування на Україні. Одночасно він вів підступні інтриги на Україні, залучаючи на свій бік лестощами та обіцянками зрадливу промосковську старшину.

Від своїх розвідників із перехоплених листів до В. Шереметьєва та О. Трубецького І. Виговський своєчасно довідався, що його хочуть заарештувати. Проте, він продовжує люб'язну переписку з царем та московськими воєводами, щоб виграти час, доки знайде нових спільників у особі татар, польських добровільних загонів гусар і затяжних (найманих) загонів сербів та молдаван. Московські воєводи переважали І. Виговського кількістю своїх воїнів, але це зборище грабіжників було неповоротке, погано озброєне і – що гірше – навчене військовій справі як мистецтву.

І. Виговський повільно наближався з Чигирина до Біловежжя Ніжинщини, обравши свій ранговий маєток Круничполе як ставку та центр збору й навчання загонів своїх козаків, тримаючи в невіданні московитів про свої сили. Проливні дощі та розбагнючений степ заважали рухові обозів із продовольством та гуртами худоби й коней, але кожен козак-кіннотник мав свої недоторкані запаси. Регіон Біловежжя І. Виговський використав для поповнення своїх запасів солоної риби, худоби, сіна, пшона, гречаної крупи, хліба та озброєння. Як тільки припинились дощі та підсох степ, підійшли до с. Голінки татари, І. Виговський на настійливе прохання ніжинського полковника та наказного гетьмана Г. Гуляницького про допомогу, рушив до Конотопа, а йому назустріч виступив С. Пожарський із-під Конотопа. Місце вирішального бою нав'язав С. Пожарському І. Виговський – с. Соснівку.

Моральний стан московських воїнів був на низькому рівні. Укомплектовані для грабежу на Україні, вони на мали нічого святого за душею. Затуркане, залякане своїми командирами московське “воїнство” трималось купи лише страхом. Безліч разів катований та “мічений” своїми можновладцями, московит із подивом побачив на Україні вільного селянина, міщанина, козака, не такого як у Московії, січеного на стайнях, і це вражало озброєного московського холопа, погіршувало його боездатність. Такий воїн ніколи не був надійним у бою. Затурканий кріпосний стрілець та безправний обідраний дворянин виявилися поганими воїнами і під Конотопом. Обеззброєну Московську державу врятувала лише зрада продажної української козацької старшини, яку Т. Шевченко відніс до розряду “грязі та сміття”.

ІV. ПРОВАЛ ПАСТКИ НА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Отже для арешту І.Виговського в 1659 р. в Україну було послано понад 200000 воїнів на чолі з воєводами О. Трубецьким, Г. Ромодановським, С. Пожарським, С. Львовим, Ф. Куракіним, П. Скуратовим та іншими. Лише на захоплення Конотопа, сотенного містечка Ніжинського полку, було кинуто 40000 воїнів. 70-денна облога фортеці почалася 21 квітня. Оборonoю фортеці керував ніжинський полковник Григорій Гуляницький.

Московські воєначальники планували узяти фортецю одним махом і відгуляти Великодні свята, захопивши запаси міста. Але конотопчани внесли поправки в ці плани – вони захищались мужньо з контратаками та нічними нападами на московитів під час туманних ночей. Три ряди оборонних валів і ровів перед валами надійно захищали місто. Спроби московитів засипати рови були невдалими, бо козаки цією землею за ніч зміцнювали вали фортеці. Гарматно-лучний обстріл московитів не досягав мети, а гармаші Конотопа вели неквапливий, але дошкульний прицільний обстріл у відповідь по позиціях противника. Конотопчанам в обороні фортеці дуже допомагали багністі

Гетьман Іван Виговський
Малюнок ХУІІІ ст.

простори перед валами. Взимку оборонцям Конотопського замку було б набагато важче захищатися, але О. Трубецький був не дуже “книжен” і не читав літописів про штурм Липецька-Конотопа ханом Ногаєм у січні 1283 р.

Ставка О. Трубецького знаходилась за 10 км від Конотопа в урочищі “Таборище” на південній околиці с. Підлипного. Керівництво облогою та штурмом фортеці проводилось за допомогою “гінців”. Письмові команди не завжди відповідали справжній бойовій обстановці і часто приносили атакуючим більше шкоди, ніж успіхів. О.Трубецький часто не хотів відриватися від “чревоугодия” та чаювання у спокійних обставинах із витівками “потешных робят”. Він годинами не приймав донесень гінців, щоб не порушувати блазнівальні вистави скоморохів.

Потерпівши невдачу біля валів Конотопської фортеці під час штурму, О. Трубецький та його соратники вирішили вплинути на психіку конотопчан. По території спалених куренів Вовкогонівки, Загребелля та Дрижчівки московське військо проводило цілоденні маятникові марші на виду у конотопчан, щоб продемонструвати свою велику силу. (Така “хитрість” була заснована і в 1942 р. понад Доном біля Воронежа, щоб налякати німців великою силою: ганяли сюди-туди 569 стрілковий полк цілу ніч. Спадщина!). Під час безглузвих маршів “потешные робяты” носили з собою опудала повішених на шибеницях “козаків”, “татар” і “поляків”, а переодягнених на козаків московитів били палицями; вони корчилися, просили пощади та закликали конотопчан здаватися у полон. Ця скоморошня лише веселила козаків на валах. Ну як тут не згадати “вішання” опудала І.Мазепи царем Петром І, биття його ціпками та тягання вулицями Глухова. Чисто московська злобна мстивість! Особливо захоплювався витівками “потешных робят” С. Пожарський під час свого маршу до с. Соснівки.

Довідавшись про підступні наміри ворогів, І. Виговський почав гарячково готуватись до відсічі московській армії. Легковажити такою небезпекою не можна було. Він спішно зібрав віддані йому полки, домовився з кримським ханом Мехмет-Гіреєм про допомогу, але не повідомив хану про кількість козаків, яких ще треба було переформувати та навчити до зустрічі з московитами. Гетьман домовився з керівниками польських добровільних загонів гусар А. Потоцьким, Яблоновським та Липчинським про допомогу та спільні навчання з козаками в боротьбі з московською кіннотою в степах Білих Веж. Гетьман найняв “затяжні” (наймані) загопи сербів та молдаван для посилення охорони ставки гетьмана. Своєю ставкою в Біловежжі гетьман зробив ранговий маєток Круничполе. Козаки посилено готувались до форсування річок у нічний час, спорудження загатних гребель та затоплення пойми річок, де передбачалась атака на “ворога”, та нічного форсування кіннотою обезводненої річки нижче загатної греблі. Що це – нове у військовому мистецтві “по-Виговському” чи відгомін добре відпрацьованої козацької тактики минулих часів? Учбове тренування козаків на Удаї та Острі далось взнаки і виявилось занадто “мокрим” для московитів на р. Куколці, а тому цю ганебну купіль московська та радянська історіографія замовчували 340 років, і автору цих рядків часто закидали: “Зачем ты листаешь эти грязные страницы истории?”

Одночасно козаки заготовляли худобу на свіже м’ясо, солому та в’ялену рибу, бондарі робили липові діжки для тіста (рідкий хліб), заготовляли пшоно, робили вози, кували холодну зброю та багри проти кінноти, заготовляли порох та відливали кулі, робили сідла та кінську зброю. Все робилось без примусу, швидко і добротно.

І. Виговський не хотів спільно з татарами переправлятися через броди річок біля с. Голінка та М. Самбора, щоб татари не знали про справжню силу його полків і залишалися на допоміжних ролях. І. Виговський остерігався, щоб Трубецької не підкупив хана так, як король Казимір під Берестечком. Татари І. Виговському потрібні були більше для повного оточення московитів під Соснівкою та полонення їх. У другій половині червня 1659 р. І. Виговський повів свої полки від Круничполя, Івангорода та Білих Веж через Тиницю на Соснівку, перевіряючи їхню бойову готовність на марші.

Довідавшись про прибуття І. Виговського до с. Соснівки, О. Трубецької припинив штурм Конотопа і послав більшу частину своїх військ під команду С. Пожарського теж до с. Соснівки. На допомогу С. Пожарському, як передові загопи та розвідники, були надані козаки наказного гетьмана І. Безпалого (“наказним” його зробив Г. Ромодановський). С. Пожарський не любив І. Безпалого і нехтував його порадами. Козаки Безпалого по дорозі до Соснівки мали кілька дрібних сутичок з розвідниками І. Виговського. С. Пожарський наближався до с. Соснівки як на степову мисливську прогулянку. Бездарний і зарозумілий воєначальник С. Пожарський даремно нехтував слухними порадами свого лакузи бути обережним при зближенні з І. Виговським. Козаки Безпалого відчули, як пильно стежать за рухом московитів розвідники Виговського, але С. Пожарський рухався не кваплячись і на степових “привалах” (перепочинках) пиячив і розважався. “Потешные робяты” на привалах і на ходу влаштовували герці з рженими “виговчиками” і “перемагали” під вигуки і регіт стрільців. Або співали щойно створені походні шлягери:

Царь наш батюшка родной
И болярин Семеон Пожарский

Нас ведут в поход степной
Уничтожить стан татарский.

Інші колони горлопанили:

Князь Пожарский молодец удалой

Нас ведет походом.

– Куда?

– На Сосновку!

– Зачем?

– На базар!

– Что там купим?

– Самовар!

– Зачем?

– Будем ляхов, татар резать, хохлов бить!

Будем чай горячий пить!

– Ура!

Споглядаючи за цією скоморошною, “наказний” І. Безпалій цідив крізь зуби своїм наближеним: “Злигала нас недоля та лиха година з цими “болярами” та окольничими, ідуть як телята на Соснівську різницю і не зважають на застереження”. Ознайомившись з даними розвідки, місцевістю, взаємним розташуванням військ та місцезнаходженням ставки О. Трубецького за 10 км від своїх військ, І. Виговський вигукнув: “Бог послав нам знову Пилявці і гріх буде не повторити їх під Конотопом!”

На спільній нараді у І. Виговського було домовлено і дано вказівку козакам готувати переправу на виду в Пожарського через р. Куколку, ганьбити московитів та викликати їх на герць, вести голосні розмови про завтрашній ранковий бій. Друга загатна гребля будувалась потай нижче по течії р. Куколки для заболочення соснівського та шаповалівського русла Куколки та низини. Ця гребля зменшувала рівень води в Куколці для переправи кінноти козаків і поляків під час нічної тилової атаки на війська С. Пожарського із засідки між Соснівкою та Полівкою. Орієнтири нічної атаки встановили підлипенські розвідники. Щоб не чути було тупоту коней, їм на ноги прилаштували м’які “капці”. Удар наносився в обхід усіх ярів з виходом на підлипенську дорогу до Шаповалівки. З допомогою підлипенських провідників татари починали атаку на світанку через Саранівське городище зі сходу, коли бій буде уже в повному розпалі. Підлипенські козаки перед боєм успішно вночі відігнали коней резерву Трубецького далеко в Торговицький степ, а потім передали їх І. Виговському після бою.

V . НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

У п’ятницю, 27 червня 1659 р., воїни С. Пожарського вели активні підготовчі роботи до рейду по с. Соснівці та атаки на ставку І. Виговського, хоча до ладу не знали, де він перебуває. А гетьман ще на світанку почав особисто оглядати ліве прибережжя р. Куколки з лозняками та вербами від загатної греблі до місця переправи через р. Куколку. Загатну греблю гетьман наказав закрити перед заходом сонця, а переправу через Куколку починати козакам опівночі по сигналу з Соснівки трьома світловими стрілами. Вслід за козаками через Куколку тихо мали рухатися поляки. У визначеному місці

(урочище п'яти доріг) загопи мали вишикуватися і чекати фіктивної атаки козаків із Соснівки. По сигналу з Соснівки трьома пострілами з гармат і трьома вогневими стрілами мала початись вирішальна тилова і лобова атака на табір С. Пожарського.

У другій половині дня І. Виговський інспектував татарську ділянку атаки в присутності Мехмет-Гірея. Татари мали на світанку переправитись біля Саранівського городища на правий берег р. Куколки і атакувати С. Пожарського зі сходу пізнім ранком. Татари були задоволені, на них випадав найменший тягар бою, а І. Виговський уникав зрадливості непевних союзників.

У суботу 28 червня 1659 р. день згасав тихо і віщував погожий ранок. Сонце передавало свої повноваження повновидому місяцеві. Потомлені риттям шанців та інших укріплень московити після досить холостої юшки з солониною, про яку злословили: “Крупина за крупиною ганяється с дубиною” та по півтарані “на рыло” і “від пуза” води з криниці, лягали горілиць просто неба й міцно засинали, теревенячи перед сном: “Ничаво, робятушки! Завтра в Сосновке отожремси!”. В наметі С. Пожарського йшла нарада князів-бояр і окольничих, як найкраще полонити “Івашку Виговчика” і закладеного доставити до Москви “перед ясные очи царя батюшки”. Удар планувався на ранок, як тільки розсіється над болотом туман.

Усі спроби розвідників І. Безпалого щось розвідати удень про наміри І. Виговського та розташування його військ не мали успіху. У вечірньо-нічні часи безпалівці тим більш були безсилі, бо в шаповалівських зимівниках не залишилось людей – всі втекли від гвалту московитів до Соснівки.

До намету С. Пожарського покликали І. Безпалого. Наказний запропонував налагодити зв'язок із Трубецьким.

– Головой отвечаешь за связь и снабжение! Собирай своих головорезов и вручи донесение Трубецкому! – відповів Пожарський.

Стримуючи ознаки радощів, що вирвався з-під опіки нерозважливого С. Пожарського, добірний загін І. Безпалого мчав до с. Підлипного в урочище “Таборище” (нині тракторний стан 1-го відділення радгоспу) в ставку О. Трубецького. Дрібні загопи татар і козаків І. Виговського уникали сутички з І. Безпалим.

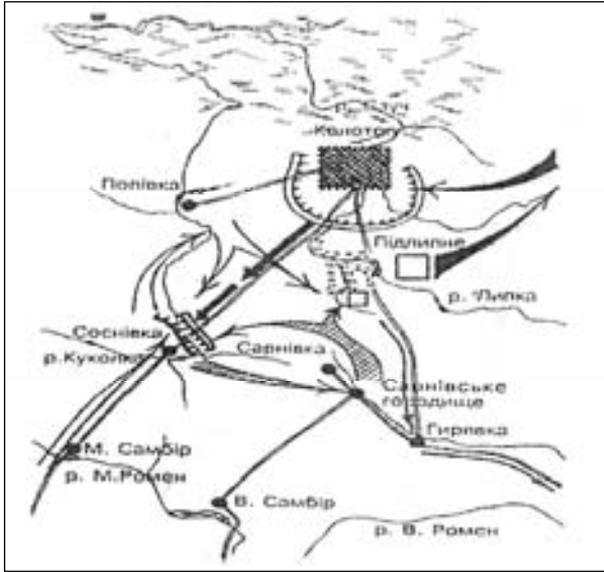
Прочитавши листи С. Пожарського, та вислухавши інформацію про військову обстановку під Соснівкою, О. Трубецької рішуче сказав, що більше 200 обозних коней, нав'ючених продовольством, не дасть. Під охороною сотні козаків І. Безпалого обоз рушив до Шаповалівки. Через годину її зустрічав з чортиханням С. Пожарський. В ставку О. Трубецького зразу ж були відправлені хворі та поранені московити (своїм ходом). Ледве виїхали з розташування військ С. Пожарського, як почалася фіктивна атака козаків з Соснівки.

28 червня 1659 р. над Соснівкою упали на землю вечірні сутінки. Здавалось все навколо потонуло в тиші. В місячному освітленні посріблені росой трави, кущі лозняків та приболотні верби і їхні тіні набирали якихось таємничих обрисів. Ближче до півночі в заростях запугукали пугачі, подали свої голоси сиворакші та болотні бугаї. З боліт і русла Куколки стали злітати зграями водоплавні птахи, перелітаючи над табором московитів у різних напрямках.

– Чего это они разлетались? – питали одні.

– Стают на крыло, – відповідали інші.

Птахів потурбували козаки І. Виговського вище і нижче Соснівської греблі. Тихо форсуючи Куколку невеликими групами, козаки “знімали” без галасу сонні передові пости московитів, ліквідували загорожі та різні перепони для кінноти перед греблею і десь опівночі подали сигнали, що шлях для кінноти вільний. Несподівано, як вихор, змітаючи напівсонних переляканих московитів, козаки увірвались у табір С. Пожарського, але потім уповільнили натиск, “злякались” і почали безладно втікати до Соснівки. Переполоханий С. Пожарський і його керівні “сотоварищи” спочатку добряче розгубилися, а коли побачили безладну “втечу” козаків, кинулись нерозважно з усіма силами переслідувати утікачів і вскочили до Соснівки. В Соснівці злетіли у повітря три сигнальні стріли і гарматні постріли – знак козакам і полякам до атаки табору С. Пожарського з тилу.

НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНІ

- Маневр та атака військ Гетьмана І.Виговського на скіпанку 27 червня 1659 року біля с.Соснівка.
- Маневр та атака військ татар на ранок 28 червня 1659 року біля с.Соснівки.
- Рух російських військ до Конотова.
- Облога Конотова військами Трубецького з кінця до кінця червня 1659 року.
- Рух російських військ до с.Соснівка.
- Відступ решток військ Трубецького з-під Конотова та с.Підлипного.

У Соснівці “переляк” козаків зник. І.Виговський впустив С. Пожарського у Соснівку настільки, щоб ударити на нього з усіх боків. С. Пожарський спохватився, але вже було пізно. Організованого відступу в московитів не вийшло, почалась панічна втеча до греблі.

Кіннота С. Пожарського у місячних сутінках усюди натикалась на перепони і пастки. На греблі і перед нею створилась “пробка”. Кіннота і піхота робили спроби перебраться через річку вплав, але загатна гребля зробила своє діло: кінні і піші топились у багнистих пливунах. На крики по допомогу ніхто не реагував, біля греблі йшла жорстока різанина та розстріл упритул. Не втішилися й ті, хто проскочив греблю, бо з боку Підлипного почалась атака козаків і поляків. Почався жорстокий передсвітанковий бій. Серед командного складу С. Пожарського не було єдності, команди суперечили одна одній, воїни не знали кого слухати.

Остаточо приголомшила московитів ранкова атака татар. Оточення виявилось повним. Увесь день 29 червня 1659 р. довершувався розгром і полонення окремих груп. Це був, власне, вже не бій, а полювання з арканами на оточених московитів, залишених напризволяще, голодних і розлючених на своїх командирів. Метався по степу із загоном охорони С. Пожарський, розмахував шаблею і вивергав на всіх хриплі лайки та заклик давити “хохлов, ляхов и татар”, аж доки не був заарканений татарами, зв’язаний сирицею і доставлений до хана Мехмет-Гірея.

Хан докоряв С. Пожарському, що безглуздо погубив царське військо, а князь брудно виматюкав хана і плюнув йому межі очі. З наказу хана татарин одним махом ятагана відтяв Пожарському голову. Утираючи рукавом обличчя, хан обурювався: “Князь, а плюється, як верблюд”. Голову С. Пожарського відправили з полоненим московитом князю О. Трубецькому.

Разом із Пожарським потрапили у полон воєначальники С. Львов, В. Куракін та П. Скуратов. Втрати московитів убитими та полоненими становили понад 30000 воїнів. Точні втрати російського війська понад три сотні років замовчувались...

Усіх полонених московитів І. Виговський віддав татарам, а гармати полякам як трофей. Загиблих козаків, татар і московитів хоронили окремо на території нинішньої Шаповалівки. На глибині 2-х метрів будівельники виявили масові поховання (під дитсадком).

Після розгрому московитів під Соснівкою О. Трубецької та Г. Ромадановський із І. Безпалим зняли облогу Конотопа й, відбиваючись від козаків І. Виговського, розгубивши свій обоз, спішно відступили до Путивля. Деморалізовані рештки московитів О. Трубецького та Г. Ромадановського були неспроможні захищати Московію. Царський уряд укріплював Москву і готувався до переїзду в Казань. У московських військах спалахнули заворушення за несплату грошей за українські походи, але з допомогою загонів Артамона Матвеева заколотників страчували і заворушення у військах придушили. Г. Ромадановському з великим трудом вдалось створити нову загарбницьку армію для поневолення України.

Інтриги та відверті виступи противників І. Виговського заставили його повернути свої сили на Гадяч проти наказного гетьмана Павла Апостола, але перемогти їх не вдалося. Не вдалося І. Виговському вигнати з Києва В. Шереметьєва. Крім того, проти І. Виговського виступили І. Богун, І. Сірко. Блискучий рубака на полі бою, І. Сірко був обмежений у політиці і державотворенні. Підбурений провокаторами-крикунами в січовому Коші, що І. Виговський запродує Польщі Україну, Сірко сліпо виступив проти І. Виговського. Під час участі татар у боях під Конотопом і Соснівкою І. Сірко зробив наскок на Крим і заставив Мехмет-Гірея припинити допомогу І. Виговському та повернутися до Криму.

З великою здобиччю татари посунули до Криму з-під Соснівки, а поляки з військовими трофеями – до Польщі. І. Виговському треба було розв’язувати складні питання в боротьбі за владу і Українську державу. Зажерлива і обмежена козацька старшина була далеко не патріотична, її більше цікавила гетьманська влада, рангові маєтності та царсько-королівська протекція. Свій же народ для неї був лише робочим бидлом.

Отямившись від Соснівсько-Шаповалівських Пилявців, ціною величезних зусиль і страт своїх воїнів, невдоволених поразкою під Конотопом та Соснівкою, царат створив нову армію. Використовуючи міжусобну колотнечу козацької старшини, Г. Ромадановський знову рушив на Конотоп.

Конотопська сотня не могла вчинити Г. Ромадановському опір. Конотопчани хлібом-сіллю та хресним ходом під церковні дзвони вийшли на зустріч Г. Ромадановському, благаючи його не карати мирних людей, адже не вони чинили опір, а козаки ніжинського полковника Г. Гуляницького. Злорадний і мстивий Г. Ромадановський зневажливо відповів: “Винных Бог същет, а войско надобно потешить!” І московське воїнство вчинило гвалт, наругу та грабежі в Конотопі. Були

вщент розграбовані навіть конотопські церкви. Таке ж саме мародерство Ромодановський чинив повсюдно по Україні, забираючи собі все найцінніше, називаючи українців “виговчиками” та “чумазами хохлами”. Найбільше московити збиткувалися над беззахисними простими людьми. Мародери втішались три доби, а потім рушили на Борзну. Місто палили, а мешканців страчували. Жінок та дітей відправляли в Московію як заручників. Навіть козацька старшина починала шкодувати, що своєчасно не підтримала І. Виговського. Бувший наказний гетьман І.Безпалий повсюдно чув докори на свою адресу за нерозсудливу підтримку розбійних московитів. Він карався в муках сумління і пішов у монастир замолювати свої гріхи. Полум’я міжусобної боротьби старшини охопило усю Україну і вона перетворилась на велике згарище – суцільну “Велику Руїну”.

Характеризуючи козацьку старшину тих часів та її прислужництво царям та королям Т. Шевченко у вірші “І мертвим, і живим, і ненародженим...” писав: “Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття – ваші пани, Ясновельможні гетьмани...”

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. X. – К., 1998. – 394 с.
2. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990. – 510 с.
3. Костомаров М. Руина. Собр. соч. в 8 кн., – СПб., 1905.
4. Аркас М. Історія України-Руси. – Петроград, 1918.
5. Кониський Г. Історія Русів. – К., 1991.
6. Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991.
7. Лазаревский О.М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – Т. 2. – К., 1893.
8. Борисенков Е., Пасецкий В. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII ст. – Л., 1983.
9. Свідчення, записані автором цієї публікації зі слів конотопських старожилів А.А. Лисого та Т.І. Лисенка (м. Конотоп Чернігівської обл.).
10. Свідчення, записані автором цієї публікації зі слів репресованого соснівського священика Карпа Трохимовича Копитченка (м. Хібіногорськ Мурманської обл. (РФ)).
11. Свідчення, записані автором цієї публікації зі слів репресованого підлипенського священика Дмитра Степановича Карпенка (м. Хібіногорськ Мурманської обл. (РФ)).

Надія ОНИЩЕНКО
(Ніжин)

Запах червоної калини і стиглих королівських груш Мані-Лейба

“Мані-Лейб був одним із найкращих, якщо не кращим єврейським поетом Америки. Я довідався про нього ще десь у 26-му чи 27-ому роках. Його віршована казка про хороброго хлопчиська “Інгл-цінгл-хват” із чудесними малюнками знаменитого Алієзера (“Еля”) Лисицького, була серед нас, учнів молодших класів Черкаської єврейської школи, дуже популярною. Ми знали її напам’ять, декламували на ранках, перемальовували з неї картинки. І ще любила дівтора його “Лід фун бройт” (“Пісню хліба”), покладену на музику відомим тоді єврейським композитором Юлієм Енгелем. Її не тільки співали, але і грали, зображуючи, як засівають поля, як сходять колоски пшениці,

як жнуть їх, мелють, печуть з борошна хліб і як мами купують свіжий хліб для своїх дітей – “койфн мамес бройт дем фрішн, ун дерланген ойф ді тішн, есн кіндер фрішн бройт, зайнен зей гезунт ун рот”. Чудесні вірші для дітей, такі теплі й домашні слова і ритмічні рядки. Шкода, що дотепер не перекладені вони на російську мову... А потім над країною опустилася “залізна завіса”, і творчість закордонних єврейських письменників стала майже недоступною (особливо у провінції). Лише тут, в Америці, я зміг ближче познайомитися з творами цього талановитого і багатогранного поета. Враження величезне”, – так писав Мойсей Лоев.

У Короткій літературній енциклопедії про поета сказано: “Мані-Лейб (псевдонім; справжнє ім’я – Мані-Лейб Брагінський, 20.12.1883 р., Ніжин – 4.10.1953, Нью-Йорк) – єврейський поет. Був шевцем”. І далі в такому ж лаконічному короткому вигляді. Що поробиш – енциклопедія! Звернімося до більш цікавого матеріалу – автобіографічних заміток поета, написаних із притаманним йому єврейським гумором. Ось деякі фрагменти в перекладі М. Лоева з їдишу:

На Україні є місто Ніжин, що славилася своїми калюжами, вербами, багатими тютюновими купцями, торговцями кіньми і конокрадами. І ще місто славилася могилами цадиків, п’яними шевцями, великим із білосніжним фасадом ліцеєм, у якому вчився Гоголь, і більше за все – солоними огірочками. Прекрасним був Ніжин! Гарним із його передпасхальними і післяноворічними (за єврейським календарем) калюжами, що доходили іноді до пояса, і ще кращим місто ставало в зимовий час, коли сніги, що випадали тоді, досягали солом’яних дахів і, навіть, димарів. У Ніжині жили колись євреї із єврейською, що мали восьмеро дітей. Мешкали вони в маленькому будиночку під солом’яним дахом. Єврей і єврейка були шляхетними і чесними людьми, але великими бідняками. Щодня вони спозаранку бігли на базар купувати і продавати. Єврей торгував шкірами. Селяни привозили різні шкіри, а він їх закупував, щоб потім перепродати найбагатшим торговцям міста. Єврейка торгувала гусаками, курми і яйцями; щоранку вона йшла на базар із великим порожнім кошиком, а коли ввечері поверталася назад, її кошик був наповнений картоплею, хлібом і замороженими яблуками. А коли діти приходили ввечері додому з хедера, вони ласували картоплею з хлібом як найдорожчими ласощами, і закушували замороженими яблуками. Після їжі вони лягали спати. Батько вкладав старших дітей на землю, а молодших – у широке червоне ліжко, що стояло в кутку. Для старших дітей батько клав на землю дві в’язки соломи, які накривав товстою плахтою, а молодших – своїм овечим кожухом, що пахнув потом, тютюном і вулицею.

Далі Мані-Лейб писав:

Якщо батько і мати йшли з будинку на цілий день, хто ж доглядав дітей? Ніхто не доглядав, вони доглядали самі себе: старші молодших, а молодші найменших. Але, слава Богу, нічого з ними не сталося, ніяке зле око шкоди їм не зробило. Вони мали хороші голови і в хедері були кращими учнями. Це, між іншим, не завдило їм бути

великими бешкетниками в Ніжині. Ще вони мали гарні голоси і були кращими мешой-рерами (півчими) у канторів міста. Співати вони навчилися дома, адже з того часу, як себе пам'ятають, удома завжди співали щосуботи і у свята. Якщо мама могла присісти від роботи на якийсь час, вона починала співати. Батько сам співати соромився, але залишав молитовник, піднімав голову і слухав маму, щасливо посміхаючись. Якщо ж батько посміхався, діти почували себе вільно і співали разом із мамою. Вся вулиця сходилася, люди слухали їх під вікнами. А коли субота закінчувалася та наставав вечір, у будиночку під солом'яним дахом тихенько збиралися добрі друзі батька: сусіди, торговці конями, волоцюги. Сиділи біля гарячого самовару, пили чай і розповідали страшні історії про розбійників, вовків, покійників, відьом і сиріт. Діти сиділи з відкритими ротами, із задоволенням вислуховували всі ці байки і не хотіли йти спати до пізньої ночі.

Ось так жили євреї із єврейкою, і так жили їхні діти, а коли первістокві, старшому сину, виповнилося 11 років, батько і мати стали думати, що з ним робити, чому навчати <...>. Батько вважав, що його треба вчити ремеслу <...>. Одного разу він взяв сина за руку і повів до чоловіка, який робив заготовки для шевців, і там залишив на довгі два з половиною роки. Найперше, чого хлопчик став навчатися у шевця – це носити воду з колодязя, підмітати в будинку і бігти вночі шукати хазяїна, що десь загрався в карти... Правда, він був не тільки картярем, він також любив читати книжки, і в нього були шафи з книгами. У такий спосіб хлопчик за ці два з половиною роки навчився робити заготовки, читати книжки і набув негарної звички грати в карти. І ще він там навчився красти в господарки, що була дуже скупкою. А від хазяїна він навчився говорити римами. Хоча рими не стали для нього новою, їх він знав ще з рідного дому. Його мама теж любила жартувати римами, але її вірші були значно шляхетнішими, ніж у його хазяїна. Від маминих невичерпних римованих жартів сміялися, і за це її любили. Іноді вона такими жартами перекидалася з батьком. Хлопчик, навіть, навчився розмовляти із замовниками і друзями римованими жартами, потім став записувати їх, перетворювати у вірші, які беріг, як зіницю ока.

Так хлопчик жив, поки йому не виповнилося 15 років. На той час він прочитав багато книг, єврейських і російських, став гарним майстром, вважався у місті порядним, роботящим юнаком, подружився з освіченими молодими людьми. А потім сталося от що: один раз уночі його хазяїн і хазяйка втекли в Америку з грошима, які прихопили у своїх замовників. І їхня майстерня з усіма машинами стала нічиєю. От батько хлопчика і взяв її собі з розрахунку, що його щасливий син стане повним власником усього цього багатства. Але син не захотів, і тоді батько дав йому трохи стусанів, після чого син змушений був стати хазяїном. Своїм замовникам – шевцям міста, молодий хазяїн сподобався. Та незабаром він познайомився з одним бунтівником, із яким вони стали разом читати заборонені книжки, ходити на підпільні збори, брати участь у страйках. Закінчилося це тим, що він опинився у в'язниці. Спочатку юнак і там не горював. По-перше, було якось почесно сидіти за бунт проти царського режиму, а по-друге, він мав можливість писати там вірші, що подобалися друзям, які сиділи разом із ним. Стали вони ці твори розспівувати, передали на волю, і ті розлетілися за межі рідного міста.

Усе ж вдруге сидіти у в'язниці не хотілося, і він незабаром утік не тільки з міста, але й з країни і благополучно добрався до Америки (з “пересадкою” в Лондоні). Тут він знову сів за заготівельну машину. Заробляв. Привіз батьків, одружився, народив дітей, і коли в нього був вільний час, писав рими, а з них плів вірші.

На цьому Мані-Лейб закінчує автобіографічні замітки. Тож доведеться доповнити його біографічні дані, скориставшись іншими джерелами, зокрема колонкою “Перлини єврейської поезії”, котру вели багато років в найстарішій єврейській газеті Америки “Форвертс” відомий діяч культури Йосип Млотек і його дружина, музикознавець і фольклористка Хана. А також єврейською енциклопедією.

Отже, Мані-Лейб утік в Америку. “Пересадка в Лондоні” означала участь у революційному русі емігрантської молоді. Тут під впливом І.Х. Бренера він уперше опублікував свої вірші у соціалістичному тижневику “Ді найє байт”. У 1905 р. він переїхав до Америки і не тільки сів за заготівельну машину, як він пише, але приєднався до групи “Ді юнге” (“Молоді”), в якій брали участь молоді поети, що приїхали в Америку на межі ХХ ст. разом із новим поколінням емігрантів і прагнули брати активну участь у житті нової батьківщини. На відміну від першого покоління єврейських поетів, що писали на американській землі, – Моріса Розенфельда, Йосипа Бовшовера, Моріса Вінчевського, Давида Едельштадта, які оспівували єврейський пролетаріат, – “Молоді” пройшли іншу літературну школу, сприйняли традиції і принципи європейської поезії та її новітніх напрямків, відкинувши політичну й ідеологічну заангажованість своїх попередників – пролетарських поетів. Незважаючи на те, що в житті деякі з “Молодих” важко працювали і були не у змозі вирватися з бідності, в літературі вони стали справжніми естетамі. Вони високо ставили досконалість форми, завершеність і глибину образів, прагнучи до незалежності літератури від політики.

До такої літературної групи приєднався Мані-Лейб, і не тільки приєднався, але незабаром став її визнаним лідером, а також редактором журналу “Літератур ун лебн”, заснував щомісячник “Індзл” (“Острів”), що об’єднав цю групу письменників. У 1918 р. в Нью-Йорку вийшли декілька збірок віршів поета: “Лідєр” (“Вірші”), “Баладн” (“Балади”), “Ідіше ун славіше мотивн” (“Єврейські і слов’янські мотиви”). Найтривалішим було співробітництво з газетою “Форвертс”. Тут надруковано його перший після переїзду до Америки вірш. Тут він став постійним співробітником після того як, занедужавши, залишив роботу на взуттєвій фабриці.

Вірші Мані-Лейба відрізняються романтичною піднесеністю, ліризмом, музикальністю, ємністю слова, яке часто забарвлене тонким гумором. Він звертається до казок, легенд, народних пісень, зокрема, слов’янських; багато пише, як ми вже знаємо, для дітей. Критики відзначали, що Мані-Лейб був першим у єврейській поезії Америки, що буквально витяг із єврейського слова всі музичні принади і подарував їх читачам у вигляді віршів і пісень. На жаль, в “Антології єврейської літератури” Л. Гребньова (Нью-Йорк, 1947) уміщено дуже мало віршів Мані-Лейба, до того ж їх переклад на російську мову не найкращий...

На Сергія Єсеніна, що у 1920-х роках відвідав Нью-Йорк, найбільш сильне враження з-поміж місцевих поетів справив саме Мані-Лейб. Останній, зі свого боку, блискуче перекладав вірші С. Єсеніна своєю рідною мовою. Перекладав він також й інших російських поетів.

Давид Ейнгорн, перший великий ліричний поет у сучасній єврейській літературі, із замилюванням говорив про музикальність Мані-Лейба і його мовну майстерність: “Облагородити народну мову, зробити її інструментом краси – нелегка справа. Це як шліфувати діаманти <...>. Мані-Лейб, родом із бідних хатинок, від Бога щедро обдарований – звуком, кольором, словом. З чудовим чуттям всього, що красиве, він зумів із єврейської мови зробити витончений і шляхетний інструмент, на що мовам інших народів треба було набагато більше часу”.

Мані-Лейба дуже любили в Америці, до його 60-річчя єврейська культурна громадськість подарувала йому будинок, де він міг би зручно жити і працювати. І хоча давня

хвороба – сухоти – часто приковувала до ліжка, він продовжував публікувати вірші, які викликали захват і визнання. Коли шанувальники готувалися відзначити 70-річний ювілей поета, Мані-Лейб знову серйозно занедужав і змушений був перебратися в санаторій “Де бора”, потім у “Ліберті-санаторій”, де і помер 4 жовтня 1953 р. Багато людей оплакували його смерть, поети присвячували йому вірші.

У 1955 р. у Нью-Йорку вийшов його двотомник “Лідер ун баладн” (“Вірші і балади”), а в 1963 р. у Тель-Авіві видали збірник його поезій із паралельним перекладом на іврит із передмовою видатного поета Іцика Мангера – друга й однодумця Мані-Лейба. В ній, зокрема, говориться: “Мані-Лейб був найбільшим і найчутливішим “вухом” у нашій поезії: воно вихоплювало з неї найдавніші і найактуальніші тони світу: життя, любов, мрію. Його музикальність трансформувалася, була не просто словесним звуком. Він, узагалі, не був словесним віртуозом, Яшею Хейфецем єврейського вірша. Його вірш не був і делікатним різьбленням по дереву, не володів він і ароматами манірної парфумерії, що всотала запахи ніжних квітів, таких, як лілія та імертель, а ніс запах червоної калини і стиглих королівських груш”.

У Ніжин Мані-Лейб повернувся в 2001 р. Перша публікація про його життя і творчість з’явилася у науковому збірнику “Євреї в Ніжині”, зініційовану професором Олександром Астаф’євим і видану Центром гуманітарної співпраці з українською діаспорою тодішнього НДПУ імені Миколи Гоголя за підтримки Чернігівської обласної єврейської організації, іудейської релігійної громади Ніжина та Ніжинського міського товариства української мови імені Тараса Шевченка “Просвіта”. Минулого року в київському видавництві “Дух і літера” вийшла Антологія єврейської (їдиш) поезії в перекладах українською. Перекладачем і співупорядником книги стала Валерія Богуславська. Ця поетеса і перекладач із російської, англійської та їдиш власним коштом переклала й видала поетичний цикл Мані-Лейба “Ніжин”, написаний ним у еміграції.

“Коли я вперше прочитала його вірш “Ніжин”, – зауважив перекладач, – мене зачарувало оте злиття єврейського світовідчуття із суто українським, яке пронизує багато віршів поета; цим сумним світлом зігріта його ностальгія”.

Українські порівняння, меланхолійну образність відзначили також рецензенти: член Національної спілки письменників України, поет і письменник, лауреат літературних премій, випускник Гоголівського інституту Анатолій Шкуліпа; поет і перекладач, керівник літературної студії університету, викладач Олександр Гадзінський. У презентації збірки в НДУ імені Миколи Гоголя взяли участь викладачі, студенти, ліцеїсти, учасники літературної студії, працівники бібліотеки, члени єврейської громади міста. Подія відбулася за підтримки деканату філологічного факультету а також Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою зазначеного університету, благодійного фонду “Ніжен”, редакції міськрайонної газети “Ніжинський вісник”.

1. Лоев М. Сергей Есенин и Мани-Лейб // Фортвертс. – 2001. – 5-11 січня.

2. Краткая еврейская энциклопедия / Общество по исследованию еврейских общин. – Т. 5. – Иерусалим, 1990.

3. Мані-Лейб. Ніжин (Переклад з їдишу В.Богуславської). – К., 2007.

Мані-Лейб

Ніжин

Ніжинські шляхи
                    сльотаві,
Сіно, верби, огірки!
Під забрьохані халяви,
Під засніжені дахи.
На базарі бандуристи,
Босі, латані, старі,
Гончарі, дівки в намисті,
Бородаті лихварі.
Із-під стріх, брилів
                    подертих,
Неба синява морська.
Бусли
                    працьовито-вперті,
Сонце бісики пуска.
Куряви корови сіють,
Батоги, мов коси, –
З України на Росію
Гоголь ще не надививсь.
Хресний хід з небес вертає
(З сьомих вод на киселі).
З п'яним святом
                    всіх вітає

Спас із терням на чолі.
В тіняві вербовій пишній
Правовірний іудей,
Кадиша знавець і Мішни
До своїх святих іде.
Куми кумкають
                    на призьбах,
Обмивають кісточки,
Хто й на кому оженився б
Дбають ревно тіточки.
Яблуко куштує потай,
Вкравши в цуцика ланцюг,
Попід багатійським
                    плотом
Волоцюга з волоцюг.
Ось послухай, п'яний куме,
Кинь варнякання своє.
Як там у Шевченка в думі –
хвись! “Соловейко не дає!”
В зоряну прозору нічку,
Спивши цей солодкий спів,
Волоцюга, наче свічку,
Власну пісню засвітив.

Те слово...

Те слово, як печаль, яка розквітне після,
Коли із кожною сльозинкою з очей
Спадає осінь золотавим листям
І сонце волосінь з туману річки тче;

І димом дихає по берегах трава, й над нами
Жарини журавлів торкають хмар верхи,
І Ніжин мариться біленькими церквами,
Виблискують хрести, мережаться дахи...

Переклад Валерії Богуславської

Н А Ш І А В Т О Р И

- Гордієнко Дмитро Сергійович* – студент НУ “Києво-Могилянська академія” (Київ)
- Дмитренко Наталія Михайлівна* – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Дудченко Геннадій Миколайович* – магістр, старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Дудченко Оксана Сергіївна* – магістр, викладач Ніжинського обласного ліцею при НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Ємельянов Віктор Миколайович* – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович* – магістр, старший науковий співробітник Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ–Ніжин)
- Коваленко Олександр Борисович* – к.і.н., доцент, декан історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, Заслужений працівник освіти України (Чернігів)
- Конончук Іван Миколайович* – старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Коростильов Тарас Васильович* – аспірант кафедри історії НУ “Києво-Могилянська академія” (Київ)
- Лейберов Олексій Олегович* – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Лисий Іван Андрійович* (помер у 2000 р.) – пенсіонер, відповідальний секретар Конотопського міського товариства охорони пам’яток історії та культури (Конотоп)
- Морозов Олександр Сергійович* – завідувач Музею рідкісної книги НДУ імені Миколи Гоголя; протоієрей, священник Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)
- Москаленко Олександр Юрійович* – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Москаленко Юрій Сергійович* – (помер у 1986 р.) викладач НДПІ ім. М.В. Гоголя
- Непомнящий Андрій Анатолійович* – д.і.н., професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського; керівник Кримського відділення Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПІК (Сімферополь)
- Онищенко Надія Петрівна* – заступник редактора газети “Ніжинський вісник”, член Національної спілки журналістів України (Ніжин)
- Ростовська Ольга Василівна* – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Самойленко Олександр Григорович* – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Сидорович Олександр Сергійович* – к.і.н., завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Ніжинського аграрного інституту Національного аграрного університету (Ніжин)
- Ситий Ігор Михайлович* – к.і.н., старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (Чернігів)
- Страшко Євгенія Матіївна* – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Токарев Сергій Анатолійович* – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)
- Шпитяк Валерій Андрійович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)

Наукове видання
НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Ніжинознавчі студії №5

Випуск 6 (9)

2008 р.

Дизайн обкладинки: С.Ю. Зозуля

Макетування: С.Ю. Зозуля

Літературна й наукова редакція: С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов

Коректура: О.С. Морозов

Редакторський колектив залишає за собою право на орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

Підписано до друку 24.04.2008 р.

Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman Суг. Обл.-вид. арк. 16,90.

Ум. друк. арк. 17,16. Тираж 200 прим.

Зам. № 2986.

Віддруковано в ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф"

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

суб'єктів видавничої справи

серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,

факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,

e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 6 (9) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2008. – 207 с.

У шостому випуску наукової збірки "Ніжинська старовина" вміщено ряд ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування.

Окремий розділ видання присвячено 80-річчю від часу Ніжинського повстання червоних партизан, присутні розвідки з історії Ніжина й Ніжинщини козацької, імперської та постімперської доби; традиційно об'ємним є розділ персоналій визначних ніжинців – цього разу розвідки присвячені Ю.С. Москаленку, О.І. Покровському, Є.Ю. Спаській, М. Мотонісу, Г. Кониському тощо; друкуються добірки архівних документів.

УДК 94(477.51)

ББК 63.3(4Укр=Укр.)

Шановні добродії

У межах збірки "Ніжинська старовина", крім випусків, цілком присвячених ніжинознавчим студіям, із 2007 р. започатковано окрему серію "Пам'яткознавство Північного регіону", де друкуються наукові дослідження з пам'яткознавства північних етнічних (як сучасних, так і історичних) українських земель: Східного (Чернігівського) Полісся, Північної (Стародубщина) та Західної Сіверщини та Північної Полтавщини. Випуски зазначеної серії "Ніжинської старовини" можуть бути як звичайними, так і тематичними (цілком присвяченими певному регіону, населеному пункту, регіонально-тематичного спрямування тощо). Відтак, будемо раді налагодженню творчих і організаційних контактів із дослідниками пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних проблем означеного регіону та пропонуємо надсилати відповідні матеріали. До розгляду прийматимуться авторські індивідуальні та колективні розвідки з пам'яткознавчих проблем указанного регіону; з історії пам'яткознавчого руху як указанного регіону, так і України загалом; публікації рукописних пам'яток, оформлені за загальнопринятими археографічними вимогами; рецензії тощо.

Також Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК запрошує професійних науковців і дослідників-аматорів до участі в періодичних наукових форумах, які організовує і проводить (осібно чи спільно з іншими установами й організаціями):

- щорічно наприкінці березня, спільно з Науково-дослідним підприємством "Часи козацькі" та УТОПІК, науково-практичну конференцію "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні", подання заявок до початку березня;
- що два роки (по непарним рокам) наприкінці січня, наукові пам'яткознавчі читання, присвячені пам'яті С.З. Заремби ["Зарембські читання"], подання заявок до середини грудня попереднього року;
- щорічно в середині травня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ "КПІ", Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, Київською міською організацією УТОПІК та іншими, науково-практичну конференцію "Український технічний музей: історія, досвід, перспективи", подання заявок до середини березня;
- щорічно на початку жовтня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ "КПІ", Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, науково-практичну конференцію "Індустріальна спадщина в культурі та ландшафті", подання заявок до кінця липня;
- щорічно наприкінці жовтня, спільно з Академією інженерних наук України, Державним політехнічним музеєм при НТУУ "КПІ" та іншими, наукову конференцію "Актуальні питання історії техніки", подання заявок до середини серпня.

Запрошуємо до співпраці й участі в зазначених наукових зібраннях як дослідників, так й інших зацікавлених осіб – можливих співорганізаторів, спонсорів, меценатів тощо. Більш детальну інформацію можна отримати за тел. 8-044-280-7879, 8-044-280-6463 (факс), електронною поштою m-center@ukr.net, utopik-ukraine@yandex.ru або в мережі InterNet за адресою www.pamjatky.org.ua

З повагою,

О.М. Титова
директор
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК,
кандидат історичних наук,
Заслужений працівник культури України